

Іван Монолатій

Особливості
міжетнічних взаємин
у західноукраїнському регіоні
в Модерну добу

Іван Монолатій

Особливості
міжетнічних взаємин
у західноукраїнському регіоні
в Модерну добу

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК
«ЛІЛЕЯ-НВ» 2007

УДК 321.1

ББК 66.5

М 77

У монографії автор досліджує проблему міжетнічних взаємин, реалізовану на прикладі західноукраїнської етнополітичної сфери в період модернізації імперії Габсбургів, а також на постімперському просторі (Західно-Українська Народна Республіка, Друга Річ Посполита), а також з'ясовує особливості етнополітичних і етноконфесійних взаємин етнічних спільнот у період інкорпорації регіону Австрійською імперією, а пізніше – Австро-Угорщиною, виокремлює колонізаційні стратегії як засіб культурної поліглосії, висвітлює питання політичних та конфесійних факторів міжетнічних стосунків, досліджує міжетнічні компроміси і культуру міжетнічної взаємодії через персоніфікацію політичних акторів та етнічних еліт.

Книжка адресована етнополітологам, історикам, студентам, усім, хто вивчає міжетнічні процеси в Україні.

**Рекомендувала до друку Вчена рада Інституту історії і політології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
(протокол № 7 від 5 березня 2007 р.).**

**За загальною науковою редакцією доктора історичних наук,
професора В. В. Марчука**

Монографія підготовлена в рамках наукової держбюджетної теми «Етнополітичні трансформації в Україні» (західноукраїнські землі в кінці XIX – на початку XXI ст.)
(номер державної реєстрації теми 0106U002247).

Рецензенти:

Бурдяк В.І. – доктор політичних наук, професор
(Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича);

Гон М. М. – доктор політичних наук, доцент

(Рівненський державний гуманітарний університет)

Денисенко В.М. – доктор політичних наук, професор
(Львівський національний університет імені Івана Франка);

Терещенко Ю.І. – доктор історичних наук, професор
(Київський національний лінгвістичний університет);

© Іван Монолатій, 2007.

ISBN 978-966-668-151-8

© Видавництво «Лілея-НВ», 2007.

Зміст

Вступ	5
Розділ 1. Колонізаційні стратегії як засіб культурної полігlossenі	9
1. 1. Добровільні і політичні міграційні хвилі: витоки формування поліетнічності	16
1. 2. Стратегія захисту етногрупових інтересів: формування етнічних суб'єктів західноукраїнського політикуму	27
Розділ 2. Етнополітична поведінка на імперському просторі: регіональний вимір	37
2. 1. Від релігійної до етнічної детермінантності: політична структуризація етнонаціональної спільноти	39
2. 2. Генеза світогляду надетнічності етноконфесійних меншин	64
2. 3. Етнополітична поведінка імміграційних меншин у перехідному суспільстві: від ролі спостерігачів до ролі учасників	74
Розділ 3. Етнополітика новоутворених держав: місце і роль регіону	87
3. 1. Домінанти групової політичної свідомості: споріднення з імперією й етнічне пробудження	89
3. 2. Етногрупові інтереси і політична індіферентність на постімперському просторі	98
3. 3. Етнополітична поведінка дисперсних меншин	111
3. 4. Позиція неучасті як коригувальний фактор міжетнічних взаємин	122
Розділ 4. Міжетнічні компроміси і культура міжетнічної взаємодії	131
4. 1. Груповий рівень співіснування етнонаціональних спільнот (модель П. Скоропадського)	133

4. 2. Індивідуальний рівень міжетнічної взаємодії (модель Я. Оренштайна)	144
4. 3. Дискурс міжетнічної інтеграції: акультурація периферійної етнонаціональної спільноти	168
4. 4. Культура «міжетнічного спілкування»: газета як засіб конфесійної мобілізації	180
Висновки	189
Примітки	203

Вступ

Проблема міжетнічних взаємин і розвиток етнічної ідентичності сьогодні особливо значущі у сфері гуманітарних і суспільствознавчих наук. Не так давно центральні та східні європейці опинилися перед фактом серйозних змін своєї цілісної життєвої системи, коли радикально змінилися політичне життя їхніх суспільств та їхні соціально-культурні параметри. Як суб'єкти суспільного життя громадяни нових державних утворень виявилися на зламі часу в смузі конфронтації. А їхні долі в світлі нових політологічних концепцій почали трактувати з урахуванням зміни етнічних процесів в умовах соціально-політичної трансформації через суперечності і конфлікти в етнополітичній і національно-побутовій сферах.

Потреби етнічного розвитку народів активізували духовний складник етнічності – етнічну ідентичність. Процеси внутріетнічної консолідації, важливу роль у розвитку яких відіграє етнічна ідентичність, сьогодні визначають динаміку суспільного життя поліетнічних регіонів. Викликане ними загострення міжетнічних взаємостосунків перетворилося на серйозну проблему не тільки для держав, що переживають сьогодні глибоку соціально-економічну кризу, але й для відносно «благополучних» у цьому плані держав. Тому пошук чинників пом'якшення міжетнічних суперечностей має велике значення для науковців і політиків.

Міжетнічні відносини в сучасній Україні – державі з поліетнічним і поліконфесійним населенням привертають нині пильну увагу дослідників. Від їхнього глибокого осмислення багато в чому залежить можливість вироблення оптимальної моделі державної етнополітики, спрямованої на досягнення нормалізації, стабілізації і в майбутньому – гармонізації міжетнічних відносин в Україні, забезпечення можливостей повноцінного соціального і культурного розвитку українського суспільства.

Впродовж останніх років розробляють передусім етнополітичні, етносоціальні й етнокультурні аспекти міжетнічних взаємин і взаємодії (це охоплює такі компоненти, як міжетнічні контакти, спілкування, зв'язки, міжетнічні відносини на груповому та індивідуальному рівнях). Зокрема визначають питання динаміки чисельності, освітнього рівня,

соціального статусу, професійної діяльності, етнічної самоідентифікації, мовної компетенції, культурних і політичних орієнтацій, уконфліктності та взаємної толерантності різних етнічних груп населення України¹.

У той же час дедалі очевиднішою стає потреба дослідження характеру процесів міжетнічних взаємин «вглиб часу» – впродовж тривалого історичного періоду, не лише від самих початків формування сучасної української нації, а й у переломні, трансформаційні, періоди історії українських регіонів.

Сьогодні міждисциплінарні дослідження таких процесів українські необхідні як з наукового, так і зі світоглядного погляду. З одного боку вони дозволяють науково з'ясувати багатовіковий процес формування і розвитку на українських землях цілісного поліетнічного і полікультурного соціуму з притаманними йому складними і суперечливими явищами взаємин, боротьби, суперництва, взаємовпливів, солідарності, співробітництва, а з іншого – виявити особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів. Стосовно ж вивчення останньої – це дасть можливість комплексно дослідити етнополітичну мобілізацію й поведінку різних етнічних спільнот часів тривання трансформаційних процесів у певному регіоні та після їхнього завершення, а також роль внутрішньо- та зовнішньополітичних чинників у коригуванні міжетнічних взаємин, культуру взаємодії груп тощо.

Актуальність дослідження міжетнічних відносин у західноукраїнському регіоні обумовлена кількома важливими факторами. Передусім Західна Україна – це одна з найбільших поліетнічних територій у Європі. Унікальна етнокультурна мозаїчність цього регіону – результат численних етнічних міграцій, у ході яких між етносами склалися відносини компліментарності або ж ворожості. В силу свого геополітичного положення західноукраїнські землі впродовж багатьох століть були не тільки місцем перетину торговельних шляхів, але й перебували в епіцентрі політико-правових суперечок і територіальних домагань різних суб'єктів державної влади. Кожен з етносів західноукраїнського регіону в своїй поведінці не був і не міг бути вільним від історичної пам'яті, політичної культури, традиційної соціальної поведінки своїх етносів за межами краю.

На сучасному етапі етнополітологічних досліджень стосунки національних спільнот західноукраїнського регіону не випадково привертають увагу вітчизняних і зарубіжних науковців, політиків та громадськості. В сучасній історіографії проблеми вже комплексно досліджено проблему міжетнічної взаємодії, яку реалізовано на прикладі західноукраїнської етнополітичної сфери в період між двома світовими війнами. Аналізуючи ініціативи політичних акторів і етнічних еліт, сучасні

науковці достатньо з'ясували особливості взаємодії груп на постімперському просторі та після інкорпорації регіону Польшею, висвітлили причини виникнення міжетнічної конкуренції та конфліктів, виокремили критерії досягнення компромісів і консенсусів між різно- та рівнотатусними етнонаціональними спільнотами².

Натомість проблема міжетнічних взаємин у західноукраїнському регіоні в період анексії його Австрійською імперією, а відтак – Австро-Угорщиною, а також входження українських етнічних земель до складу нових державних організмів народів уже колишньої Дунайської монархії – проблема, яка в етнополітологічному її прочитанні досі залишається майже недослідженою.

Значний науковий інтерес являє регіональна етнонаціональна й етноконфесійна ситуація на західноукраїнських землях наприкінці XVIII – на початку і в перші десятиліття ХХ століть. А що ці території неодноразово в минулому змінювали свою національно-державну належність і пройшли значну етнонаціональну та етносоціальну еволюцію як своєрідний культурно-історичний регіон Центральної і Східної Європи, то вони завжди демонстрували виразну специфіку міжетнічного співіснування³.

Сучасні історичні й етнополітологічні студії свідчать, що завдяки географічному й цивілізаційному розташуванню західноукраїнські землі в імперському просторі Габсбургів були своєрідним осердям культурного розмаїття і вартостей, що притаманні територіям порубіжжя різних цивілізаційних впливів. Численні внутрішні, суспільні, культурні й релігійні кордони створювали тут своєрідну рецепцію інтенсивних та різнобічних міжетнічних взаємин. Незважаючи на тривалу і різну державну належність протягом століть, окремі райони західноукраїнських земель накопичили значний позитивний досвід толерантного співіснування людей різних етносів і віросповідань⁴.

У складі Дунайської монархії ці риси набули виразних форм і проявлялися у політичній, соціальній та національній структурі⁵. Виразними були й регіональні ідентичності, сутність яких полягала з одного боку в почутті зв'язку з власною спільнотою, а з другого – в меншій чи більшій дистанції щодо інших спільнот або груп. Ця дистанція, як свідчить історія західноукраїнського регіону в імперську добу, не завжди означала почуття ізольованості в ширшій суспільній цілісності, і тоді етнічна група, зберігаючи свою окремішність, мала одночасно свідомість належності до більшої спільноти. Однак були й випадки, коли дистанція породжувала відчуженість, а замість відчуття ширшої спільноти з'являлися незадоволення або ворожість. Така відчуженість стала результатом

неможливості реалізації в певних умовах важливих для спільноти етнополітичних орієнтацій, культурних цінностей або економічних інтересів. Тоді такі дії набирали форму більш чи менш мобільних суспільних рухів, які своє головне завдання вбачали у захисті власних етнічних і політичних пріоритетів.

Отже, вагомим прикладом міжетнічних взаємин є західноукраїнська етнополітична сфера. Її підґрунтя – в періоді анексії західноукраїнських земель до складу імперії Габсбургів, а відтак на постімперському просторі – в період становлення національних держав Центрально-Східної Європи, які позначені активною боротьбою окремих етнонацій. Наукова значущість проблеми актуалізує важливість вивчення її етнополітичних та етноконфесійних аспектів.

Дослідження особливостей міжетнічних взаємин у західноукраїнському регіоні передбачає вивчення колонізаційних стратегій як засобу культурної поліглотії, з'ясування регіональних вимірів етнополітичної поведінки на імперському просторі, визначення місця і ролі регіону в етнополітиці новоутворених держав, а також висвітлення міжетнічних компромісів і культури міжетнічної взаємодії. Серед компонентів дослідження – етнополітична мобілізація й поведінка різних спільнот часів тривання трансформаційних процесів у регіоні та після їхнього завершення, роль внутрішньо- та зовнішньополітичних чинників у коригуванні міжетнічних взаємин.

Взаємодію етнічних спільнот західноукраїнського регіону ми вивчаємо в різних політичних ситуаціях – у часи становлення і кризи імперії Габсбургів, українського (Західно-Українська Народна Республіка) та польського державотворення (Друга Річ Посполита) 1920-х років. У цих параметрах – фокусування уваги на етнічних групах, що проживали в західному регіоні України, та вивчення проблеми в різних політичних ситуаціях.

Монографія складається зі вступу, чотирьох розділів і висновків.

Книжка адресована етнополітологам, історикам, студентам, усім, хто вивчає міжетнічні процеси в Україні в історичному та політологічному дискурсах.

Автор висловлює щире вдячність за поради, зауваження й допомогу вітчизняним і зарубіжним науковцям, працівникам архівних і бібліотечних установ, своїм колегам і рідним, усім, хто сприяв підготовці та виданню цієї книжки.

Розділ 1.

**Колонізаційні стратегії
як засіб культурної полігlossenі**

Проблема можливого впливу полікультурності у межах одного простору кількох типологічно відмінних культур, які вступали між собою у складні стосунки на територіях пограниччя сучасної України, відноситься до числа найменше вивчених. В одній з останніх статей, присвячених тим чи іншим аспектам мультиплікованості українського соціокультурного ранньомодерного простору, український історик Н. Яковенко змодифікувала проекцію ідеї «Україна між Сходом і Заходом», влучно зауваживши, що «простір, який сьогодні є територією України, впродовж багатьох віків членували постійно змішувані внутрішні кордони: між мовними та етнічними групами, державами, релігіями, політичними та культурними системами, ареалами кардинально відмінних економічних укладів. Це зробило його яскраво вираженою контактною зоною з вельми строкатим спектром соціокультурних феноменів»¹.

Що більше нам відомо про західноукраїнський регіон як етнонаціональний фактор, то більше довкола цього поняття з'являється аналітичних розвідок, публіцистичних статей і рефлексій з претензією на історичність і науковість, то очевиднішими стають похибки невинуватих припущень, амбітних відкриттів, розпачливих присудів і містифікацій. Зрозуміло, що проголошення незалежності України зумовило радикальні суспільні перетворення, вплинуло на життя представників усіх народів, які її населяють. За таких сприятливих обставин активізувались національні рухи, почали виникати національні товариства і відроджуватися національні традиції. Однак надто важко дається усвідомлення того, що історія нелінійна, в ній немає визначеної мети і наперед заданих ідеалів². Тому хай би як нам цього хотілося, але не можна з'єднувати Малу і Велику Україну, західноукраїнські землі імперіальної Австрії чи то вимріяної України, метрополії та периферії в єдиний ланцюг «етнічної» історії без уточнення, що цей ланцюг є елементом нашого способу суспільного самоусвідомлення, який суттєво відрізняється від історичних і політичних обставин, а тим більше – від системи міжнаціонального буття, етнічних уявлень, критеріїв національної ідентичності населення регіону.

Водночас політична стабільність і добробут держави багато в чому залежать від виваженої національної політики. Адже міжетнічні відносини, будучи одним з визначальних факторів сучасного суспільного розвитку³, вагомо впливають на найрізноманітніші соціальні та політичні процеси.

Неврегульованість міжетнічних взаємин майже завжди призводить до їхньої швидкої політизації, що становить загрозу успішному розвитку держави. Дуже потрібні врівноважені міжетнічні відносини сучасній Україні – державі, яка перебуває на етапі свого становлення, коли будь-які прорахунки в етнічній політиці можуть бути використані як внутрішніми, так і зовнішніми силами з метою порушення її територіальної цілісності. В зв'язку з цим великого значення й актуальності набувають дослідження історії формування різних національних груп на території України, що сприятиме успішному вирішенню проблем їхнього співіснування, особливо в поліетнічних прикордонних регіонах. Одним з таких регіонів є Західна Україна й зокрема Галичина.

Внаслідок специфічних історичних і географічних обставин західноукраїнський регіон входив до сфери інтересів різних держав з одного боку і різних національних груп – українців, поляків, євреїв, караїмів, німців та ін. – з іншого. Всі вони брали активну участь у процесі заселення й освоєння цього регіону. Отже, ця територія стала контактною зоною⁴ між різними народами й у своєму історичному розвитку мала чимало подій, пов'язаних зі зміною національного і соціального складу населення.

Взагалі трактування західноукраїнського регіону як межі, кордону в найузагальненішому значенні слова не позбавлено сенсу. Це межа між західною і східною цивілізаціями, між католицизмом і православ'ям, між матеріальним достатком і бідністю, між спокоєм і пристрасстю. Народи цієї території сприймалися її як своєрідну дихотомію «батьківщина/чужина», суперечливий і складний образ національної ідентичності. Адже для мультинаціональної структури населення вона була не лише конкретним географічним простором, а й пластичною, нестатичною, топографією.

У цьому контексті чимале наукове значення має дослідження проблеми культурної полігосії, яка сполучена з темою культурного межів'я, коли ми погодимося, що культурні межі можуть проходити не тільки і не стільки в місцях географічного зіткнення культур, але й у найрізноманітніших точках простору. Загалом виникнення колонізаційних стратегій і колонізаційних дискурсів було зумовлене тим, що багатонаціональні імперії, які зникли на Заході наприкінці Середньовіччя у зв'язку з повстанням нових централізованих держав, у Центрально-Східній Європі дожили до поч. XX ст. За новоевропейських часів у межах цих імперій почалося формування імперських протонацій, які вимушені були будувати свою культурну й національну ідентичність як полікультурну та мегаетнічну. Головні держави Європи кін. XVIII – поч. XIX ст. були великими багатомовними утвореннями, кордони яких ніколи не збігалися

з мовними спільнотами, а тому зрозуміло, що ніхто (принаймні до кін. XVIII ст.) не сприймав ці мови належними до будь-якої територіально визначеної групи чи спільноти.

З переходом Галичини до складу Австрії в 1772 р., а Буковини в 1774 р. суспільно-правове становище основних етнічних спільнот зазнало певних змін⁵. В освоєння нових земель з-поміж усіх держав, що розібрали колишню Річ Посполиту після 1772 р., Австрія вклала чи не найбільше зусиль з одного боку і ресурсів – з іншого⁶. Внаслідок кризи панщинно-кріпосницького господарства з'явилися суспільні зв'язки, викликані потребою нової форми політичної і економічної організації суспільства. Політичні й економічні заходи Габсбургів у Галичині та на Буковині збігалися із загальними інтересами європейської стабільності й імперської політики Відня в національному питанні.

Інкорпораціями Галичини та Буковини до Австрійської монархії було завершено процес інтеграції українських етнічних земель у новий централізований механізм. Включення названих територій в австрійську політичну систему (і загалом німецькомовний простір) посилило загальний потенціал Австрії, її територіальну цілісність, що об'єктивно заклало передумови для розвитку етнонаціональних спільнот у Галичині.

Етногеографічними чинниками в процесі таких етнополітичних процесів виступали: конфігурація етнічної території, етнонаціональна і соціальна структура населення; співвідношення міського і сільського населення; регіональні відмінності національної свідомості та рівень розвитку національно-культурної інфраструктури; історичні етнополітичні традиції.

Процес інтеграції нових земель, який розгорнувся відразу після входження галицьких земель до складу Габсбурзької монархії, зачепив усіх, відсунувши на задній план будь-які інші проблеми. Промислові й економічні новачі лише зайвий раз утверджували мешканців Галичини в тій думці, що інтерес австрійського уряду цілком непідробний і вони можуть розраховувати на його сприяння не лише в економічній, але й у політичній, адміністративній і навіть культурній сферах. Упродовж короткого часу було повністю перелаштовано суспільне життя за тодішніми австрійськими стандартами.

Основними політичними чинниками етнонаціональної структуризації були: територіально-політичний поділ українських земель Галичини й Буковини та новий політичний статус історичних українських регіонів; регіональні відмінності і рівень розвитку національно-політичних інституцій; етнонаціональне обличчя Австрійської держави; державна політика Відня щодо етнонаціональних груп і національних мов,

законодавство щодо національних відносин. Склад апарату органів влади й управління, який забезпечував функціонування нової політичної системи, свідчив про германізаційні процеси (пізніше замінені колонізаційними або румунізаційними), які відбувалися в Галичині й на Буковині.

Австрійські Галичину й Буковину можна назвати «малою батьківщиною» багатьох народів. Завдяки географічному та цивілізаційному положенню Галичина кін. XVIII ст. була осердям культурного розмаїття і вартостей, що притаманні територіям пограниччя різних цивілізаційних впливів. Атмосфера кордону, зіткнення слов'янського (українців, поляків, чехів), німецького й єврейського етносів, змішування чужих мов, звичаїв, релігій – уся ця справжня й уявна екзотика здобула цій території славу такого собі «Дикого Заходу» Габсбурзької імперії. «Ментальний ландшафт» Галичини й Буковини сформував підґрунтя продуктивної творчості Леопольда фон Захера-Мазоха, Карла Еміля Францоза, Йозефа Рота, Бруно Шульца. Завдяки різнокультурній поліфонії своєї «малої» Вітчизни їм удалося вийти за межі однієї культури та замкненого простору однієї національної ментальності – Галичина й Буковина стали для них поняттям наднаціональним, особливим мовним феноменом, характерним для багатокультурних просторів.

Одним з найважливіших політичних досвідів Галичини і найефективніше – Буковини у складі Австрії (пізніше – Австро-Угорщини) були пошуки способу взаємного співіснування підпорядкованих народів. Образ барвистого різнокультурного світу, як і сама ідея можливості співжиття ментально різних народів – єдності в розмаїтті була на той час в австрійській політиці, культурі й літературі новою. Окремі риси національних характерів водночас протидіяли і доповнювали одні одних, народи мирно співіснували і конфліктували, як це було притаманно велетенському просторові Дунайської монархії, малими моделями якої стали Галичина й Буковина. Спроби порозумітися давали різні результати, але це не перешкоджає дошукуватися позитивних наслідків існування Австрійської імперії.

Джерела свідчать, що ситуація полікультурності підштовхувала народи Галичини й Буковини не до самообмеження і самовизначення у межах власної етнокультурної спільноти, а до формування особливих стратегій колонізації, на прив'язку своєї самототожності до ідеї імперської (стосовно Габсбургів) культурно-цивілізаційної місії. Політичні й економічні фактори культурної полігlossenії в досліджуваному регіоні зумовлювалися зокрема такими чинниками: по-перше, присутністю в Галичині й на Буковині колонізаційних дискурсів імперської (німецької) мегакультури. Культури

націй та народностей на згаданих територіях будували свої проекти в явній або прихованій опозиції до цих колонізаційних дискурсів, адже їхніми завданнями були проникнення і деструкція базових елементів, базових міфів національної ідентичності: міфу походження і міфу майбуття/порядку народів краю; по-друге, наявність мегакультурного простору, в якому одночасно присутні кілька можливих національних культур – з невизначеними культурними межами між самими цими культурами; по-третє, формування регіональних мегасистем із загальною мовою (німецька, польська, румунська, єврейська тощо); по-четверте, внаслідок переходу до рефлексійної стадії національної ідеї відбувається актуалізація ситуації полікультурності.

1.1. Добровільні і політичні міграційні хвилі: витоки формування поліетнічності *

Для Галичини, яка із середніх віків була місцем зіткнення інтересів різних великих держав, це означало, що вона з одного боку є джерелом конфлікту, а з іншого – етнічним і цивілізаційним пограниччям. У стосунках з державами, які понад тисячоліття панували на теренах Галичини (Старокиївська держава, Угорське королівство, Велике Моравське князівство, Польське королівство, Австрійська імперія, Австро-Угорщина), цей край набував особливого значення завдяки своєму пограничному статусові: політичному, етнічному та релігійному. В силу свого геополітичного положення галицькі землі впродовж багатьох століть були не тільки місцем перетину торговельних шляхів, але й перебували в епіцентрі політико-правових суперечок і територіальних домагань різних суб'єктів державної влади. Внаслідок цього кожен з етносів Галичини в своїй поведінці не був і не міг бути вільним від історичної пам'яті, політичної культури, традиційної соціальної поведінки своїх етносів за межами краю.

Історичні, династичні та культурні відносини Галичини з Австрією і Німеччиною та колонізаційні процеси в цьому регіоні, що їх супроводжували, вже досить тривалий час є об'єктом спостереження українських дослідників Середньовіччя. Сучасні розвідки Я.Ісаєвича і О.Пріцака аргументовано показують важливість цих заходів, спільні й відмінні характеристики процесу в двох головніших напрямках: 1) німецькі поселення в середньовічній Західній Україні; 2) взаємини Русі з Німеччиною в IX–XIV ст.

Названі дослідники виокремлюють питання поселень німців у Галичині XIII–XV ст. як юридично оформлені; досліджують економічні, династичні, політичні, релігійні і культурні відносини між Київською Руссю і німецькими землями, взаємини галицько-волинського короля Юрія I з Німецьким орденом; поселення «малорусинів» у Східній Пруссії в XIV ст.; виникнення при деяких містах Галичини і Волині самоврядних громад-колоній німецьких міщан¹.

Вивчаючи колонізацію Галичини XIV–XVI ст., український історик І.Крип'якевич підкреслив, що «чужосторонні колонії на наших землях в тих часах доволі різноманітні. Були це найбільше купецькі оселі по містах. ... в XIII і XIV в. почався невеликий наплив німецьких колоністів. Вже тоді стрічаємо зорганізовані німецькі громади по більших містах, таких як Володимир, Галич, Львів, Сянік. ... Чужу колонізацію ведено особливо енергійно по містах. При давніх оборонних городах поставали тепер нові міські оселі, на т. зв. німецькому праві, – призначені для чужих колоністів. Так, напр., у Львові, поруч давнього міста на Підзамчі, утворено німецьку оселю в теперішнім середмісті. Нові оселі діставали самоуправу та різні господарські привілеї, тим то могли успішно конкурувати з місцевим населенням. Українці (чи то «визнавці грецької віри») по нових містах діставали тільки невеликий квартал або вулицю (як у Львові – Руська вулиця), а то й зовсім не могли ставати громадянами міста. Колоністи, що напливали до нас, були спершу здебільша німці, від XIV віку вони вже всі попольшилися. Таким чином нові міста скріпили польський елемент на українських землях»².

У містах Галицької Русі XII–XIV ст. (Городок, Збараж, Коросно, Коломия, Лаврів, Львів, Переворськ, Перемишль, Самбір, Сянік, Ярославль), хоч і в незначній кількості, проживали представники інших народів і народностей. Поряд з автохтонним українським населенням мешкали також волохи, поляки, молдавани, угорці, чехи, словаки, татари, турки, вірмени, євреї, цигани, німці³. Історик-державник Д.Дорошенко підкреслює, що «після татарської різни князі взялися до колонізації спустошених міст, закликаючи чужоземних переселенців, особливо ремісників і майстрів. Цим переселенцям, серед яких було найбільше німців, давано право порядкувати по своїх власних звичаях, і таким робом появляється на українських землях німецьке право, себто самоврядування на основі законів, що ввійшли в практику по містах в Німеччині»⁴.

Такі процеси були очевидною реакцією на так званий «поворотний рух німців на схід», а це дозволяло «останньому із могікан» народницького напрямку, історикові М.Грушевському записати, що «...Розповсюдженне християнської віри німецькими (і взагалі католицькими) місіонерами потягало за собою німецьку кольонізацію і німецькі політичні впливи з західньо-слов'янських земель. ... поруч ... розвивала ся і мирна кольонізація – духовенство, а навіть і самі слов'янські князі закликали німецьких кольоністів, щоб підняти свої краї економічно і культурно та приспорити собі більші доходи...»⁵.

Державний і політичний провід Галицько-Волинського князівства, пізніше – руського королівства, досить широко протегував німецькому населенню міст Галицької Русі. В цій українській державі

західноєвропейського зразка ширилася латинська мова, зокрема в канцеляріях, а приплив німецьких колоністів спричинив першу хвилю німецьких впливів. Ці тенденції проявилися головним чином у техніці ремесла, в торговельній справі, в організації міського самоврядування. Про це свідчать історії володарювання галицьких і волинських князів: Романа (1199–1205), Данила (1205–1264) та Василька (1205–1269), Лева I (1264–1301?), Андрія і Лева II (1308–1323), Юрія II Болеслава (1325–1340), Любарта-Дмитра (1340–1385), Владислава (1372–1378)⁶.

Закріплюючи свої позиції, Данило Галицький увінчується королівською короною, причому обирає місцем коронації Дорогичин на Підляшші. Цим він підкреслював свої права на місто, біля якого князь ще 1238 р. переміг німецьких рицарів Добжинського ордену і взяв у полон їхнього магістра. Сини Юрія – Андрій і Лев (1315–1323) надали певні привілеї торнським і краківським купцям, а в закордонній політиці спиралися на союз із Німецьким орденом, важливий і для торгових зв'язків, і для протистояння місцевій Литві. Традиційну політику своїх попередників вів Юрій-Болеслав Тройденевич (1323–1340), підтримуючи Німецький орден і надто підкреслюючи свої володарські права у внутрішньому правлінні; особливо протегуючи міста і чужинців, спираючись на німецьких городян у боротьбі проти боярської верхівки, він підтримав пропаганду Католицької Церкви⁷.

Початок експансії Польщі в Галичині поклав Казимир III Великий (1320–1370 рр.), який відновив середньовічну польську монархію. У просуванні на схід короля підтримали магнати Південно-Східної Польщі, які сподівалися розширити свої володіння вглиб українських і білоруських земель; Католицька Церква, яка прагнула здобути новонавернених; багаті міщани Кракова, котрі воліли підкорити собі важливі торгові шляхи в Галичині. Цікаво, що в квітні 1340 р. Казимир III вступив у Галичину під приводом захисту католиків регіону, якими переважно були городяни-німці. Рукопис XVII ст. (*Torografia civitatis Leopoldis a Joane Alnpech, consule civitatis Leopoldensis*) повідомляє, що Казимир III, здобувши Львів, віддав його вартувати «сторожі з німців», яка, як довідуємося з іншого джерела, нараховувала 1200 осіб німецької національності⁸.

Переконливе свідoctво особливого місця німців у структурі міського населення Галичини – те, що вони витворили й першу магдебурзьку громаду Львова, життя якої зафіксоване у найстарішій збереженій книзі міських самоврядних органів 1382–1389 рр. Вони заселили південну частину міста над Полтвою, де і постав новий міський осередок з центром на теперішньому Старому Ринку⁹. В маловідомому німецькому описі України XVI–XVII ст. мандрів М. Груневега згадано, що «у цьому місті, як і у Венеції, стало звичним зустрічати на ринку людей з усіх країн світу

в своїх уборах: угорців у їхніх малих магерках, козаків у великих кучмах, росіян у білих шапках, турків у білих чалмах. Ці всі у довгому одязі, а німці, італійці, іспанці — у короткому. Кожен, якою б мовою він не говорив, знайде тут свою мову»¹⁰.

В документах кін. XIX — поч. XX ст. опубліковано текст грамоти Казимира III, виданої у Львові 22 серпня 1352 р. дітям колишнього львівського війта на володіння млином у с. Малих Винниках. У документі зазначено, що згаданий млин належав «... визначному мужеві Бертольдзу [Штехеру. — Авт.], колишньому війтові, їхньому дідові великим володарем блаженної пам'яті князем Руси за його вірну службу даром відзначеному...»¹¹, а це означає, що у Львові була громада, яка мала війта — німця з походження, що його князь Лев Данилович наділив згаданим землеволодінням, а отже, на думку Т. Гошко, німецьке право і німецькі поселенці були в цей час у Львові принаймні *de facto*¹².

Захопивши Галичину, польський король Казимир III відкриває дорогу широкому напливові німецьких колоністів і протегує розповсюдженню німецького права¹³ в цих землях. Грамоти на використання магдебурзького права отримали Сянок (1366), Тичин і Судова Вишня (1368), ним послуговувалися Перемишль ще в 1353 р., Галич, Переворськ та Ярослав до 1351 р.¹⁴ Зокрема М. Грушевський вказує, що «до протеговання чужоземної, латинської колонізації на Руси, то памятку заходів Юрія коло неї зістала ся його грамота м. Сяноку на німецьке право, видана в Володимирі 1339 р. В ній надає він вйтівство в Сяноку своєму слугі Бартку з Сендомира, з правом на третину податків з міщан, з юрисдикцією і з іншими вигодами звичаєм подібних надань (грамота взагалі уложена в формі звичайного надання магдебурзького права); міщанам сеї нової громади даєть ся 15 літ свободи від податків, а ті національності, з котрих Юрій сподівав ся осадників новій громаді, вичислені так: Чи то буде Німець, чи Поляк, чи Угрин, чи Русин»¹⁵.

З цього виходить, що «німецьке» (магдебурзьке) право починає регламентувати багато сторін суспільного життя міст досліджуваного регіону, виокремлюючи міську громаду з-під юрисдикції державних урядовців та надаючи правову автономію. Таке міське право на українських землях починає розповсюджуватися шойно з напливом німецьких колоністів у кін. XIII — на поч. XIV ст. Міські поселення з німецьким правом насамперед були розраховані на колоністів-чужинців, тому вже на поч. XIII ст. спостерігаються колонізація й організація окремих поселень на Волині та в Галичині, взаємини галицько-волинського короля Юрія I з Німецьким орденом, поселення «малорусинів» у Східній Пруссії в XIV ст. і виникнення самоврядних громад-колоній німецьких міщан.

Сільськогосподарські поселення виникали переважно в західній і східній частинах Галичини. Згідно з дослідженнями австрійського історика-етнографа Р.Ф. Кайндля в цей період нараховувалося приблизно 650 місцевостей, устрій котрих ґрунтувався на німецькому праві (за іншими даними того ж дослідника – 382 у Західній, а 340 – у Східній Галичині, разом 722)¹⁶. Вказується, що: 1) до XIII ст. є небагато звісток про такі поселення; 2) в XIV ст. найбільше є 270 місць; 3) в XV ст. – 250 місць; 4) в XVI-XVIII ст. – всього 200 місць з новими привілеями.

У каталозі Р.Ф.Кайндля знаходимо інформацію про такі місцевості східної частини Галичини (за повітами): Ярослав (17), Перемишль (21), Сянік (33), Добромисьль (7), Ліско (9), Старе Місто (16), Турка (27), Стрий (5), Дрогобич (17), Самбір (14), Рудки (9), Мостиська (12), Яворів (15), Цішанів (4), Жовква (9), Городок (22), Львів (38), Бібрка (3), Жидачів (4), Долина (1), Калуш (2), Станиславів (5), Рогатин (13), Перемишляни (4), Камінка-Струмилова (5), Сокаль (2), Броди (4), Золочів (6), Бережани (4), Підгайці (3), Товмач (5), Коломия (1), Снятин (1), Бучач (3), Терехівля (1), Тернопіль (1). Німецькі поселенці були переважно купцями, торговцями, ремісниками, мандрівними малярами та селянами із Силезії, Саарщини, Райнляндю¹⁷.

Рівночасно побіч давніх власників ланів знаходимо німецьких орендарів, які осідали на давніх, так званих «франконських» ланах. З краєзнавчих досліджень І. Шараневича випливає, що внаслідок надання магдебурзького права, або ще й раніше, в різних сторонах Галицької Русі поселялися німецькі переселенці побіч руських шляхтичів, але на менших ґрунтах (ланах): «Опустілі дворища давніх бояр руських перейменовано в хутори, ціновані після якогось виміру та роздавані німцям в державу (тут – володіння – *Авт.*) ... на основі того самого вільнішого права німецького. Так з'являються державці Німці, побіч шляхтичів власників земських руських або також і польського роду»¹⁸.

Знаємо, наприклад, про такий лан німця Кота в Ходорові, солодовню (*brasagium*) німця Альберта (Войтіха) в Кукільниках. Інші законодавчі акти згадують про німецьких поселенців в українських селах поблизу Галича, Ольдриха (Ульріха) з Медухи й Дітріха Кромерівського. У фундаційній грамоті римо-католицького костьола в Пруссах подибуємо інформацію про хутір у Жидатичах «шляхетного Ернеста з Сорок» і його управління в Ляшках, королівський хутір в Кам'яніполі, хутір шляхетного Куната в Жидатичах, а також «державців» сіл та дворич на двох ланах у Пиколовичах¹⁹.

Відзначаючи ці тенденції, підкреслюють, що така мирна експансія німецької середньовічної культури і колонізаційні процеси відбувалися

за безпосереднім протегуванням та активної участі галицько-волинських князів і королів²⁰. Наприкінці жовтня 1432 р. польський король Владислав II Ягайло надає у Львові депутації князів і шляхти Луцької землі підтверджувальну грамоту, згідно з якою польським та українським (латинським і православним) князям, шляхті, духівництву, німцям, євреям і вірменам гарантовано всі ті права, якими користувалися ці верстви в Польщі²¹.

В цьому контексті реальної ваги набирали торговельно-посередницькі операції, які наприкінці XIII ст. у загальних рисах сформували ганзейську торгіву систему²². На великому просторі, що простягався від південнобалтійського берега до центральноєвропейського гірського пасма, зустрічні товаропотоки переміщувалися із Заходу на Схід і зворотно трьома основними лініями: вздовж південного узбережжя від Любека до Кенігсбергу; від Магдебургу через Франкфурт-на-Одері до Торуня; північними схилами гір, так званим «гірським шляхом», з Кельну через Ляйпциг і Гборліцу у Вроцлав і звідти через Краків до Львова.

Через три останніх міста простягалася найважливіша торгова магістраль, яка зв'язувала центральноєвропейський регіон з левантійськими ринками. Внаслідок цього товарного потоку з Причорномор'я на Схід поринув німецький торгово-колонізаційний рух²³. Відомий галицький історик XIX ст. І.Шараневич пише, що «зі Львова спроваджували до Волощини задля продажу гуртового виробу промисловців німецьких: коси, ножі, плуги, пояси, сукно, полотно, а з Волощини провадили до Львова худобу, коней, овець, вивірки, шкіри... Згадують найбільше про німецькі та вірменські вози; себто вірмен і німців, що привозили товари до Волощини»²⁴.

Протягом XV – поч. XVI ст. з німецького середовища Галичини виокремлюється перший міський патриціат, який охоплював родини Арнестів, Бухгольців, Гельбеземів, Геннігів, Гольдбергів, Зінріхів, Зоммерштайнів, Клопперів, Ліндерів, Раммерів, Смелдфельдів, Темплів, Фрідріхів, Чорнбергів, Шелерів, Штайнкелерів, Штехерів, Шропів²⁵. Досліджуючи такі впливи, зазначають, що «то ж і не диво, що при сій бережливості та бачності своїх мешканців, при дбалості громадських міських урядів, власне так званих консулів, людей розумних, найбільше німців, рознеслася далеко і широко в краю і поза границі слава про багатства і чесноту міщан того міста [Львова], про безпечність і певність, якої уживали особи і майно в добре укріпленому городі при солідарності мешканців.»²⁶.

З досліджень І.Шараневича знаємо про Конрада Штайнкелера, Вартолемея Ганеля, Петра і Матвія Гольдаста, Мартина Васерброда,

Миколая Чорнберга, Станислава Клепера і передміщанина Клюнкера, які у XV ст. були львівськими достойниками і міщанами²⁷. Сучасний український медієвіст Н. Яковенко з цього приводу підкреслює, що «дехто з них, поступово нагромаджуючи капітал і землю, отримував шляхетство, міняючи при цьому старе родове ім'я на прізвище, утворене за поширеним серед тогочасної шляхти звичаєм – від назви населеного пункту, яким володів шляхтич»²⁸.

Упродовж XIV–XV ст. у Львові замешкали німецькі міщанські родини Йоганна Зоммерштайна, Ніколаса Ціммерманна, Андреаса Клоппера, Пауля Гольдберга, Йоганна і Мартіна Ганеля, Лоренца Кребля і Куршнерів. Саме вони заклали перші німецькі поселення довкола міста – Зоммерштайнгоф, Клоппергоф, Гольдберггоф, Креблівку, Кушнарівку²⁹. Вже у 2-й пол. XV ст. в містах Галицької Русі знаходимо німців, або так званих «тенутаріїв» (державців) – Миколая Кляйна з Бабчиць, Штехера із Сорок, Конрада (Кунча) з Вратиславич, Кунтара (Гюнтера) з Букачівців, Тобію Куната з Семенівки, Мартіна Майзеля зі Старої Бібрки, Гарноста з Ляшок, Павла Шафрота з Тшесняви, Грота з Тенетників³⁰.

Розповсюдження німецької колонізації, а одночасно німецького права в Галичині мало, як стверджує М. Грушевський, і політичну мету: збільшувати неукраїнські елементи для протиставлення місцевому населенню – німецьке право служило не тільки культурній і фіскальній меті – а пониженню Галицької Русі, денационалізації українських земель, скріпленню польських католицьких впливів³¹.

Значне поширення магдебурзького права припадало на кінець панування короля Казимира III, тобто на другу половину XVI ст. До цього періоду належить відома грамота Казимира III про надання Львову магдебурзького права 17 червня 1356 р. Однак, як видно з дослідження Т. Гошко³², вона була не так локаційною, як релокаційною, тобто вона не запроваджувала в місті німецьке право, а лише підтверджувала, при тому, що розширювалась сфера його дії.

З цього приводу історик М. Капраль зазначає, що привілей 1356 р. виявляє не тільки елементи магдебурґі, але якраз управління на магдебурзькому праві. Дослідник пише: «Столичний характер міста, створення великої колонії німців та інших католицьких переселенців, безумовно, вимагали надання для них німецького права. Зрозуміло, що надання останнього включало в себе також і локацію, тобто просторове розміщення, поселення колоністів в окремому місці біля первісного княжого Львова»³³.

Джерела не дають змоги охарактеризувати функціонування самоврядних органів Львова XIII ст., тому детально про магдебурзьке

право в цьому місті можна говорити, лише починаючи саме з 1356 р. Згідно з привілеєм Казимира III магдебурзьке право надавалось усім мешканцям міста з приміткою, що «для втіхи згаданого міста і збільшення кількості його вірних мешканців надаємо і встановлюємо цьому місту на вічні часи німецьке право, яке звичайно називається магдебурзьким, усуваючи там усі руські права і всі руські звичаї, будь-ким ухвалені, які можуть якимсь чином стояти на перешкоді цьому німецькому праву. Іншим народам, що живуть у цьому місті, а саме: вірменам, євреям, сарацинам, русинам та іншим будь-якого стану та становища з особливої нашої ласки дозволяємо користуватись відповідно до їх звичаїв, зберігати необмеженими їхні права, надаючи одночасно їм можливість, щоб будь-які кримінальні справи, які виникнуть між ними і іншими, вирішувати за магдебурзьким правом і при вийті відповідно до їхніх прохань. А якщо відмовлятимуться судитися за магдебурзьким правом, яким вищезгадане місто повинно користуватися, тоді вказані нації ... мають можливість поставити і вирішувати будь-яке питання на суді своєї нації, але під головуванням міського війта»³⁴.

Враховуючи ці особливості, магдебурзьке право ставало реальним виразом закономірного процесу формування міщанства як стану. Незважаючи на втрату чисельної переваги в складі населення, німецький елемент переважав у міському управлінні Львова. Поряд із суто німецькими іменами та прізвищами зустрічаємо такі їхні поєднання з польськими: Мазанц Станислав, Яцимирський Микола, Августинович Валентин³⁵.

Сприятливим для розвитку міст Галичини були організаційні форми їхнього існування. Започаткувавшись як ексклюзивна форма життя німецьких колоній у Володимирі, Сяноку і Львові, німецьке (магдебурзьке) право вже на поч. XV ст. поширилось у всіх більших містах Галицької Русі й Поділля, перетворившись на загальноприйнятну норму міського укладу.

Встановлено, що культурним посередником, за допомогою якого воно проникло до Галицької Русі із Саксонії, Пруссії та Силезії, стали польські міста. Окрім міграції з етнічної Польщі, збільшення числа польського населення відбувалося і завдяки асиміляції німецького населення, про що свідчить і подвійна ідентифікація деяких імен та прізвищ у Львові: Валентин (Фолтим) Гебель, Лаврентій (Лоринч) кравець, Йоан Ганзльович, Томас Метла, Станіслав Гайзлер, Ганус Пачкерович³⁶. Особливо активно міграційні процеси проходили в 1-й пол. XV ст. Так, у 1405–1426 рр. до Львова з германізованої Силезії прибув 131 колоніст, а з Німеччини та Пруссії прибуло тільки 5 осіб³⁷.

Серед інших обставин і той факт, що у XV ст. внаслідок демографічних процесів у найбільших містах Галичини – Львові й Перемишлі руське населення взагалі стає меншістю, витісняючись до передмість. У малих містах регіону (Коломия, Самбір, Городок, Переворськ) руська людність й надалі становила основну масу населення. Однак слід мати на увазі, що в етнічній структурі ремісничого населення згідно з нормами магдебурзького права абсолютно переважали поляки і німці (наприклад, так було в Коломиї)³⁸.

У центрі активних міграційних процесів, які впливали на етнічну та професійну структуру населення міста, впродовж XV – у першій половині XVI ст. перебував Львів. Більшість прибульців тут походила з міст і сіл Руського воєводства, Малопольщі та Силезії. На поч. XV ст. більшу частину населення у Львові становили німці, про що свідчить переважання німецьких імен і прізвищ у податкових реєстрах. У реєстрі шосу 1405 р. серед 552 згаданих мешканців середмістя Львова 349 мали німецьке походження³⁹. Одночасно у XV–XVI ст. відбувається міграція з галицьких сіл: до Львова перебралася 591 особа. Найбільшою проте була міграція з міст держави – колоністів дали Краків (89), Перемишль (75), Переворськ (53), Кросно (46), Самбір (45), Ланцут (41), Ярослав (36), Городок (36) та ін. За даними фінансових книг Львова 2-й чверті XVI ст. етнічне обличчя Львова визначало п'ять національних груп: поляки (38%), українці (24%), німці (8%), євреї (8%) та вірмени (7%). У другій чверті XVI ст. німецький елемент за чисельністю був на третьому місці – 65 осіб (11%)⁴⁰.

Отже, у першій чверті XV ст. німці у Львові становили понад 70% прибулого люду, проте на другу половину того ж століття їх позірно меншає – до 30%, на поч. XVI ст. – до 14%, а на сер. XVI ст. – до 6%⁴¹. Під впливом польських міських практик виробляється той тип міського устрою, найповніше представлений у Львові, який з часом – уже за львівським взірцем – проникав углиб українських земель. Головне, очевидно, що принесло з собою магдебурзьке право – це вилучення міських жителів з-під юрисдикції королівської адміністрації і запровадження виборного самоврядування⁴². Одночасно з цими процесами відбувалася прискорена полонізація християн-католиків (чехів, угорців, німців), які завдяки спільній релігії та мішаним шлюбом розчинялися у польській спільноті міст. Серед ремісників-середміщан, згаданих у фінансових книгах Львова 2-ї чверті XVI ст., понад 95% становили німці, поляки й інші представники католицької більшості⁴³.

Визначаючи такі обставини, слід пам'ятати, що з початком XV ст. в Галичині існували різні правові інституції, які склалися тут через своєрідні політичні й економічні обставини. Якщо, починаючи з княжого часу,

місцеве населення користувалося звичаєвим, руським правом, то з приходом польських панів у XIV ст. поступово почали вводити польське і німецьке право. Згідно з грамотою Владислава Опольського 1378 р. волоське право діяло в гірських околицях краю, зокрема на Покутті і Галицькому Прикарпатті. Переломним у правовій системі Галичини став 1435 р., коли з офіційним введенням польського права посилювалося гноблення українського населення⁴⁴.

Визначний дослідник панщини та її скасування, І. Франко окреслив певні маханізми правового становища селян, підкресливши, що «шляхті воно [руське право] було не до смаку, і вона оселявала чимраз більше осад чи то на волоськім, чи на німецькім праві. В тих оселях порядки були зовсім інші. В селах на німецькім праві головою (сотником) був або сам пан, або хтось, кого він назначив; громада не мала вибору, а тільки добирала йому до помочі лавників. Солтис судив своїх підвладних селян і розділював між ними тягарі. Розуміється, що такий устрій був дуже на руку шляхті, бо позволяв їй найшвидше заводити по селах такі підданські порядки, які були в Польщі. От тим-то не диво, що від 1435 р., коли в Червоній Русі заведено польське право і польські суди, до кінця XV віку число осель на німецькім праві вже збільшується, поки вкінці зовсім не пропали невеликі решти староруського вічевого порядку по селах і не запанувало обік панщинязних тягарів також панське [домініальне] єудівництво»⁴⁵.

Таким чином, з вищенаведених мотивів німецьке право, почавши від 2-ї половини XIV ст., досить швидко поширюється в Галичині. Єдиним джерелом вивчення цих процесів є королівські й дідичні надання, які розширювали елементи німецького права тих часів, однак М. Грушевський показує, що до поч. XV ст. це право мали вже всі найголовніші міста краю і низка другорядних міських осад, і чимало сіл⁴⁶. Одним з чинників, що об'єктивно сприяли розвитку галицьких міст, було самоврядування у відповідності з так званим магдебурзьким правом, яке багато з них одержали. Це право надавали українським містам Галицької Русі польські королі, зацікавлені в економічному розвитку міст як джерел прибутків і бажаючи покласти відповідальність за їхню оборону на самих городян. Магдебурзьке право певною мірою послаблювало залежність міст та їхнє населення від феодальної держави й окремих феодалів.

Етнічний склад міст Галицької Русі XIV – першої половини XVII ст. продовжував залишатися досить строкатим. Специфіка середньовічного галицького міста полягала в тому, що його населення здебільшого мало складніший етнічний склад, ніж навколишні сільські поселення. В містах краю досліджуваного періоду проживали поляки, німці, вірмени, євреї,

білоруси, італійці, молдавани, серби, греки, болгари, хоча більшість становили все ж українці.

Багато іноземців – поляків і німців – проживало в містах Галичини. Польський уряд заселяв ці міста католицькими колоністами, прагнучи створити прошарок, на який би він міг спиратись у проведенні в цьому регіоні своєї політики. Однак у таких містах переважало, як правило, українське населення. Міста, де більшість становили католицькі колоністи, були винятками, іноземці протє становили в основному міський патриціат. Чисельна перевага місцевого населення у містах Галичини певною мірою перешкоджала наступові на їхні права з боку протегованого феодалами католицького патриціату.

Отже, специфіка давньої і середньовічної історії Галичини визначається перехрещенням на галицьких землях різних політичних і культурних впливів. Експансія німецької середньовічної культури і колонізаційні процеси відбувалися тут за безпосереднім протегуванням та активної участі галицько-волинських князів, а пізніше – польських королів. Особливе місце німців у структурі міського населення Галичини витворили перші магдебурзькі громади, а також самоврядні поселення німецьких міщан. Німецькі переселенці були переважно купцями, торговцями, ремісниками, мандрівними малярами і селянами із Силезії, Саарщини, Райнлянду. Самоврядні громади-колонії німецьких міщан у Галичині з правового і культурного поглядів залишалися ізольованими від місцевого українського населення.

Магдебурзьке право стало реальним виразом закономірного процесу формування міщанства як суспільного стану. Магдебурзьке право певною мірою послаблювало залежність міст Галичини та їхнього населення від феодальної держави й окремих феодалів. Протягом XIV–XVII ст. на магдебурзьке право була переведена більшість великих і середніх міст краю, перетворившись на загальноприйнятну норму міського укладу. В Середні Віки етнічна і конфесійна належності багато в чому збігалися. Це було характерне і для Галичини, де розмежування між українцями з одного боку і поляками і німцями, а також західноєвропейцями, вірменами та євреями – з іншого, як правило, проводилось за конфесійним принципом. Німецьке право служило не тільки культурній і фіскальній меті, але й денационалізації українських земель, скріпленню польсько-католицьких впливів.

Унаслідок демографічних процесів у XV ст. у великих містах Галичини українське населення взагалі стає меншиною. Відбувалася прискорена полонізація християн-католиків (чехів, угорців, німців), які завдяки спільній релігії та мішаним шлюбам розчинялися в польській спільноті міст Галичини.

1.2. Стратегія захисту етногрупових інтересів: формування етнічних суб'єктів західноукраїнського політикуму

Входження Галичини до складу Австрійської монархії позначилося на всіх формах її економічного та суспільно-політичного життя. Принципово відмінна від попередньої адміністрація розпочала роботу з введення східногалицької провінції у централізований державний механізм.

Протягом XVIII–XIX ст. сільське господарство становило основу крайової економіки. Розміри Галичини різко протиставлялися тій незначній політичній, господарській і культурній ролі, яку названий регіон відігравав у житті імперії. Ставлення Габсбургів до своїх нових східних провінцій як до малозаселених і промислово відсталих територій дозволяло урядові вирішувати демографічні проблеми старих територій, а також спрощувати переселенців з Північної Німеччини, Надраїння, Палатинату. Тому початок перебування Галичини під новою владою супроводжувався інтенсивними міграційними процесами, які спричинили певні зміни в етнічній структурі населення краю¹.

Державні органи влади організовували і підтримували еміграцію десятків тисяч німців-колоністів, сподіваючись, що вони стануть взірцем доброго господарювання. Саме в німецьких колоністах австрійські урядові чинники вбачали міцну опору для проведення колонізаторської політики, перетворення Галичини на ринок збуту промислової продукції та аграрно-сировинний придаток метрополії².

Завдяки заохочувальній політиці уряду Австрії в галицьких містах і селах, наприклад, у XVIII – першій половині XIX ст. поселилося чимало німецьких ремісників і купців³, а в сільській місцевості виникло 186 німецьких колоній⁴, розміщених переважно в східній частині Галичини⁵.

Австрійський уряд запросив до Галичини переселенців з німецьких провінцій та із сусідніх країн (Пруссії, Саксонії, Баварії, Фландрії, Польщі, Чехії)⁶. В перші роки німецької колонізації Східної Галичини виникло приблизно 150 німецьких автономних поселень⁷. Більшість таких колоній виникла на українській етнічній території, на схід від р. Сяну. Уряд Австрії вважав за доцільне, щоб усі ці нові поселення створювалися окремо для

протестантів і католиків з метою легшого та швидшого їхнього забезпечення культовими спорудами й освітніми закладами⁸.

Поселенці Йосифінської колонізації (від імені Йосифа II, сина цісареві Марії Терезії) на сільській території східної частини Галичини майже всі прийшли з Південно-Західної Німеччини⁹. Районом походження емігрантів до Східної і Південно-Східної Європи протягом XVIII ст. були Пфальц і сусідні області Гессен, Середня Райнська земля, Гунсрюк, Люксембург, Мозельська земля, Саршина, Лотарингія, Ельзас, Баден, Вюртемберг¹⁰. Ці території, насамперед Пфальц, відносно швидко були знову заселені після спустошення, руйнування і плундрування Тридцятилітньої війни (частково іммігрантами з Північної Італії) та були стабілізовані також в агрокультурі¹¹.

Через традиційне право успадкування Пфальц і околиця були ділянками реального поділу спадщини, тобто батьківські ґрунти рівномірно успадковували всі діти. В інших частинах Німеччини діяло інше право успадкування (Anerbenrecht), за яким визнавався тільки один спадкоємець неподільного нерухомого майна (Anerbe). Цим спадкоємцем був або перший (найстарший), або рідко – наймолодший син¹². У Південно-Західній Німеччині внаслідок безперервного поділу земель виникла така ситуація, коли сільськогосподарської площі не вистачало для прожитку селянської родини. Крім того, Пфальц у XVII і XVIII ст. був регулярним театром різних воєнних дій – з усіма негативними наслідками¹³.

Після Вестфальського миру Німеччина залишалася широким полем, на якому час від часу європейські держави вирішували свої суперечки, почасті місцем вербування солдатів, а дрібні володарі прямо продавали своїх підданих на службу в чужі краї¹⁴. Катастрофічні наслідки Тридцятилітньої війни для німецьких князівств примусили найдалекоглядніших німецьких чиновників займатися переселенською політикою і її практичною реалізацією¹⁵.

Вирішальним у міжнародному законодавстві про іноземних колоністів XVIII ст. був приклад Пруссії¹⁶, активна переселенська політика якої була зумовлена необхідністю заселення й господарського освоєння нових територій¹⁷.

Показовим тут був Потсдамський едикт від 29 жовтня 1684 р., який містив перелік гарантій і зобов'язань уряду, фіксував умови переселення і права переселенців¹⁸. Едикт закликав до переселення всіх охочих, не обумовлюючи їхнього соціального і майнового статусу та релігійної належності. Особам, які побажали переїхати, обіцяли кошти для переселення, докладні маршрути і провідників, безкоштовне провезення грошей, майна і товарів, право безкоштовно селитися в порожніх або

занедбаних будівлях, ділянки землі для будови і будівельні матеріали, звільнення від податків на 10 років, безмитний вступ до ремісничих цехів, ділянки землі для землеробів, гарантії грошових позик для підприємців. Дворяни отримували посади на їхнє бажання, право утворювати спільноти, проводити релігійні церемонії рідною мовою.

Найбільша хвиля німецького розселення і закладення колоній у Галичині припадає на 70–80-ті рр. XVIII ст. — часи радикальних реформ австрійського імператора Йосифа II¹⁹. Предметом найпершої турботи австрійського уряду в Галичині було встановлення порядку і соціальної дисципліни. Австрійська імператриця Марія Терезія та її син Йосиф II проводили так звану «модну» тоді серед європейських монархів політику просвітництва, основною засадою якої було узалежнення могутності держави від поширення освіти й усіляких свобод серед її підданих²⁰. Захоплені території було поділено на 18 адміністративних округів, на чолі яких стояли старости; функції адміністративної і судової влади на місцях виконували власники маєтків (дідичі) або їхні ставленики, яких затверджували окружні старости²¹.

Багато німецьких колоністів прибуло на нові землі, починаючи з 1783 р. На цей рік припадає заснування понад 35% усіх німецьких колоній, які виникли в Галичині у 80–90-х рр. XVIII ст. Згідно із статистичним графіком Ф. Брауна впродовж червня 1782 — січня 1786 рр. до Галичини переїхало 14 257 осіб; а в 1802–1803 рр. це число доповнили ще 478 осіб (разом — 14 735 поселенців)²². Зокрема в період 1783–1784 рр. до східної частини Галичини було спроведжено німецьких переселенців земель Райнлянд-Пфальц (8393 особи), Саарцини (1424), Гессен (1177), Вюртемберг (1060), Баден (760), Баварії (199), Саксонії (50), Ельзас-Лотарингії (416), Люксембургу (69) та ін.²³

Загальною метою політики Йосифа II стали економічні реформи, передусім у сільському господарстві. Німецькі історики Г.-К. Гайнц і М. Даум підкреслюють, що Йосифінські реформи сільського господарства Східної Галичини для кращого сприяння і поліпшення ситуації селян в Австрійській імперії розголошували в краї великі друковані постанови німецькою і польською мовами, усні доповіді державних службовців, поодинокі проповіді священнослужителів²⁴. Імперський патент від 1775 р. обмежував права світських і духовних землевласників. Відтоді власник маєтку вважався необмеженим власником лише домініальної землі, а на рустикальну (селянську) землю мав права «верховної власності». На практиці це означало, що дідич уже не міг безконтрольно розпоряджатися селянськими наділами. Згідно з патентами від 1784 і 1786 рр. світським і церковним землевласникам заборонялося закладати, дробити, приєднувати

до фільваркової заорки чи обмінювати селянські наділи²⁵. В жовтні 1782 р. уряд Австрії дозволив селянам покидати з панського дозволу маєток свого власника. Водночас було ліквідовано середньовічні баналітети й привілеї дідичів (горілчану і соляну монополію).

Йосифінські реформи послужили основою для складення у 1785 р. в Галичині першого земельного кадастру²⁶. Австрійський уряд сподівався отримати правдиву оцінку природних ресурсів краю, тому приділив обмірові та описові земель особливу увагу. Прибутковість земельних угідь визначалася на основі одержуваних доходів від вирощування зернових (пшениці, жита, ячменю та вівса), збору сіна й отави (з лук), щорічного приросту твердих і м'яких порід дерев (з лісів) тощо. Складення земельного кадастру дало можливість державним чиновникам повніше з'ясувати майновий стан духівництва і селянства²⁷.

Уряд Австрії намагався не допустити загострення в державі соціальних відносин. З цією метою, а також задля регулярного надходження до державної скарбниці податків від селян він у 1775 р. заборонив власникам маєтків вимагати з підданих понаднормові повинності, взагалі надмірно їх утискати, тобто вимагати виконання робіт, не зафіксованих в інвентарях. Заборонялося виганяти селян на панщину у вихідні й святкові дні, оголошувалася незаконною практика використання в маєтках примусового найму, засуджувалося зловживання маєтним дворянством і духівництвом пропінаційною монополією, заборонялося піддавати селян тортурам тощо²⁸. У 1786 р. австрійський уряд здійснив нову спробу обмежити кріпосницьке свавілля в Галичині. Зокрема було встановлено максимальну (триденну) панщину, регламентовано робочий день, скасовано нормовану панщину (урочну систему).

Реформи уряду Йосифа II в соціально-економічній сфері завершилися встановленням у 1789 р. єдиного поземельного податку для всіх землевласників, незалежно від форм власності на землю. Розмір податку не міг перевищувати певного відсотка з прибутку господарства, причому для Галичини, яка в економічному відношенні була найвідсталішою територією імперії, цей відсоток був найнижчий. Однак подальші спроби австрійського уряду повністю замінити панщину грошовим побором із селян на користь власників маєтків, тобто перевести селян на грошовий чинш, зазнали невдачі через опір поміщиків та маєтного духівництва²⁹. Здебільшого землі, які були відведені для парцеляції, не становили суцільного масиву, а були розсіпані на різних ділянках між рустикальними ґрунтами. Обшар, виділений під кожну колонію, ділився на ниви (кількість нив залежала від урожайності і класу землі, кількості колоністів тощо). Сам клас не залежав від урожайності ґрунту; лука,

пасовище, місце для будинку, город могли належати до того ж класу, що й орна земля.

Австрійська програма міграції німців у Галичину передбачала значне інвестування за рахунок державного бюджету. Мігранти отримували гроші, коней і харчі на дорогу, а з приїздом на визначене місце поселення — безкоштовно землю з правом спадщини, велику рогату худобу, будівельні матеріали, сільськогосподарський реманент, посівні матеріали тощо³⁰. Німецьких колоністів звільняли від сплати державних податків, і вони зберігали свободу віросповідання. Заходами колонізації планувалося збільшити кількість населення Австрійської держави, тому що підданам Австрії (громадянам внутрішніх територій) переселятися принципово не дозволяли.

Винятки були тільки на початку процесу колонізації (в липні і серпні 1782 р.), коли німецькі та чеські родини з Моравії були реєстровані і переважно згруповано поселені в Мюнхенталі, округ Яворів³¹. Серед торговців, ремісників, фабрикантів, які прийшли в Галичину поза державною патентною імміграцією, було багато австрійців. Патент імміграції (Einwanderungspatent) австрійської імператриці Марії Терезії від 17 червня 1774 р. стосувався передусім торговців, художників, фабрикантів, спеціалістів і ремісників та мав на меті (переважно в містах) піднесення торгівлі і промисловості краю³². Зокрема, патентом було передбачено на шість років звільнення від податків та одержання права на громадянство і професію безкоштовно. Католики могли оселятися скрізь, протестанти — лише у Львові, Бродях та деяких західних галицьких містах³³.

Патент заселення Йосифа II від 17 вересня 1781 р. відкривав цілковито нові перспективи. Імперський патент свободи віросповідання (Toleranzpatent) від 13 жовтня 1781 р., що вступив у законну силу 10 листопада 1781 р. і гарантував протестантам вільне і безперешкодне виконання релігійних культів, був першим втіленням гуманістичної ідеї в системі Австрійської імперії³⁴. Вперше протестанти могли емігрувати без обмежень, їм гарантували свободу віровизнання³⁵. Документ гарантував на 10 років звільнення від податків. Самі поселенці та їхні найстарші сини були звільнені від військової повинності.

Первісними адресатами Йосифінського патенту заселення були також німці на території колишньої Речі Посполитої, яких спонукали до переселення до Східної Галичини. Однак патент поселення запрошував до коронного краю не лише німців, а й представників інших національностей³⁶. Особливо враховувалося, що в імміграційному русі братиме участь населення з Росії, Пруссії або Польщі. Це підкреслювало,

що австрійський уряд не мав політичних намірів германізації Галичини³⁷. В порівнянні із заходами, які застосовували на інших територіях Європи, Йосифінська колонізація, як також пізніше – Францисканська (від імені Франца І, сина цісаря Леопольда ІІ, останнього імператора Священної Римської імперії і першого імператора Австрії), у відносно густозаселеній Галичині отримала новий якісний характер³⁸. Він полягав у доповненні чинної системи розселення новими поселеннями, а в політичному плані – у «покращенні народонаселення» шляхом переселення заможніших селян.

На відміну від Йосифінської колонізації, новий етап процесу – Францисканська³⁹ за своєю ефективністю була слабшою, що зумовило відносно швидку асиміляцію німецького населення⁴⁰. Францисканська колонізація пройшла зі складнішими наслідками для німецьких поселенців. Їм не компенсували витрати за переїзд до Східної Галичини.

Загальна кількість іммігрантів Францисканської колонізації становила лише приблизно третину йосифінських поселенців. Нових колоній виникало мало, бо бракувало землі. Прикладом може бути поселення Вальддорф, розташоване на південному заході від Львова. Дослідники підкреслюють, що типовими були перш за все «вселення» (Einsiedlungen): окремі родини колоністів оселялися на звільнених українських або польських дворах в українських селах Східної Галичини⁴¹. На відміну від попередньої хвилі німецької колонізації, більшість поселенців була католицького віровизнання. Окрім австрійських німців, у поселеннях такого типу оселялися вихідці з центральних частин Чехії та судетські німці. До 1805 р. в східній частині Галичини оселилося 629 сімей з Німеччини і 603 сім'ї – вихідців з Австрії⁴².

На відміну від заходів колонізації в часи абсолютизму, Йосифінська та Францисканська колонізації, а також приватні заходи поселення у відносно густонаселеній Галичині, отримали якісний характер⁴³. Поселенцям у державних – колишніх клерикальних та польських королівських і поміщицьких володіннях була гарантована державна допомога в будівництві будинків та в устаткуванні промислових виробництв. Для рільництва були обіцяні відповідна орна земля, селянський житловий будинок, стайня, сарай, комора, а також звільнення від фінансових та натуральних податків протягом десяти років і шести – від панщини. Зокрема для німецьких колоністів панщина була замінена терміном відробітку на користь Австрійської держави або фінансовим еквівалентом. Так, у 1871 р. відробіток у колоніях становив – у Полівцях 83 дні на рік, згодом цю межу зменшили до 25 днів, а в колонії Багінберг вона становила 40 днів⁴⁴.

Німецькі колоністи зробили помітний внесок у розвиток сільського господарства Галичини: освоєння значних площ неживаних земельних угідь, підвищення культури землеробства (запровадження вирощування ріпака, хмелю, ревеню, різних видів конюшини), садівництва, упорядкування лісового господарства, поліпшення годівлі худоби⁴⁵. Заборона поселенцям продавати і дробити наділені їм для господарювання земельні площі забезпечувала колоніям розквіт на тривалий період. Цим програвали українські та польські селяни, господарства яких мали тенденцію до постійного роздроблення. Така ситуація дозволяє Г.-К. Гайнцові стверджувати, що німецькі колоністи були «послами» реформи Йосифа II⁴⁶. Одночасно ріллю і луки в нових поселеннях колоністів розмежовано й розподілено за системою, яку знали та застосовували в німецьких землях⁴⁷.

Як відзначалося, більшість колоній була заснована на землях державних (камеральних) маєтків, значно менше було їх на приватних і домініальних землях. У цьому полягає причина того, що найбільше німецькі колонії були зосереджені в територіальній смузі Жовква – Львів – Самбір. Згідно за статистичними звітами С. Бредецького найбільше колоній зафіксовано в Жовківському – 17, Львівському – 18, Самбірському – 21 округах; в інших округах їх помітно менше: у Бережанському, Стрийському, Сяноцькому – по 7, Золочівському – 8, Перемиському – 9, Чернівецькому – 10⁴⁸. Отже, з цього випливає, що на схід і захід від цієї умовної смуги поселення кількість колоній зменшується, небагато їх на галицькому Підкарпатті⁴⁹.

Часто німецькі колонії виникали поблизу міст або в самому місті, а також біля існуючих сіл; поселення були малолюдними, їхнє населення коливалося в межах 10-35-ти сімей переселенців. Переважна більшість колоній мала німецькі назви, лише невелика частина – українські. Наприклад, – Добряничі, Ушківці (Бережанський округ), Богданівка, Сигнівка, Хоросно (Львівський), Доброгостів, Купновичі (Самбірський), Береги (Сяноцький) та ін.⁵⁰.

Значна частина німецьких колоній у досліджуваній період мала паралельні назви – українські й німецькі з однаковими чи близькими смисловими значеннями: Літня – Зоммертау, Новосілка – Нойдорф, Винники – Вайнберг, Вишенька – приблизно Вальддоф, Серни – Регберг тощо⁵¹. Колонії, які виникали на околицях галицьких міст (чи поблизу їх), найчастіше зберігали назви відповідних населених пунктів або ж приймали означення «Новий» («Ной»)⁵².

Протягом 1772–1857 рр. німецьке населення Галичини зросло кількісно і становило помітну національну меншину в обох її частинах.

Зокрема в 1784 р. до Галичини приїхало від 7236 (за підрахунками В. Куна)⁵³ та 5736 осіб (Ф. Брауна)⁵⁴. Впродовж 1782–1785 рр. на нові землі прибуло 3216 сімей (разом – 14 669 осіб). У 1789 р. в колоніях мешкало 3104, а в містах – 217 сімей⁵⁵. Під час Францисканської колонізації до 1805 р. в краї оселилося 629 сімей з Німеччини, в тому числі 603 сім'ї з австрійських провінцій. У контексті цієї поселенської політики (Бемервальдська колонізація) виникають колонії Маріагільф (1811), Тересівка південніше Долини (1818), Махлінець (1823), Ангелівка (1826), Людвиківка (1830), Феліціенталь, Аннаберг, Карльсдорф Сколівського округу (1835), Пехерсдорф (1836), Ной (Новий) Мізунь (1844), Яммерсталь (1848)⁵⁶. Цьому сприяла гнучка внутрішня політика уряду Австрії щодо німецькомовного населення.

В межах державної програми реформування господарства краю імперський уряд здійснив заселення його території німецькими колоністами. Поселенців вербували з числа збіднілих селян і ремісників Південної Німеччини, спустошеної війнами, Ельзаса, Райнланду і Судетського басейну⁵⁷. Заселення краю німецькими колоністами певною мірою сприяло його соціально-економічному розвитку. Незважаючи на зміни держав та урядів, поселенці не лише адаптувалися, але й поступово розселилися по всій території. Архівні документи свідчать, що австрійський уряд і власники маєтків на місцях (поляки, євреї) протегували німецьким колоністам, що дозволяло останнім у кращих умовах розвивати в колоніях землеробство і тваринництво.

Як бачимо, німецька колонізація Східної Галичини кінця XVIII – середини XIX ст. носила не промисловий, а землеробський характер, адже вона була скерована не в міста, а в села⁵⁸. Метою австро-німецької колонізації було поселення вихідців з Південно-Західної Німеччини, які мали стати прикладом для українців у розвитку агрокультури. Особливою в історії Східної Галичини була Йосифінська колонізація, підгрунтя якої закладалося в Чехії і Моравії, а пізніше у Південній Угорщині⁵⁹.

Таким чином, реформаторська політика Марії Терезії та Йосифа II в дусі освіченого абсолютизму, хоч не підірвала основ старого ладу, змінила саме розуміння суспільних відносин, завдяки чому спричинилася до активізації всіх станів суспільства. Єдиновладдя, канцелярська таємниця, виконання через чиновників, залежних лише від призначення та контролю верховної влади – були загальними рисами урядів усіх європейських держав доби Просвітництва. Маючи на меті зміцнення централізованої Австрійської держави, віденський уряд ліквідував багато привілеїв польської шляхти (її політичні інституції) та підпорядкував її австрійській адміністрації. Це викликало протидію місцевої шляхти всіх земель,

прилучених до монархії, зокрема й галицької. Виступаючи в обороні своїх станових інтересів, шляхта подавала себе як виразницю волі цілого народу, що послуговувався тією самою мовою. Це й стало, пізніше першим поштовхом до національного відродження і розвитку національних рухів, що охопили всі верстви етнічно-культурних і національних суспільностей Європи. Послідовні аграрні реформи, зокрема скасування особистої залежності селян, обмеження панщини, надання селянам самоврядування, створювали передумови збільшення активності сільського населення. За часів правління Марії Терезії в її монархії з'являється германізаційна течія, речники якої пропагували ідею, керовану лише німецьким елементом. Ці ідеї знайшли благодатний ґрунт за доби Йосифа II, реформаторський запал якого і політичні ідеали абсолютизму промоували шлях таким тенденціям. В Йосифінську добу вважалося, що «велика держава може бути добре керована тільки, коли має одностайні – апарат, адміністрацію, судівництво. Щоб утримати цей апарат в одних руках центрального уряду, потрібна одна мова. Цією мовою може бути тільки німецька ...»⁶⁰ Політика германізації, що в усіх місцевостях Австрійської імперії маніфестувала панівні амбіції австрійських німців, повсюди викликала однакову реакцію – розбуджувала місцеві національні почуття.

Отже, заходи, спрямовані на формування розселення в імперіях епохи абсолютизму, мали насамперед кількісний характер. Державні (або приватні за державним дорученням) організаційні заходи Австрійської імперії щодо поселення німецькомовного населення на новонабутих територіях здійснювалися з метою значного збільшення кількості населення (і таким чином – вищих зборів податків) на відносно малозаселених територіях. На відміну від аналогічних заходів у Пруссії, Австрії та Росії колонізаторська політика Марії Терезії (1774–1781 рр.), Йосифа II (1781–1785 рр.), Франца I (1802–1805 рр.) та приватні заходи колонізації (1815–1830 рр.) у відносно густонаселеній Галичині отримали якісний характер.

Розділ 2.

Етнополітична поведінка на імперському просторі: регіональний вимір

2.1. Від релігійної до етнічної детермінантності: політична структуризація етнонаціональної спільноти

Етнічні спільноти в Галичині розвивалися за тими ж законами, що й історія інших, споріднених регіонів Середньої та Центральної Європи, хоча й зі своїми певними особливостями. Зокрема – культурними й релігійними, які стосувалися галицького єврейства, яке перебувало під потужним культурним впливом не свого оточення, а культурних центрів Заходу, передусім Німеччини.

Єврейська спільнота відіграла помітну роль в етнокультурному й етнорелігійному розвитку Галичини, адже тут євреї зумовлювали не тільки значну частку в етнічному складі населення, але й фактичне домінування в економічній і соціально-політичній сферах¹.

У 1772 р. внаслідок першого поділу Польщі Галичина була приєднана до Австрії, яка в 1774 р. окупувала й Буковину. Під владою Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) імперії західноукраїнські землі залишалися до її розпаду в листопаді 1918 р. та утворення Західно-Української Народної Республіки. Серед новонабутих Австрійської монархії Галичина посідала центральне місце й була її найбільшою провінцією. У складі Австро-Угорщини західноукраїнські землі залишалися штучно розмежованими, належали до різних за розміром та поліетнічних за характером адміністративно-територіальних одиниць. Галичина була об'єднана з частиною польських земель в один коронний край – «Королівство Галиції та Лодомерії (Володимирії) з великим князівством Краківським і князівствами Освенцимським та Заторським» з центром у Львові. Увесь край одержав скорочену назву – Галичина і лише умовно поділявся на Східну (українську) та Західну (польську) Галичину. Українські землі Буковини разом з частиною румунських входили до складу єдиного Герцогства Буковина, були його північною частиною. Закарпаття входило безпосередньо до складу Угорщини під владою Габсбургів².

Другою після поляків за чисельністю національною меншиною на західноукраїнських землях у складі Габсбурзької монархії були євреї. На території краю єврейське населення з'явилося ще в середині XIII ст., а в

період Речі Посполитої встигло практично монополізувати її торгівлю, зосередити в своїх руках великі капітали. Станом на 1772 р. євреї становили 7% населення Східної Галичини³.

Захоплена Австрією 1772 р. територія становила 82 тис. км² з населенням приблизно 2,6 млн. осіб. З них українці становили понад 60%, поляки – 28%. У 1773 р. в Галичині було 187 міст і 93 містечка, разом 280 міських поселень. За іншими даними в цьому ж році нараховувалося 165 міст і 83 містечка в цілій Галичині, з них у східних округах – Белзькому, Руському та Подільському – відповідно 128 і 61, заселених в основному українцями, меншою мірою – поляками та євреями⁴.

Єврейське населення, за даними австрійського етнографа А. Бравера, нараховувало 171 851 особу. Дослідник М. Герасименко вважав, що в Галичині в зазначений рік проживало 151 300 тис. євреїв, 41 400 тис. сімей, об'єднаних у 257 кагалах. За даними австрійської конскрипції* в 1773 р. всього було 57 200 євреїв-чоловіків, які за групами професійної зайнятості розподілялися таким чином: ремісники (16 000 осіб), зайняті у сільському господарстві та на послугах (3000), купці і крамарі (6200), корчмарі (6900), орендатори (4300), служителі культу, вчителі (4200), лікарі і фельдшери (400), музиканти (100), жебраки й особи без певного роду занять (17 000)⁵.

Соціальна структура єврейства була досить-таки диференційована, однак для багатьох етнічних груп населення краю вона являла собою єдиний стан. Однак, як свідчать джерела, економічні, соціальні, культурні та громадянські права євреїв були вкрай обмежені. Стосовно політичних прав, то воно взагалі їх не мало, хоча й виступало як частина міщанського стану, відособленого релігією та суспільним становищем. Значно пізніше відомий український мислитель й письменник, науковець та громадський діяч І. Франко зазначав, що «із культурно-історичного й народно-психологічного боку галицьке єврейство це такий дивний витвір, що його цілком не може зрозуміти ні людина, яка стоїть ізбоку, ні та, що знаходиться серед нього, бо кожному з них доводиться бачити іншу фізіономію й рівночасно рахуватися з іншими вартостями»⁶.

Входження єврейської спільноти Галичини до складу Австрійської монархії позначилося на всіх формах її економічного та суспільного життя. Принципово відмінна від попередньої адміністрація розпочала роботу з введення єврейства в централізований державний механізм. Уже в 1773 р. уся провінція була поділена на шість округів. У кожному з них євреї підпорядковувалися створеній австрійською владою так званій «Єврейській ординації», яка складалася з представників усіх кагалів і старшини. На

чолі всього галицького єврейства стояла «Єврейська дирекція» з шести старшин, однак головним у ній був надрабин. Першим таким надрабином, якого призначав імператорський двір, був відомий знавець Святого Письма і Талмуда рабин Ляйб Бернштайн з Бродів⁷.

Одним з найперших заходів австрійської адміністрації щодо євреїв було значне збільшення податків. Від травня 1774 р. кожна єврейська сім'я, яка проживала в Галичині, зобов'язувалася сплачувати щороку чотири польських злотих як «толерантний податок» замість попередніх двох. Одночасно згадана «Єврейська дирекція» обклала усіх галицьких євреїв податком за промислову або торговельну діяльність і майно – по 4 польських злотих з сім'ї.

Система, створена імператрицею Марією Терезією, була виразно імперською й навіть «австрійською» – вона не мала чітко визначеного національного характеру. Однак чиновникам імперської канцелярії у Відні і більшості керівників повітів (які були німцями) чисельність єврейського населення у Галичині показалася занадто великою.

Для зменшення його природного приросту, дотримуючись практики Чехії і Моравії, Марія Терезія запровадила обмеження при вступі у шлюб. Відтепер засновувати сім'ї дозволялося лише з відомих чиновників намісництва. Відповідні цісарські патенти були опубліковані 8 березня і 28 червня 1773 р. Такий стан справ улаштував як метрополію, так і місцеві органи влади. Хоча, як свідчать джерела, багато молодих пар нехтували офіційні заклади і одружувалися без реєстрації шлюбу. Поряд з цим усіляко обмежували економічну діяльність євреїв: зосібна львівським і перемиським лікарям-хірургам було заборонено лікувати пацієнтів-християн, займатися циркульництвом, гінекологією⁸.

Освічений абсолютизм імператора Йосифа II ще більше увиразнив становище єврейства. Поза сумнівом, низка його реформ мала важливе значення для соціально-економічного та культурного розвитку євреїв Галичини. 19 жовтня 1781 р. було опубліковано цісарський патент, згідно з яким євреї отримували право займатися усіма «ремеслами і мистецтвами», орендувати землі для ведення господарства.

Наступний указ скасовував закони, які вимагали від євреїв носити чорні лапсердаки і чорні капелюхи. Поступово австрійський імператор отримав найлояльніших підданих, адже «євреїв не хвилював конфлікт між династією і національними вимогами, вони стали стовідсотковими австрійцями»⁹.

Зважаючи на те, що Габсбурзька монархія зберігала силу двох основних класів – великої консервативної аристократії та радикальних селян-землевласників, Йосиф II намагався повернути євреїв до виробничого

землеробства. Згідно з указом від 9 лютого 1784 р. всі орендарі винокурень, броварень, питних закладів мусили до 1787 р. ліквідувати свою справу і виїхати з місць постійного проживання. Майже третина галицького єврейства залишилася без засобів до існування¹⁰.

Ставлення Габсбургів до своїх східних провінцій як до слабозаселених і промислово відсталих територій дозволяло урядом вирішувати демографічні проблеми Центрально-Східної Європи. Певні зміни в етнічній структурі населення Галичини спричинила австро-німецька колонізація. Виконання ж цісарських патентів про виділення селянських земель для єврейських родин на місцях усіляко саботувалося. Галицьке намісництво планувало перевести на землю 1410 сімей. Кожній сім'ї для облаштування землеробського господарства покладалося по 250 злотих. Однак фактично грошей для єврейських колоністів не виділяли. Станом на 1822 р. у сільському господарстві краю були задіяні лишень 836 сімей, зосереджених головним чином у Східній Галичині. Так, у районі Золочева було 228 єврейських селянських господарств, Львівському – 136, Станіславському – 109¹¹.

Імперська бюрократія своє культурне і централізоване завдання вбачала в поширенні Просвітництва. Це означало не лише поширення німецької мови, але й взяття Німеччини за культурний зразок. Намагаючись перетворити євреїв на «корисних громадян монархії» шляхом ліквідації їхньої відособленості, прилучення до німецької культури й асиміляції, Йосиф II 7 серпня 1785 р. видав указ про ліквідацію автономії кагалів і «Єврейської дирекції». Для того ж було покликано наказ від 18 лютого 1788 р. про призов єврейських юнаків на військову службу. Перший такий призов – 1060 єврейських рекрутів відбувся під час австро-турецької війни 1790 р.¹²

1789 р. став рубежем у змінах життя євреїв Галичини. 7 травня був оприлюднений «Патент толерантності» імператора Йосифа II. Були вжиті кардинальні заходи для скасування відрубного становища євреїв: скасована влада кагалу, втрачала силу юрисдикція рабинів, практично руйнувалася складна структура минулого самоуправління, успадкована від Речі Посполитої.

Патент складався із 7-ми розділів, 64-х параграфів.

У першому розділі (1–10-й параграфи) йшлося про релігію, розглядалися питання призначення рабинів, їхніх помічників, побудови синагог. Громадські синагоги урівнювалися в правах з костьолами. Рабинів позбавляли судової влади й права релігійного відлучення від громади.

В розділі другому (11–14-й параграфи) йшлося про освіту. Для євреїв створювали спеціальні школи – нижчі, нормальні, вищі. Навчання у

нижчій школі було обов'язковим для кожного хлопчика. У Львові була заснована спеціальна вчительська семінарія для єврейської молоді.

Розділ третій (15–22-й параграфи) регулював організацію громади. Затверджували 141 єврейську громаду в Галичині й дві на Буковині. Управи общин були виборними, кількість членів була різною – від 3-х осіб у малих містечках до 7-ми у великих містах (Львів, Броди).

В четвертому розділі (23–30-й параграфи) були постанови й правила стосовно способу життя: шлюбів, переїздів з місця на місце, вводилося обов'язкове для кожного єврея прізвище.

П'ятий розділ (31–40-й параграфи) стосувався видів зайнятості. Євреї могли вільно торгувати, займатися ремеслами, але заборонялося орендувати селянську землю, млини, тримати корчми, збирати ринкові податки, десятини.

Розділ шостий (41–47-й параграфи) вводив євреїв під юрисдикцію державних і судових установ.

Розділ сьомий (48–64-й параграфи) визначав громадські обов'язки євреїв у державі: військова служба в обозі, сплата податків, зокрема за кошерні продукти й свічки.

Патент толерантності став основою статусу євреїв у Австрійській монархії. Всі закони, розпорядження про євреїв, котрі видавали в подальші роки в імперії і навіть у Другій Речі Посполитій (20–30-х рр. ХХ ст.), співвідносилися з параграфами Патенту, змінюючи ситуацію то до кращого, то до гіршого.

За правління Йосифа II були ліквідовані обмеження в релігійних правах юдеїв: толерантний патент або «едикт терпимості» 1789 р. певною мірою сприяв зрівнянню суспільних прав євреїв у Австрійській монархії. Документ прирівнював права всіх конфесій, визначав політичні й релігійні взаємини між євреями і неєвреями, юридичні права та обов'язки євреїв стосовно монархії. Поряд з позитивними сторонами патент містив деякі суперечності, в одних параграфах розширюючи права єврейства, а в інших – обмежуючи. Наприклад, у Львові євреї могли проживати лишень у районі колишнього гето і на деяких навколишніх вулицях. Поза гето оселялися тільки євреї-багатії або особи з вищою освітою. Без особливого дозволу проживання «євреям-чужинцям» у Львові заборонялося¹³.

Після смерті Йосифа II у 1790 р. його далекоглядні плани спіткала невдача. Спадкоємці «династії реформаторів» – Леопольд II і Франц I та їхні чиновники обмежували права євреїв на свободу віровизнання, перестали виділяти земельні ділянки, чинили їм перешкоди в занятті сільським господарством, заборонили торгувати аптекарськими товарами, служити в міських адміністраціях, шкільних відомствах, судових органах,

працювати в цехах і гільдіях. Були заборонені видання та імпорту кабалістичної і хасидської літератури, а згодом навіть володіння окремими книжками оголошувалося незаконним. Після 1812 р. дискримінація євреїв посилюється: перед укладанням шлюбу наречений і наречена повинні були скласти іспит німецькою мовою за твором Герца Гомберга «Бней Ціон» щодо освіченого юдаїзму. В 1814 р. видається указ про недійсність документів або угод єврейськими мовами¹⁴.

Що ж стосується суспільного становища євреїв, то в 20-х рр. XIX ст. воно мало чим відрізнялося від їхнього соціального і правового устрою 2-ї половини XVIII ст. Збільшувалася кількість євреїв – мешканців містечок і сільських місцевостей. В 1821 р. в цілій Галичині проживало 218 000, а в 1830 р. – 250 000 євреїв (у 1825 р. євреїв нараховувалося 270 000, а у 1846 р. – 335 071 особа). Їхня питома вага у Західній Галичині (в якій деякі міста ще користувалися привілеєм «*De non tolerandis Judaeorum*», який забороняв перебування євреїв) становила 7,5%, а в Східній – 12,3% від усього населення¹⁵. Три чверті всього єврейства було зосереджено у великих і малих містах. У Львові, Самборі, Перемишлі, Тарнові та інших містах вони були змушені тулитися в гето.

Про таких євреїв Н.Гольдманн у своїй «Психології східного єврея» зазначав, що «джерелом до пізнання властивої підстави психіки єврея з гето є твердження, що тому євреєві є спільною свідомість належності до землі, на якій він замешкав. Кожна людина потребує до життя тієї свідомості, того почуття, у якому вкорінена; оточення, краю, землі, на якій живе та працює ... Того почуття, однак, східний єврей посідати навіть не може. Він є відокремленим від середовища, де йому випало жити, внутрішньо і психічно відокремлений. Раса, схильність, релігія і форми життя відрізняють його від народу, серед якого живе. Він має уважати і почуватися як особа, для якої лишень випадок примусив жити у тому, а не іншому середовищі. Глибока постать Агасфера – то власне символізує трагедію єврея»¹⁶.

Поза стінами єврейського житлового району могли перебувати лише багаті й освічені євреї. Обмежені у сфері діяльності, вони були змушені займатися тільки торгівлею, ремеслом, грошово-кредитними операціями. До 1832 р. євреям було заборонено займатися фармакологією, гірничою справою, утримувати аптеки, перукарні. Основна ж маса галицьких євреїв, яка проживала в сільській місцевості в маєтках польських землевласників, займалася сільським господарством, орендою підприємств з переробки сільськогосподарських продуктів, шинкарством.

1848 рік позначив перехід єврейства від неусвідомленого суспільного буття до свідомого його пошуку. Переломною і визначальною подією у

цьому процесі була революція 1848–1849 рр. «Весна народів» прийшла в Галичину під знаком боротьби за «польську справу», яка в очах населення ототожнювалася з революційним рухом узагалі. Поряд з іншими народами краю участь у революції взяли євреї як у Львові, так і в інших містах Галичини. Джерела свідчать, що поряд з організаторами мітингів і демонстрацій ішли євреї-демократи Освальд Менкес, Озіаш Ляйб Горовіц, Маєр Мізес, рабин Авраам Кон та ін. Вони покладали на революцію великі надії, сподіваючись отримати від її перемоги повне рівноправ'я, громадські і політичні права¹⁷.

У петиції народів Галичини до австрійського монарха 19 березня єврейські діячі М.Р. Мізес, О.Л. Горовіц, А. Кон вимагали свободи віросповідання, знесення усіх видів панщини та феодалських повинностей. Вартий уваги той факт, що євреї краю підтримали створення Національної гвардії в багатьох містах Галичини (Львові, Бродях, Станіславі, Коломиї, Жовкві та ін.), яка мала стати гарантом конституційних реформ. Зокрема ліберальна єврейська молодь брала активну участь у реалізації важливих рішень монарха: про скасування панщини та інших повинностей, свободу віросповідання.

Для отримання підтримки єврейства 31 липня 1848 р. Головна Руська Рада видала «Меморіал рутенської нації в Галичині для з'ясування її становища», в якому вона урочисто виступила проти політичної емансипації євреїв Галичини. Зазначалося, що «Галичина дала притулок різним народам; українці, поляки (мазури), волохи, німці, вірмени, євреї і караїми заселяють спільно цю землю»¹⁸. У відомому творі греко-католицького священика Василя Подолинського «Слово перестороги» підкреслювалося: «...дехто захоче, збиваючи мене, вказати на євреїв ... які тут мешкають, і вимагати від мене прав окремих національностей і для них. На це я відповім так: якщо б ми були в їх хаті, ми б пристосувалися до них, але тому що вони є у нас, хай вони пристосовуються до нас. Адже цим я не забороняю їм бути і залишатися тими, якими самі захочуть. Ми, за логікою, господарі своєї хати, а вони її друзі. Їм тому належить від нас повна і найделікатніша ввічливість, а нам від них – приязнь. Вимагати більшого ні їм, ні нам не годиться»¹⁹. Однак українська громадськість виявилася невідповідною до такого перебігу подій, не маючи ні досвіду політичної боротьби, ні конкретної програми дій, ні навіть чіткого розуміння своїх національних інтересів.

Значного успіху було досягнуто на виборах до місцевих органів влади. Євреї отримали певну перемогу на виборах у Тернополі, Бродях, Станіславі, Коломиї, Перемишлі, Дрогобичі, де отримали більшість депутатських місць у магістратах. Це дало відчутні можливості впливати на національну й

економічну політику віденського уряду на місцях. У результаті виборів до Установчих Зборів Австрії 1848 р. євреї провели до парламенту 5 депутатів – А. Фішгофа і І. Гольдмарка з Відня, І.Н. Майгаймера з Бродів, А. Гальперна зі Станіслава та рабина Б.Майзельса з Кракова. Саме з їхньої ініціативи було поставлене запитання про становище єврейства і необхідність скасування податків на кошерне м'ясо та свічки²⁰.

До осені 1848 р. суспільно-політичні сили в Галичині розрізнилися, адже протягом цілого революційного року Габсбурзька династія так і не сприйняла серйозно ідею співпраці з підкореними нею народами і підтримувала їх лише як засіб у грі проти мадярів і німців. Розвиток міжнаціональної боротьби в Галичині під час «Весни народів» призвів до поляризації сил, і в кінцевому підсумку в єврейському і польському таборах узяли гору консервативні, непримиренні сили, а переможцем з польсько-єврейського протистояння вийшов австрійський уряд.

Уже влітку 1851 р. реакціонери звернулися до імператорських адептів неоабсолютизму – Шварценберга і Баха з вимогою відновити всі скасовані обмеження щодо євреїв²¹.

Необмежений наступ реакції настав, коли євреям заборонили проживати у Відні та інших великих містах, вступати до університетів і високих шкіл, запровадили «єврейські» податки тощо. Релігійна свобода, проголошена конституцією 4 березня 1849 р., була скасована. Розпорядженням Франца Йосифа від 3 жовтня 1853 р. євреям знову заборонялося набувати нерухоме майно у селах, утримувати крамниці поза межами гето. Євреї втратили право вибирати і бути обраними до місцевих органів влади, остаточно потрапивши в залежність від магістратів. Міські влади Львова і Кракова відмовили євреям у визнанні за ними громадянських прав містян. А. Айзенбах писав, що 29 березня 1858 р. намісник краю граф А. Голуховський заявив: «Євреям Львова слід лишатися лишень у стінах гето». Самовпевнений абсолютизм 1849–1859 рр. став передумовою полеміки між демократами, представниками ліберальної буржуазії з одного боку і консервативними з іншого, про доцільність надання євреям політичних і громадянських прав²².

Середина XIX століття додала нову проблему до історії Габсбурзької монархії: підлеглі їй народи почали усвідомлювати власні національні прагнення. У травні 1873 р. активісти з «Шомер Ізраель» заснували «Центральний виборчий комітет галицьких євреїв». Його програма дій зводилася до зміцнення централізованої влади на підставі австрійської конституції 1867 р. Виступаючи єдиним блоком з представниками української громадськості на виборах до райхсрату і місцевих органів влади, євреї провели у парламент 5 депутатів (на 78 місць для Галичини).

В крайовому сеймі у Львові євреї мали таке ж число депутатів. До магістратів було обрано: у Кракові – 11, Дрогобичі – 7, Львові – 5, Самборі – 7, Бродах – 12 депутатів²³.

Водночас, будучи рівноправними австрійськими громадянами, євреї були позбавлені прав національної спільноти. Сильніша в політико-економічному відношенні польська верхівка використовувала союз з євреями як один з інструментів національного гноблення українського населення. Видатний єврейський діяч В. Жаботинський у 1906 р. з цього приводу писав: «В усій польській гегемонії в Галичині визначну роль досі відігравала єврейська допомога. Фальшування перепису «зараховувало» до польської народності все єврейство краю ... і втрата цього «доросту» означатиме кінець легенди про польську більшість і початок кінця реакційно-шляхетського панування. Найкраще це відчувають самі поляки, – звідси і та лють, з якою вони переслідують єврейський «сепаратизм»²⁴.

Більшість галицьких євреїв не асимілювалася з довколишнім неєврейським середовищем. Це правило не поширювалося однак на єврейську верхівку, яка значною мірою сприймала німецьку, а згодом – і польську мови. Пік польської асиміляції загострився у 1880-х рр. Згідно з переписом 1900 р. кожен зі ста євреїв своєю розмовною мовою називав німецьку (17,6%), польську (76,6%), українську (русинську) (5,0%), інші (1,3%)²⁵.

Це зокрема свідчить, що освічені євреї, а особливо ті, які відігравали панівну роль у політиці, схилилися в бік польської, а не української культури, польських політичних пріоритетів. Адже переписи населення давали загалом правдиву картину національних співвідношень у селі, де дані свідчили про національну належність селянства. Національні ж статистики мали значно менше значення в містах, де вони просто репрезентували панівні культури – у випадку Галичини – німецьку і польську.

Кількісні показники чисельності єврейського населення в Галичині дозволяють з'ясувати названу проблему етнодемографічного розвитку.

Внаслідок тривалих внутрішніх міграцій, переміщення людських та матеріальних ресурсів у 1869 р. в Західній Галичині мешкало 147 356 євреїв, у Східній – 428 077 осіб; пізніше – у 1900 р. – відповідно 192 371 і 618 751. Загальний відсоток сільських та міських євреїв становив у Східній Галичині в 1900 р. відповідно 12,9 і 38,7%, натомість у Західній Галичині він був значно меншим – 6,9% та 29,8%. Найбільше серед східногалицьких міст на поч. ХХ ст. євреїв проживало у Бродах – 11 854 особи (721% від усього населення)²⁶. Австрійський перепис населення 31 грудня 1890 р. засвідчив 772 231 особу юдейського віросповідання в Галичині, а наступний

— від 31 грудня 1900 р. — 811 371. На поч. ХХ ст. в чотирьох комітатах Закарпаття (Березький, Марамороський, Ужанський, Угочанський) нараховувався 128 791 євреїв, тобто 15% від загальної кількості населення²⁷. Етнічна структура краю свідчила, що, як правило, багато євреїв зараховували до угорців.

Територіальне розміщення єврейського населення було рівномірнішим, ніж польського. В останній чверті ХІХ ст. тут проживали дві третини всього австрійського єврейства (понад як 800 000 осіб), однак у жодному з повітів краю у 1900 р. євреї не становили менше 5% населення. У 13-ти повітах їхня частка коливалася від 5% до 10%, у 31 повіті — 10–15% і в чотирьох — 15–20%, у Львові — понад 25%. Єврейство становило 23% мешканців поміщицьких маєтків, у тій чи іншій кількості вони були практично в кожному селі. Але особливо високою їхня частка була в містах — 36–39% населення. 71% усіх євреїв Східної Галичини був міськими жителями²⁸.

Суспільне становище євреїв було специфічним і суперечливим. За своєю соціальною структурою вона була близькою до панівних національностей: понад 28% галицьких євреїв були задіяні поза сільським господарством і, зокрема, 26,4% — у промисловості, 29,4% — у торгівлі, 7,9% — жили з рент, допомог, працювали в домашній службі або ніде не працювали²⁹.

У відповідних професійних групах частка євреїв була непропорційно високою. Так, як свідчать тогочасні статистичні звіти, серед усіх зайнятих у промисловості Східної Галичини в 1900 р. євреї становили майже 40%, у торгівлі — 74%, на громадській службі — понад 27%. Багато євреїв працювало на виробництві харчових продуктів, одягу, обробці деревини, металів. Серед усієї галицької інтелігенції євреї становили майже половину — 49,3%. Серед торговців і власників транспортних засобів на Закарпатті переважали єврейські купці — 48% від усього самодіяльного населення (з 4500 торговців-господарів і приблизно 2000 робітників і службовців). У найбільших містах краю (Мукачеве, Ужгород, Мараморощ-Сигет, Берегове, Хуст та ін.) нараховувалося до 400–500 єврейських торговців, більшість з яких відносилася до дрібних торговців-лавочників, ринкових скупників і розносних торговців³⁰.

За показниками розподілу цих професійних груп між національностями євреї помітно переважали навіть поляків, не кажучи вже про українців. Освічені євреї, а особливо ті, які відігравали панівну роль у політиці, схилилися в бік польської, а не української культури, польських (у Галичині), німецьких (у Північній Буковині) й угорських (на Закарпатті) політичних пріоритетів.

Становище єврейської меншини в економіці визначалося не тільки тим, що вони становили значну частку буржуазії, власників промислових підприємств, банкірів, але й земельною власністю, яка постійно зростала.

Євреї, зайняті в сільському господарстві, у відношенні до неєврейського населення аграрної Галичини становили лише 1,9% у Східній, та 0,8% – у Західній Галичині. Однак вони становили не більше 5% усіх поміщиків краю. У 1890 р. євреям належало понад 13% поміщицьких земель Галичини, а в окремих повітах (Стрийському, Долинському) – понад половину. Крім того, вони становили майже половину всіх орендарів поміщицьких маєтків. З 2 916 630 га поміщицьких земель в 1889 р. євреї володіли 11,02% всіх площ, а в 1902 р. – 10,34%. Середня величина єврейського земельного наділу, за даними «Єврейської енциклопедії», становила 377 га, неєврейського – 416 га³¹.

Соціальне розшарування єврейства постійно погіршувалося, а тому сприяло еміграції євреїв спочатку в інші регіони імперії, а потім і в інші країни. Впродовж 1880–1900 рр. з Галичини емігрувало понад 14 000 євреїв, а за 1880–1910 рр. виїхало 237 000 євреїв, або 85% усіх емігрантів-євреїв монархії і 30,1% усіх емігрантів з Галичини³².

Тогочасна періодика зазначала, що «майже вся торгівля в Галичині і весь краєвий промисл держаться в руках євреїв»³³. На 1900 р. кількість австрійських євреїв, зайнятих у сільському господарстві та промисловості, становило 139 810 осіб (11,4 %) відносно 54,4 % християн. Якщо в 1902 р. у Галичині земельна власність становила 2 916 630 га (37,2% від загальнодержавної), то в користуванні євреїв перебувало 301 619 га (10,34%)³⁴.

Як у абсолютному, так і у відсотковому відношенні на поч. ХХ ст. євреї переважали в промисловості над українським населенням. У 1901 р. із 641 729 галичан, зайнятих у промисловому виробництві, 232 917 осіб становили євреї і 69 893 – українці. Якщо у відсотковому відношенні до загальної кількості населення Галичини євреїв було 11,1%, то у промисловості їхня частка становила 36,3%, в той час як українці становили 42,1% всього населення і займали у промисловому секторі 10,9%. У 1900 р. у торгово-посередницькій діяльності брало участь 34,5% єврейського населення регіону. В основному мова йшла про дуже дрібну торгівлю, адже заробіток більшості торговців становив 3–5 гульденів на день і забезпечував їхній прожиток дуже мінімально³⁵.

Загалом вплив релігійних цінностей на економічну поведінку галицького єврейства полягав у формуванні уявлень про трудову діяльність у цілому та цінність конкретних професій зокрема; складалися уявлення про власність, багатство, бідність; стримувався або стимулювався розвиток

індивідуалізму, практицизму і релігійного мислення. Релігійний вплив на економічну поведінку євреїв Галичини часто обумовлювався не тільки вимогами догматів, але й самі вони формувалися під впливом об'єктивних факторів довколишнього середовища – географічних, політичних, економічних.

Значно пізніше, на 1910 р., у Галичині на 810 000 євреїв у торгівлі було задіяно 63 500 осіб (без родин). Єврейська промислово-торговельна людність виносила 83% усього промислового сектора. В австрійській промисловості (без угорської) було задіяно 7 562 508 євреїв, а в торгівлі – 2 919 128 осіб (38,6%)³⁶.

Аналогічним було становище євреїв на Закарпатті (75 000 осіб, 1900 р.) і Північній Буковині (68100 осіб), де вони становили однакову частку – 14% усього населення цих регіонів. На Північній Буковині основна маса єврейського населення з'явилася вже після окупації краю Австрією. За півстоліття – з 1857 по 1910 рр. число євреїв тут зросло втричі. Найбільше їх мешкало в Чернівцях (34% населення міста), а за кількістю членів виборної міської управи у 1900 р. вони були другими після німців – 18 з 50-ти, у той час як українців було лише 2 (у наймобільніші форми економічного життя євреїв залишалися традиційними і поодинокими «моделями виживання» євреїв в умовах соціально-правового відокремлення. Значного економічного звучання в досліджуваний період набували єврейські видавці й окремі видавництва. Останні, покликані до підготовки та видання і просвіти різних прошарків галицького суспільства. Хоча книжковий ринок тогочасної Галичини і був перевершений ринками інших товарів, його стратегічна роль у поширенні ідей політичного, ідеологічного, національного і культурного характеру залишалась надзвичайно важливою для розвитку етнонаціональних відносин. Саме тому книжка ставала виразним самодостатнім об'єктом, який ідентично репродукували у великих масштабах.

Надзвичайно важливо, що відповідні шрифти для видання книжкових і періодичних видань українською мовою мали єврейські провінційні друкарні: А. Міллера-Сина у Стрию (1887–1893), Ф. Веста в Бродах (1894), В. Цеперканделя в Золочеві (1913), І. Айхельбергера у Львові (1910–1923), В. Бравнера у Коломиї (1905–1923). Такі видання були дуже своєрідним доповненням до загальних обсягів виробництва і не становили основної сфери поліграфічної діяльності³⁸.

Виняток із загального контексту становило видавниче підприємство єврейського філантропа Якова Оренштайна, відкрите у 1903 р. спочатку без власної поліграфічної бази. Визначальним у діяльності Оренштайна як видавця української книжки було те, що, будучи освіченою людиною,

добре обізнаною із світовою та українською літературою, а також з галицьким літературним і культурним середовищем, він на початку цієї діяльності орієнтувався на співпрацю з цим середовищем. До 1915 р. видавництво Я.Оренштайна вдало монополізувало книжковий ринок Галичини, надрукувавши 120 томів творів української і зарубіжної літератури³⁹.

Загальна схема національного розвитку євреїв Галичини, зрозуміло, складалася з розмаїття конкретних випадків. За всі 147 років правління Габсбургів євреї боролися за свої права: спочатку – за громадянське рівноправ'я, а після конституції 1867 р. – за суспільне визнання. Побіч образу життя, який галицький єврей австрійської доби поділяв з неєвреями як громадянин, його життя складалося із визначених соціальних відносин, які необхідно було підтримувати; культурних процесів, які слід плекати; діяльності, в якій треба брати участь; організацій, до яких треба належати; побутових обставин, до яких треба пристосовуватися; моральних і соціальних стандартів, за якими слід жити як євреєві. Не менш важливою була нова внутрієврейська дискусія про орієнтацію на конфесію чи національність⁴⁰.

В залежності від особистого ставлення до громадянських і релігійних рухів люди підтримували відкритість єврейського суспільства чи повну його ізоляцію. Проблема полягала в тому, що тривалий та інтелектуальний вплив на розвиток модерних національно-єврейських політичних рухів австрійської доби мали хасидизм⁴¹ і Гаскала⁴².

Незважаючи на те, що конфлікти з традиційними рабиністами були досить поширені в тогочасній Галичині, спротив міснагедів (мітнагдім)⁴³ був значно слабкішим.

У найбільших центрах міснагидизму (Львів, Броди, Бучач) на поч. XIX ст. більшість населення була хасидами. Проти австрійської влади та пов'язаної з нею Гаскали виступали галицькі міснагеди і хасиди. Зокрема прихильники Просвітництва – маскіли⁴⁴ відмовлялися від традиційного одягу й від загальної мови східноєвропейського єврейства (ідіш), вважаючи її непристойним «жаргоном». Мовою повсякденного спілкування вони вважали німецьку або польську, а літературною, поряд з ними, вважали давньоєврейську мову. Просвітники прагнули, щоб євреї ставали селянами і ремісниками, а не тільки дрібними торговцями⁴⁵.

Поза сумнівом, різниця між прихильниками хасидизму і Гаскали була величезною. З одного боку збідніла дрібна буржуазія, люмпен-пролетаріат, з іншого – молода, швидка в рості середня і велика буржуазія та пов'язана з нею інтелігенція. Хасиди вважали сучасну світську освіту загрозою своїм культурним і релігійним цінностям, у той час як маскіли вбачали саме в

ній основну передумову для того, щоб рівноправно діяти серед християн і реалізовувати нові економічні можливості. Для більшості хасидів капіталізація економіки, навпаки, погіршила їхній майновий стан.

Самі сприйняття хасидів та маскілів цілковито відрізнялися. Освічені євреї не вважали життя в діаспорі проблемою і дивилися на себе як на повноцінних підданих австрійського імператора. Євреї-традиціоналісти сприймали Галичину як чужу країну й широко очікували спасіння після приходу Месії. Відомий австрійський етнолог і письменник Лепольд фон Захер-Мазох із захопленням описував «орієнтальний характер, який не знає жодного минулого, жодного майбутнього, що живе тільки чуттєвою сучасністю, блискучий дух, отой дух Соломонової мудрости і талмудичної хитрости, яскрава барвіста фантазія»⁴².

В 1830-х рр. для традиційного єврейства ситуація, на думку дослідників, дещо поліпшилася, адже офіційна влада зрозуміла, що репресіями (зокрема меморандум Йосифа Перля про цаддикізм від 1819 р.) майже 85% галицьких євреїв, які були хасидами, знищити неможливо. Водночас для поширення ідей Гаскали в різних місцевостях краю з допомогою філантропів засновували товариства для навчання ремесел, німецької і польської мов. Проти цього рішуче виступали хасиди-консерватори і рабини на чолі з Яковом Оренштайном⁴³. Конфлікт між хасидами і просвітниками призвів до того, що рабини виключали маскілів з місцевих общин і накладали на них прокляття. З числа таких – Нахман Крохмаль, Соломон Раппорт, Якоб Мізес.

Останні під керівництвом адвоката Еммануїла Блюменфельда в 1840 р. вирішили заснувати у Львові реформовану синагогу – «німецько-єврейський молитовний дім» (аналогічні існували вже у Тернополі і Кракові). На її відкритті 1844 р. були присутні всі достойники Львова і навіть член імператорської династії. Першим служителем у львівській синагозі став рабин із Західної Австрії Авраам Кон. Пізніше, у 1860-х рр., львівська прогресивна синагога відчинилася й для нерелігійних свят та зібрань важливих єврейських осіб⁴⁴. Окрім німецькомовної проповіді (від 1903 р. – польської) запровадили хоровий спів і орган. Проте інші галицькі єврейські громади практично не сприйняли такі радикальні реформи.

Ретроспективне дослідження історії єврейської освіти в Галичині в 2-й половині XIX – на початку XX ст. дозволить простежити роль і місце національного й етноконфесійного шкільництва в самовідтворенні єврейської общини та формуванні мотивації особистості, обумовленості її загальножиттєвих постулатів.

Увесь період XIX ст. був часом розквіту ідей єврейської емансипації. Німецькі, австрійські й галицькі євреї дедалі менше давали дітям

традиційну релігійну освіту, і все частіше їхні діти виявлялися «німцями Мойсеєвого віросповідання»⁴⁵.

Протягом 1787–1806 рр. австрійські державні органи в Галичині (за посередництвом Мойсея Мендельсона з Праги був запрошений його послідовник Герц Гомберг) відкрили приблизно 100 німецько-єврейських шкіл, переважно в східній частині провінції. Хоча Г. Гомберг був переконаним прихильником ідей М. Мендельсона, йому, як свідчать джерела, не вистачало знання Талмуда і Тори, необхідного для переконування традиційних євреїв за допомогою релігійних аргументів. На поч. ХІХ ст. в Галичині було 107 єврейських шкіл, в яких працювало 160 учителів. Навчали німецькою мовою. В школах викладали письмо, читання, арифметику, історію, географію, німецьку і польську мови, релігію⁴⁶.

Одночасно за ініціативою прихильника Гаскали Арона Фрінделя у Львові було засновано вчительську семінарію для удосконалення вчителів-євреїв. У 1806 р. всі школи були закриті через протистояння світській освіті з боку міснагедів (традиційних рабиністів) та хасидів, які сприймали обов'язкову шкільну освіту майже як примусове хрещення. Лише в 1813 р. в Тернополі (після окупації міста Росією) і в 1815 р. у Бродях були знову відкриті німецькі школи для євреїв. Саме в них поряд з єврейськими дисциплінами вивчали загальні науки. Тернопільська школа Й. Перля довгий час була єдиною світською єврейською школою в Галичині⁴⁷.

Незважаючи на те, що на території Австро-Угорщини склалася досить ефективна система державних шкіл, яка викликала певну недовіру в місцевого євреїства (полонізація системи освіти в Галичині наприкінці 1870-х – 1880-х рр. призвела до появи нового покоління освічених євреїв, які стали справжніми польськими націоналістами), число дітей у них з роками поступово збільшувалося.

В середині ХІХ ст. в Галичині основу системи освіти єврейської молоді становили хедери. Помітну роль відігравали і маламеди, подекуди – талмуд-тора. Інших типів приватних єврейських навчальних закладів не було. Навчанням дітей займалися маламеди або книжники, які відповідно до обсягу викладання поділялися на початкові (даркере – маламдім) і другорядні (ірбув'я – меламадім). Навчальні заклади, до яких ходили єврейські діти, називалися хедерами. Головним змістом навчання в цей час було вивчення Тори, єврейської богословської літератури. Для навчання сиріт і дітей з бідних єврейських сімей створювали талмуд-тори, які утримували на кошти єврейських громад і на пожертвування заможних євреїв. Найвищу сходинку в системі єврейської освіти займали ешиботи.

Поступово з 2-ї половини XIX ст. на зміну малоосвіченим маламедам почали приходити вчителі, які мали ґрунтовну фахову підготовку; тісні хедери, в яких лише кілька десятків учнів вивчали єврейську релігійну літературу, замінили одно-, дво- і чотирикласні навчальні заклади, де вивчалися трактати Талмуду, збірники єврейського законодавства (Khayeі Adam), практичний посібник з єврейського Закону (Shulkhan Aruch), підрядковий переклад Талмуду (Lekakh Tov), Галаху, вислови з Псалмів, а також Агаду й Мішну⁴⁸.

В 1880 р. в публічних народних школах Галичини (обох її частин) і Буковини (Північної) навчалось 13 618 євреїв-хлопців та 22 864 єврейки-дівчини, в 1900 р. їхня кількість відповідно становила: 36 999 та 50 322. Одночасно відбувалася диференціація за статевою ознакою, визначення якої дозволяє глибше зрозуміти феномен єврейської освіти⁴⁹.

Станом на 1880 р. у Галичині налічувалося приблизно 230 000 дітей віком до 10-ти років і приблизно 180 000 – віком від 10-ти до 20-ти років. Таким чином, щороку кількість дітей шкільного віку становила приблизно 20 000 осіб. У 1890 р. кількість дітей шкільного віку становила приблизно 150 000, приблизно 25% хлопців і 40% дівчат шкільного віку відвідували школи (враховуючи, що в початковій школі було 6–8 класів). Згодом, через 10 років (якщо уявити, що у кількісних показниках вікових категорій не відбулося радикальних змін), до школи ходило вже 45% хлопців і 60% дівчат⁵⁰.

У своїй сукупності єврейське населення все ж дотримувалося традиційного погляду на середню та вищу освіту, від якої прямо залежала кар'єра єврейських чоловіків. Цей погляд був прийнятий в елітарному соціально-економічному середовищі того часу.

В останній чверті XIX ст. завдяки єврейським організаціям Австрії та Німеччини (Бней Бріт, Єврейський альянс, Гільфсферайн тощо), підтримці Йосифа і Моріца Гіршів, барона Ротшильда в Галичині виник ряд спеціальних закладів середньої освіти. Утворений у 1894 р. Союз фонду барона Гірша в 1896 р. нараховував 35 шкіл, 88 викладачів, 5439 учнів, а в 1904–1905 рр. відповідно – 208 неповних середніх і середніх навчальних закладів, 7859 учнів. Збільшувалася кількість приватних навчальних закладів та учнів у них. У 1890 р. початкову школу в Галичині відвідувала 50 291 єврейська дитина. Через 10 років кількість дітей у цих школах збільшилася до 78 466⁵¹.

Матеріальне становище і проживання переважно в містах створювали євреям добрі умови для здобуття освіти. На 100 000 осіб припадало учнів середніх шкіл у середньому в 1898–1902 рр. – 37 (у християн – 24). У вищих закладах освіти Східної і Західної Галичини (у Львівському і

Краківському університеті) у 1882 р. – 151 студент (10% від загальної маси). В 1900 р. – 549 (майже 22%). У Львівській політехніці нараховувалось: у 1882 р. – 18 студентів, у 1904 р. – 143 (17% від загальної маси). З 1900 по 1910 рр. частка євреїв серед учнів середніх шкіл зростає з 19,3% до 22,6%, а серед студентів Львівського університету – з 19,7% до 27,5%. Це свідчило про значний ріст освіти серед галицьких євреїв⁵².

Таким чином, на прикладі розвитку і функціонування єврейської системи освіти в Галичині в 2-й половині XIX – на початку XX ст. простежується тенденція піднесення єврейського шкільництва як важливого чинника самовідтворення єврейських громад в умовах діаспори та політики віденського уряду.

Радикальний злам революцій 1848 р., боротьба між федералізмом і централізацією, зрештою крах лібералізму та становлення національно орієнтованої інтелігенції народів Габсбурзької монархії спричинили й політизацію партійно-політичного спектра галицького єврейства. Багатоманітність соціальних інтересів зумовлювало виникнення в Галичині різних єврейських національних рухів і політичних партій кін. XIX – поч. XX ст. Діячі цих організацій були носіями погано взаємопов'язаних одна з одною політичних культур, мали різну соціально-економічну основу і різноманітний політичний досвід. Сучасники згадували, що «політично єврейський елемент був важливою підпорою австрійського уряду. Звичайний єврей ще й зараз, подібно до селянина, налаштований до цесаря, натомість єврей освічений, який гордо називав себе німцем і кокетував з німецькими ідеалами, тепер так само кокетує з ідеями польськими»⁵³.

Модернізуючи політичний устрій та культурно-освітню систему, офіційний Відень сподівався виховати лояльних підданих і консолідувати державу на підставі німецькомовної «європеїзованої» культури (ще на початку 1840-х рр. державною мовою Австро-Угорщини була латина), спільної для всіх частин дуалістичної імперії.

Більшість євреїв, мешканців містечок і сіл і значна частина міських євреїв перебували під впливом ортодоксів-хасидів, які рішуче виступали за збереження старого єврейського укладу. Їм протистояли прихильники просвітництва, молода єврейська інтелігенція, схильна до реформованого юдаїзму й асиміляції. Останні 1869 р. заснували товариство «Шомер Ісраель», яке пропагувало в Галичині ідеї німецької Гаскалі. У відповідь ортодокси-хасиди заснували союз «Махсіке хадат» – для протидії поширенню просвітницьких ідей серед галицького єврейства⁵⁴.

Початком національно-єврейського руху стало заснування в 1883 р. львівського товариства «Мікра Кодеш» (з 1889 р. – «Ціон»). Згодом у всіх більших містах Галичини були створені схожі товариства: в 1887 р. «Шохре

Тошіа» у Стрию, «Га-іврит» в Дрогобичі, Станіславі, Тарнові й Коломиї⁵⁵. Усі ці організації боролися з одного боку за те, щоб уже наполовину засимільована молодь знову повернулася до єврейської історії та єврейської мови, з іншої – за просвіту найортодоксальніших представників єврейства. Позбавлені батьківщини і державності майже дві тисячі років, на відміну поляків і українців, вони не мали державницьких устремлінь на цій території, а для релігійної традиції та сіоністичної ідеї критерій «територія» досягав рівня універсального ідеалу. Для єврейського почуття ідентичності батьківщина й державність були не те що неважливі – просто більше символи, аніж живі спогади.

Галицькі сіоністи не ставили виразних політичних завдань, їхньою головною метою була боротьба за збереження єврейської національної ідентичності, а ідеалом – утворення Єврейської держави в Палестині чи Уганді. Сіонізм і більшість буржуазного «націонал-єврейства» вважали варіантами одного і того ж руху. Їхні представники вважали різницю між ними непринциповою та вбачали у ній лише суперництво між віденськими і львівськими організаціями⁵⁶.

В програмі «Єврейської національної партії Галичини», заснованої в 1893 р., знайшли своє відображення дві тенденції: пропонувалося і створення єврейської держави у Палестині, і захист політичних, соціальних та економічних інтересів євреїв у Галичині. Свій вплив на маси сіоністи посилити в 2-й половині 90-х рр. XIX ст. після виходу в світ розвідки віденського журналіста Теодора Гершля «Єврейська держава». Ідеї Т. Гершля енергійно пропагували діячі товариства «Ахавот Ціон» задля єврейської еміграції до Палестини.

В 1898 р. після другого сіоністського конгресу в Галичині виникли три партійно-політичні осередки: краківський, станіславський і львівський. Разом з іншими регіональними осередками вони творили одну спільну австро-угорську організацію, яка активно боролася за депутатські місця в райхсраті та місцевих органах влади, за єврейське національне представництво в райхсраті і Галицькому крайовому сеймі⁵⁷.

В умовах швидкого зростання національної свідомості народів Австро-Угорщини, загострення міжнаціональних суперечностей роль «поляків Мойсеевого віросповідання» дедалі менше влаштовувала галицьке єврейство. Вже в ході кампанії за виборчу реформу восени 1905 – взимку 1906 рр. австрійські сіоністи та націонал-сіоністи висунули вимогу національного представництва євреїв у парламенті і сеймах, галицькі євреї підтримали цю вимогу на численних зборах і мітингах⁵⁸.

На виборах 1907 р. сіоністи на чолі з Адольфом Штандом й Натаном Бірмбаумом провели в австрійський парламент 4 депутатів (від Галичини

– А. Штандт, А. Маллер, Г. Габель; від Буковини – В. Штраухер), а 1911 р. – жодного, хоча кількість тих, хто голосував за них, залишилася практично незмінною (32 000 осіб)⁵⁹.

Проте сіонізм так і не став панівним, як його протилежність – асиміляторство. Всі єврейські депутати утворили єдиний парламентський клуб, до якого приєдналися від соціалістів Г. Діаманд і А. Ліберман, від асиміляторів – Н. Левенштайн. Часто єврейські діячі в райсхраті виступали з представниками української громадськості в ході парламентських дебатів з питань внутрішньої та зовнішньої політики уряду, добиваючись певних успіхів. З десяти єврейських періодичних видань у Галичині (не враховуючи релігійні й соціалістичні) в 1908 р. тільки одне пропагувало ідеї асиміляції євреїв поляками. А загалом переважали консервативні настрої. Значною перешкодою асиміляції була й належність більшості галицьких євреїв до релігійно-містичного руху хасидів⁶⁰.

Одночасно з поширенням і формуванням сіоністських організацій ішов процес зміцнення єврейського робітничого руху. В 90-х рр. XIX ст. у Львові, Дрогобичі, Стрию виникли робітничі гуртки «Світ», «Рівність», «Братство», в яких євреї-робітники брали активну участь. Вони й виступили ініціаторами створення у 1894 р. організації «Пролетаріат», метою якої була «політична просвіта робітників»⁶¹.

У 1897 р. на конгресі Польської соціал-демократичної партії Галичини в Перемишлі було висунуто ідею створення самостійної єврейської робітничої партії Галичини. Дослідник Я. Хонігсман зазначав, що проти сепаратистів та їхніх пропозицій енергійно боролися Г. Діаманд, С. Хекерт та ін. Їх підтримала більшість керівників ПСДП Галичини, однак поштовхом до створення такої партії послужило виникнення в 1897 р. у Вільнюсі Загального єврейського робітничого союзу («Бунд»). Нова організація зокрема завоювала ряд організаційних об'єднань єврейських робітників краю⁶².

Економічна криза 1900–1903 рр. сприяла активізації діяльності єврейських робітничих об'єднань. 1 травня 1905 р. євреї-робітники Львова, Станіслава, Дрогобича, Борислава, Коломиї та інших міст організували мітинги і демонстрації з політичними вимогами. Вони вимагали створення самостійної єврейської соціалістичної партії, окремої національної курії для євреїв. У червні 1906 р. у Львові був скликаний Конгрес єврейських робітничих організацій Галичини, який після тривалої дискусії оголосив про створення Єврейської соціалістичної партії Галичини (яка згодом увійшла до складу ПСДП Галичини на правах автономної секції). Партійними лідерами було обрано Г. Гросмана й А. Мозлера⁶³.

З початком XX ст. і до Першої світової війни включно певний політичний вплив мали незначні сіоністські організації, групи асиміляторів

польської орієнтації – студентське «Об'єднання», «Союз імені Берка Йоселевича», «Єврейське товариство незалежних». Виникали й інші національні єврейські партії, такі як «Єврейська демократична партія» (1900) і «Єврейська народна партія» (1902), які не мали сіоністичної орієнтації⁶⁴.

Другим значним національним єврейським політичним рухом поряд з «Єврейською національною партією Галичини» був соціал-демократичний. Зокрема в 1891 р. у Львові був заснований робітничий союз «Яд Хазака» (керівник – Моріц Єгер), у 1896 р. – «Брідерলেখайт» у Кракові, Перемишлі і Станіславі. Ці союзи вважали себе частинами «Галицької соціал-демократичної партії». Політичну співпрацю з поляками пропагувала створена в 1882 р. організація «Агудат ахім» («Союз братів»). Метою її завдання стала не зміна єврейських традицій і культури, а їхнє включення в національну самобутню польську спільноту. Друкованим органом ПСДП Галичини був часопис «Сила». Його редактором був Нафталі Тельц. З галицькими соціал-демократами активно співпрацювали Самуель Гекер, Генріх Крушинський, Леон Вайнбергер, Артур Гольдман, Герман Діаманд та ін.⁶⁵

Як і політика, так і мистецтво та культурне життя також ставали на шлях асиміляції. Після смерті Велвля (Вольфа) Збаражера в 1883 р. упродовж цілого покоління не знайшлося авторів, які писали б єврейськими мовами. Лишень через два десятиліття з'явилися ідишистські автори – Йосиф Леві, Мордехай Гебїртіг, Яків Мести, які все ж таки перебували під сильним впливом віденської богеми «Fin-de-siècle». Їхня відмінна риса – вживання величезної кількості германізмів⁶⁶.

З другої половини XIX ст. асиміляційні процеси стали досить популярними поміж єврейської еліти: відомі єврейські письменники Галичини стали писати німецькою чи польською. До когорти таких відносять Юліана Тувіма, Юзефа Вітліна, Бруно Шульца, Карла Еміля Францоza, які певною мірою апелювали до Галичини як поняття наднаціонального і міфічного (так званий «Ostgalizienmythos»). Терени Галичини та Буковини збагатили світову літературу такими іменами, як Карл Еміль Француз, Леопольд фон Захер-Мазох, Манес Шпербер, Сома Моргенштерн, Роза Ауслендер, Пауль Целян та багато інших. Сюжети, тематика, колорит їхніх прозових творів нерідко визначають особливості життя автентичного населення цих країв – українських селян. У багатьох віршах всевітньоозначених поетів Пауля Целяна та Рози Ауслендер пульсує життя їхньої малої вітчизни – Буковини. Твори перелічених авторів часто віддзеркалюють і віджилий світ східноєврейського «штетлю»⁶⁷.

До таких авторів належить і уродженець міста Бродів, що на Львівщині, відомий австрійський письменник Йозеф Рот (1894–1939). У його творах описані атмосфера кордону так званої «Прабатьківщини» («Urheimat»), зіткнення слов'янського, німецького, єврейського етносів, змішування чужих мов, звичаїв, релігій у Галичині. Така справжня й уявна екзотика здобула галицьким землям славу такого собі «Дикого Заходу» Габсбурзької монархії.

Своєрідність художнього часу та простору, що полягає в закріпленні за різними ритмами часу і подачами простору відмінних за інтенсивністю та внутрішнім змістом риторичних навантажень, також відображає злам епох. Поєднання епічної, наративної основи з нахилом до радикальної психологізації, белетристичної манери зі здатністю деяких образів несподівано абстрагуватися від апріорно закріпленого за ними свідомістю читача змісту дають змогу говорити про те, що поетика художніх творів Йозефа Рота, якій притаманні виразні індивідуальні особливості, унікальним чином синтезує в собі найкращі надбання літературної майстерності, які визначали рівень літератури ХІХ – початку ХХ століть⁶⁸.

Відомий роман Й. Рота «Марш Радецького» (1932) дає змогу простежити тісний зв'язок зовнішнього, художньо-географічного та внутрішнього, душевного простору – феномен, що має вагоме естетичне навантаження, є своєрідною домінантою у витворенні просторових структур роману. Посилене риторичне навантаження, притаманне художнім просторовим структурам, – одна з рис, що характеризують епоху модернізму. Периферійний світ стає основою творів письменника, у ньому живе багато персонажів романів та оповідань автора. Їхні долі, детерміновані периферійністю, сприймаються «центровою» свідомістю як надзвичайні, сам їхній світ акцептується як неіснуючий, гротесковий.

Галичина Й. Рота все ж сприймається не лише як географічна, але й як психологічна категорія. Великою мірою це стається завдяки тому, що розмаїття її культурних особливостей, суспільних рис у своїх художніх творах Рот подає через призму свідомості окремих персонажів. І побачену читачем картину завжди детермінують стан, настрій, характер героя-посередника. Ті з них, які перебувають у менше-більше сприятливих умовах (наприклад, Ф. Тротта з «Гробівця капуцинів»), навіть у, здавалося б, цілком негативних рисах цього краю вбачають щось привабливе. Натомість для тих, до кого доля менш прихильна, Галичина стає синонімом занепаду й смерті, ненависним зловісним місцем (приклад Ансельма Айбеншютца, лейтенанта фон Тротти). Саме ця нестатичність, пластичність, апологія неоднозначності є суттєвою ознакою епохи модернізму. Адже для цієї епохи в культурі характерні усвідомлення

багатоступеневості буття, поліфонічність, навіть дисонанс. Власне він і відчувається в «звучанні» художнього топосу Галичини в творах Йозефа Рота. Такий дисонанс певною мірою й надає творові особливої художньої вартості⁶⁹.

В цьому контексті слід зауважити, що в образах таких персонажів, як Айбеншютц та Карл Йозеф фон Тротта, маргінальне середовище Галичини проектується на «межову ситуацію» в їхній екзистенції. А мотив екстремальності без сумніву — один з найхарактерніших для епохи модернізму. Окрім того, притаманне Ротові сприйняття батьківщини як чужини (і навпаки) за Мюллером-Функом — незаперечна ознака модерністичного перелому. Як, до речі, і втрата батьківщини. Туга за втраченим раєм, жаль письменника з приводу падіння габсбурзького цісарства також мали суттєве значення для конструювання хронотопу⁷⁰.

Значного суспільного звучання проблемі взаємин євреїв і неєвреїв у Галичині надав український письменник і науковець Іван Франко. Вважаючи юдейську тематику актуальною, він торкався її в багатьох творах різних жанрів. Це й рецензія на «енциклопедію юдаїки», п'єсу Г.Зудермана «Загибель Содоми» і наукові розвідки й публіцистичні статті — «Семітизм і антисемітизм у Галичині», «Жидівська держава», «Мої знайомі жиди».

В них — ставлення І.Франка до єврейського питання, його актуальних проблем, його позиція щодо літопису українсько-єврейських зв'язків. Зокрема у своїй «Студії над українськими народними піснями», присвяченій народній творчості часів Хмельниччини, він окремо зупинився на праці єврейського історика Натана Ганновера. Останній тенденційно і перекручено подав відомості про нібито страшні погроми євреїв під час Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. під керівництвом гетьмана Б.Хмельницького. Процитувавши уривок з його книжки «Яван Мецула» (Венеція, 1653), І.Франко правильно вважав, що тут «мале зерно історичної правди», а в ній «більше фантазії», написаної «більше в біблійнім стилі»⁷¹.

Справжній виклик Габсбургам та народам клаптикової монархії кинули воєнні події 1914 р., що призвели до падіння Австро-Угорщини. Внаслідок військових операцій 1914–1918 рр. звичний уклад громадського, економічного і культурного життя галицьких євреїв було перервано. Війна зруйнувала традиційний спосіб життя єврейства, підсилюючи в ньому як асиміляційні процеси, так і національні рухи. Єврейство почувалося вкрай розгубленим: у Галичині було розпочато загальний призов до австро-угорської армії, і поміж призваними було понад 300 офіцерів-євреїв. Біженці втікали до Угорщини, Богемії, Моравії, Верхньої Австрії. Серед галицьких утікачів було багато асимільованих «поляків Мойсеевої віри», які згодом вступали до польських легіонів Ю.Пілсудського⁷².

Австрійська влада вміло використовувала настрої єврейського населення і не шкодувала коштів і засобів для антиросійської пропаганди, складником якої було висвітлення безправного становища євреїв зокрема в Росії. Війну з Росією єврейська інтелігенція Галичини сприймала як боротьбу цивілізованої країни з «азійським деспотизмом», «країною погромів». Про це промовисто свідчить і текст відозви Єврейської національної партії Буковини, яку поширювали восени 1914 р. в Галичині: «... ненависні Москалі оголосили нашій дорогій вітчизні війну. Ми, австрійські євреї, які користуються під скіпетром великодушного і справедливого цісаря усіма громадянськими політичними правами та свободою, натхненно вирушаємо на війну з метою боронити нашу дорогу вітчизну ... В цій боротьбі й ми, євреї, боремося за плоди тисячолітньої культурної праці, в якій наші батьки на Заході та Півдні Європи старанно брали участь, і ми, євреї, боремося з азійським деспотизмом, поневоленням народів ...»⁷³ На території Галичини російська влада встановлювала Тимчасове генерал-губернаторство на чолі з генерал-губернатором графом А. Бобринським. Згідно з наказом російської влади всіх євреїв було звільнено з державних та приватних установ регіону.

Вступ російських військ на територію Галичини супроводжувався численними пограбуваннями і погромами, знущаннями й убивствами цивільного єврейського населення. Зі спогадів С. Анського відомо, що «пограбуванням було піддано всі міста після захоплення їх росіянами. Козаки грабували все (...), але так як грабункам піддавалися більше всього крамниці, то фактичного постраждали головним чином євреї»⁷⁴. Було сплюндровано, пограбовано та знищено сотні синагог і єврейських молитовних домів. Десятки тисяч галицьких євреїв рятувалися від наступаючих російських військ утечами в центральні та західні регіони Австро-Угорщини в пошуках кращого застосування професійних кваліфікацій, захисту сімей від фізичного знищення і матеріального зубожіння.

Лише до Відня під час Першої світової війни прибуло 36 000 євреїв-утікачів з Галичини і Буковини. Загалом за офіційною статистикою зі Східної Галичини вимушено емігрувало приблизно 400 000 євреїв (тобто майже половина всього галицького єврейства)⁷⁵.

Сучасники писали про Галичину, окуповану російськими військами: «З міст утікали всі більш-менш заможні та інтелігентні люди. Залишилась біднота, яка живе з дня на день, переважно помираючи з голоду». Згідно з розпорядженням верховного головнокомандувача російської армії «найзаможніших і тих, хто посідає суспільні чи інші посади євреїв ... брати в заручники й утримувати під вартою як злочинців». Євреїв-

заручників окупаційна влада трактувала як «відповідальних за всі насильства над цивільним населенням за намовою євреїв»⁷⁶.

Відповідно до розпорядження верховного головнокомандувача російської армії великого князя Ніколая Ніколайовича та головнокомандувача Південно-Західним фронтом генерала Н.І. Іванова євреям забороняли в'їжджати та виїжджати з Галичини і вільно пересуватися у межах усєї території. На початку 1915 р. розпочалися масові висилки євреїв з Галичини.

Євреїв Галичини висилали із зони воєнних дій до Полтавської, Могилівської, Чернігівської, Таврійської губерній в Україні або до Пензенської чи Єнісейської – в Росії. Насильній висилці підлягало все єврейське населення, яке проживало в різних містах та містечках регіону: від немовлят до старців. Архівні документи свідчать, що євреям-виселенцям не надавали ані грошей на переселення, ні транспорту, і часто їх гнали пішки з одного населеного пункту в інший. Командування російської армії досить часто звинувачувало євреїв у шпигунстві на користь ворога, скуповуванні хліба, спекуляції продуктами першої необхідності та в інших ворожих діях⁷⁷.

Воєнні дії послабили діяльність єврейських політичних партій і кагалів. Єврейська соціалістична партія, Поалей-Ціон, Бунд солідаризувалися з ПСДП і ППС, підтримуючи політику австрійського уряду. Єврейські асимілятори в декларації від 10 червня 1915 р. висловлювалися за активну підтримку «Польського кола», заявляючи, що «у звільненій Польщі бачать шлях до вирішення єврейського питання», повного зрівняння прав євреїв нарівні з християнами. Саме тому вони із задоволенням сприйняли послання імператора Карла I в жовтні 1916 р. про його наміри перетворити Галичину на «автономний польський край»⁷⁸.

З початком літа 1917 р. до Галичини повернулися полонені євреї й утікачі з Росії, які принесли антивоєнні настрої та зневагу до влади, нав'язані російськими революціями – Лютневою та Жовтневою. Загроза соціальної революції зробила актуальними масові виступи й антивоєнні мітинги проти диктатури Габсбургів, за припинення війни. В цих виступах брали участь і діячі ЄСДП на чолі з І. Блюмом, С. Лівшицем та ін. У вересні 1917 р. відбулася перша воєнна конференція ЄСДП, яка вимагала надання євреям повної національно-культурної автономії. В грудні 1917 р., в січні та лютому 1918 р. у Львові, Станіславі, Дрогобичі, Стрию, Коломиї та інших містах краю єврейські робітники проводили демонстрації і мітинги з вимогами припинити воєнні дії, запровадити восьмигодинний робочий день, а також хліба робітникам і землі селянам, встановлення республіки, повної свободи українського і польського народів, культурно-національної автономії⁷⁹.

Навесні 1918 р. в зв'язку з посиленням відцентрових тенденцій в Австро-Угорській імперії та намірами польських політичних сил при потуранні австрійського уряду приєднати всю Галичину до відновлюваної Польщі, обстановка в краї почала загострюватись. Остаточне падіння Габсбургів у жовтні 1918 р. дало поштовх до утвердження національної державності народів імперії й зокрема активізації східногалицького єврейства. 18–19 жовтня 1918 р. конференція ЄСДП за участю представників Бунду рішуче виступила за надання євреям у новоутворених Українській і Польській державах усіх політичних і громадянських прав⁸⁰.

Як бачимо, кінець XIX – початок XX століття – непроста доба в житті галицького єврейства. До того ж у 1881–1914 рр. зі Східної Європи емігрувало приблизно три мільйони євреїв (особливо цей потік посилювався після погромів 1904–1905 рр. у Росії). Дві третини емігрантів направилися до США, решта опинилася в Канаді, Аргентині, Південній Африці, Англії й зовсім невелика частина – в Палестині.

Паралельно з еміграцією йшла асиміляція: молодь шукала нові шляхи і знаходила їх на ниві чужих культур. Це стає зрозумілим, коли взяти до уваги те, що етнічна ідентичність людей виражена в суб'єктивному символічному (знаковому) використанні будь-якого аспекту культури з метою відрізнити себе від інших груп. Саме тому євреї є етнічною групою, яка добре адаптована до життя в іншій культурі, зберігаючи при цьому свою ідентичність. Особливості кризи, яку переживала єврейська культура в XIX–XX ст., полягали в її усвідомленні. На відміну від трагедій і катастроф минулого, в яких сучасники вбачали лише нещастя, у бідах останніх століть єврейські мудреці бачили промінь надії на те, що кризу буде подолано й настане відродження.

Про це свідчить низка спроб виходу з кризи та подолання руїни, зокрема поширення ідей хасидизму, мусар, Гаскали. Давні єврейські громади Галичини розмивалися одночасно ізсередини та ззовні. Криза економіки та побуту, дезінтеграція традиційної культури – все це настільки очевидне, що ламентатції на цю тему вже стали загальноприйнятими.

Культурне обличчя галицького єврейства цього часу являло собою своєрідний «айсберг», у якому поміж східноєвропейськими рисами були заховані єврейські цінності та ментальність. У культурній діяльності асимільованих євреїв на ниві європейської цивілізації чітко простежувалися дві взаємопов'язані тенденції, закорінені в духовних джерелах юдаїзму – виправлення і відтворення світу.

2.2. Генеза світогляду надетнічності етноконфесійних меншин

Традиційні німецькі військово-політичні і культурні впливи в Галичині із Саксонії, Пруссії та Силезії певною мірою були зумовлені спільністю етнічної і конфесійної приналежності. Останні, як свідчать новітні дослідження, у Середньовіччі та ранньому Новому часі багато в чому збігалися¹. Характерні для середньовічного світовідчуття поділ світу на полярні протилежності, недовіра й упередженість до всього «чужого» в національному, мовному та віросповідному аспектах не були абсолютними. Людина Середньовіччя з часом дедалі більше прагнула долати численні перепони на шляху до взаєморозуміння, позбуватися відчуженості всупереч релігійній та етнічній ворожнечі, постійним кривавим зіткненням. Спільність духовно-культурних процесів Заходу і Сходу Європи мала свій вияв і в багатьох інших сферах². Це було характерне і для Галичини, де розмежування між русинами (українцями) з одного боку і поляками і німцями, а також вірменами та євреями – з іншого, як правило, проводилося за конфесійним принципом.

Виявом такого розмежування була й конфесійна диференціація німецького населення регіону Східної Європи, дослідження передумов, становлення та наслідків якої являє значний науковий інтерес.

Найдавніші повідомлення про тимчасову появу в Галичині німецьких купців сягають ще 2-ї половини IX ст. Згодом до них приєдналися торговці з Австрії, Силезії та Саксонії. Поряд з ними німці прибували сюди і як мандрівники, місіонери, і як учасники різних посольств. Торгові візити німецьких купців тривали і в X–XI ст., що підтверджують знахідки германських динаріїв і вендок на цій території.

Від початку XI ст. невеликі групи німців починають осідати й обживатися в містах Галицького князівства і вести тут свої торговельні справи. Військово-дипломатичні контакти галицьких князів з різними німецькими політичними угрупованнями призвели до появи німецьких воїнів, які брали участь у військових діях на боці руських правителів. У часи Галицького і Галицько-Волинського князівств у нашому краї почали з'являтися і німецькі ремісники, які розбудовували галицькі міста³.

Впродовж усього періоду Середньовіччя німці традиційно посідали важливе місце в системі контактів русько-української етнічної спільноти Галичини з Тевтонським орденом та німецькомовними державами-князівствами, які, щоправда, були різними за своєю політичною кон'юнктурою⁴. Активні контакти Галичини з німецькими землями і лояльна політика щодо німців панівної князівської верхівки згодом призвели до появи в деяких містах невеликих німецьких колоній, в яких проживали переважно купці, ремісники, зрідка воїни та духовні особи. Згодом окремі з них почали займати високе становище і впливати на внутрішнє життя галицьких і волинських міст⁵.

Державний і політичний провід Галицько-Волинського князівства, пізніше – Руського королівства доволі широко протегував німецькому населенню міст Галичини. В цьому східнослов'янському князівстві поширювалася латинська мова, зокрема в канцеляріях, а приплив німецьких колоністів активізував інтеграцію краю в західноєвропейську систему економічних і політичних відносин. Ці тенденції проявилися головним чином у техніці ремесла, в торговельній справі, в організації міського самоврядування.

Збільшення числа чужинців у містах Галичини в XIV – на початку XV ст., відносна недорозвиненість міського життя, посилення міжконфесійного протистояння на німецьких територіях (католики – протестанти) спричинили виокремлення з німецького середовища першого міського патриціату галицьких міст. Його основою було магдебурзьке право, яке стало реальним виразом закономірного процесу формування міщанства як суспільного стану⁶.

Ці правові норми служили не тільки культурній і фінансовій меті, але й денационалізації регіону, скріпленню польсько-католицьких впливів. У великих містах Галичини німці, які були повноцінними міщанами, зайняли провідні позиції. Вони відігравали істотну роль у повсякденному житті цього східноєвропейського регіону. З одного боку німці сприяли входженню цих земель у загальноєвропейські культурні та політичні процеси, а з іншого – привілеї німців-католиків були чинником денационалізації тих, хто не належав до привілейованої в масштабах Польської держави католицької релігії.

Причинами значного збільшення кількості німецького населення на відносно малозаселених територіях Східної Європи загалом і в Галичині зокрема були безперервний поділ землі в Південно-Західній Німеччині і нестача сільськогосподарської площі для прожитку німецької селянської родини після Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр. та Авгсбурзького миру

1655 р. Вони й призвели до глибоких змін в економіці, політиці та національному житті німецьких князівств-держав та сусідніх держав.

В останній третині XVIII ст. найточнішою характеристикою етнічної належності в Галичині залишалось віросповідання. З точки зору конфесійної диференціації німці в Галичині не становили єдності, а поділялися на кілька окремих спільнот. До них входили віруючі однієї-двох національностей – евангелічно-лютеранські німці⁶. Для німців Галичини, як і для всіх німців Східної Європи, була характерна поліконфесійність. Основну й чисельно переважну групу німецьких конфесій у Галичині становили представники різних напрямків протестантизму, римо-католики і зовсім незначну кількість – інших віросповідань.

Приєднання Галичини до складу Австрійської імперії позначилося на всіх формах її політичного, економічного та культурного розвитку. Міжнародний досвід у європейському законодавстві щодо іноземних колоністів XVIII ст. Пруссії («Потсдамський едикт» від 29 жовтня 1684 р. Великого курфюрста Фрідріха Вільгельма I) та Росії («Маніфест» 1763 р. імператриці Катерини II) і заходи, спрямовані на формування розселення німців у регіонах абсолютистських імперій (Чехії, Моравії, Росії, Південній Угорщині) дозволяли Австрії централізовано проводити колонізаторську політику в Галичині. В 1774–1830 рр. смислом такої політики були організація переселення німців-колоністів для поселення в містах та селах Галичини, а також заснування окремих поселень.

Наприкінці XVIII – на початку ХХ ст. австро-німецька колонізація Галичини призвела до появи тут нової німецької національної спільноти, яка зробила не тільки вагомий внесок у політичний, сільськогосподарський, промисловий та культурний розвиток, але й збільшила чисельність протестантів і католиків краю. Німецькі поселенці в Галичині належали до різних конфесій⁷. За віросповіданням німецькі колоністи були римо-католиками, евангелістами⁸, кальвіністами⁹ і лютеранами¹⁰. Найбільше було протестантів: евангельських християн – 46,8%, реформованих – 12,8%, менонітів¹¹ – 0,9 %. Католики становили 39,5% від загальної кількості⁸.

Початки колонізації припали на панування імператриці Марії Терезії і пов'язані були з виданим нею 1 жовтня 1774 р. так званим «патентом заселення». Документ закликав до поселення в Галичині купців, малярів, промисловців і ремісників католицького й унійного віровизнання. До цього акту додавався й інший патент – для протестантів, яким дозволялося оселятися в чотирьох містах: Ярославі, Замості, Львові і Заліщиках⁹. Планову колонізацію Галичини розпочав імператор Йосиф II, який поселяв

тут людність, зайняту передусім в аграрному секторі економіки. Переважна більшість колоністів походила з Південної Німеччини, головним чином з Палатинату¹⁰. 13 жовтня 1781 р. імператор усунув останні перешкоди для переїзду в Галичину протестантів, оголосивши так званий «патент толерантності» для всієї Австрійської монархії¹¹. У 80-х рр. XVIII ст. серед колоністів з Південної Німеччини до Галичини переїхала значна кількість євангелістів (лютеранів), реформованих євангелістів (кальвіністів), менонітів і католиків¹².

Упродовж 1782–1814 рр. процеси колонізації Галичини відбувалися повільно. Так, у 1786 р. на 3087 родин колоністів лютеранів було 1445 родин (47%), католиків – 1216 (39%), реформованих – 398 (13%) і менонітів – 28 (1%)¹³. До 1814 р. кількість колоній збільшилася до 184, і в них мешкало приблизно 20 000 колоністів, з них – приблизно 12 000 осіб євангелістського віровизнання¹⁴. В наступних роках заселення краю тривало й далі, однак значною була приватна колонізація. Кількість євангелістів у Галичині на кінець 40-х рр. XIX ст. становила 30 000 осіб, а 1880 р. – 40 919 осіб¹⁵.

Протестанти, які прибували до Галичини, отримували право організувати парафії на власні кошти. Для колоністів-католиків не передбачалося утворення окремих парафій¹⁶. Першу протестантську парафію утворили в Стадлі, наступну – в Райхсгаймі. В засягу йосифінської колонізації утворилися євангельські гміни у Львові, Райхенаві і Брігідау. До 2-ї половини 60-х рр. XIX ст. кількість пасторатів зросла до 25-ти, з яких тільки 3 були реформованими: Йозефсберг, Кенігсберг і Коломия-Багінсберг¹⁷.

Для організаційного оформлення спільноти розпорядженням від 7 травня 1789 р. територію Галичини поділено на два сеньйорати з центрами в Білій і Львові. До першого сеньйорату спочатку належали парафії: Біла, Підгір'я, Райхсгайм, Ранішав і Стадло; до другого: Львів, Брігідау, Дорнфельд, Гартфельд і Заліщики. До 1804 р. території обох сеньйоратів підлягали Сілезько-Моравській суперінтендатурі з центром у Цешині¹⁸. Названа суперінтендатура була найбільшою в Євангелістській церкві Австрії того часу¹⁹.

Дещо особіно розвивалися громади менонітів. Упродовж 1784–1785 рр. до Галичини прибуло, як уже зазначалося, 28 менонітських родин. Вони оселилися в колоніях Айнзідель (18 родин), Фалькенштайн (7) і Розенберг біля Щирця (3)²⁰.

На поч. XIX ст. осередки євангельських церковних правлінь діяли вже у 12-ти колоніях та містах Галичини: Львові, Гартфельді, Йозефові, Райхау, Бандрові, Дорнфельді, Брігідау, Йозефсберзі, Гельсендорфі,

Унтервальдені, Угартсталі, Заліщиках. Пізніше значного значення набувають міські євангельські управи Стрия, Станиславова, Коломиї²¹. Усі євангельські центри від 1804 р. ввійшли до Галицько-Буковинської суперінтендатури Церкви Авгсбурзького і Гельвецького визнання, коли Галичину було відділено від Силезії Цешинської в організаційному плані²². До 1810 р. в Галичині перебувало 12 тис. євангелістів, які утворювали 19 церковних правлінь (17 авгсбурзького і 2 гельвецького визнання)²³.

На чолі нової суперінтендатури став пастор Йозеф Павліні (1804–1806), суперінтендатами були призначені Самуель Бредецькі (1806–1812), Самуель Фукс (1812–1817), Фрідріх Вільгельм Штокманн (1817–1831), Адольф Теодор Гаас (1832–1870) і Генель (1870–1885). Останнім очільником Галицько-Буковинської суперінтендатури за австрійського панування був пастор Германн Фріш з Білої (1888–1924)²⁴.

Права суперінтендата львівської суперінтендатури Церкви Авгсбурзького та Гельвецького визнань підтвердив постановою від 9 грудня 1891 р. крайовий уряд Галичини. До неї належали 29 церковних гмін²⁵ — з них у Галичині 21 авгсбурзького і 3 гельвецького визнань, на Буковині — відповідно 4 і 1; 106 шкіл, 4 сеньйорати, з них 3 авгсбурзького і 1 гельвецького визнань*. У сер. XIX ст. в 19-ти галицьких повітах мешкало 28 128 євангелістів і 1892 особи реформованого обряду. Найбільше їх зосереджувалося на Буковині, в Галичині — у Львівському, Стрийському, Золочівському, Самбірському та Вадовицькому округах²⁶.

Стосовно ж державно-релігійних відносин, то вони в досліджуваний період мали свої особливості. До кінця XVIII ст. Римо-Католицька Церква в Габсбурзькій монархії монополюючи володіла статусом державної церкви, а протестантські церкви до цього часу значно обмежувалися в цивільних та політичних правах. Поворот у державній політиці щодо них відбувся 1781 р., коли імператор Йосиф II оголосив уже згадуваний «патент толерантності». На підставі цього документа лютерани, кальвіністи і православні (греко-уніати) отримали статус «толерованих». Патент 1781 р. дозволяв приватний культ, установлював для лютеранів та кальвіністів спільну консисторію, центром якої до 1784 р. був Цешин, а відтак Відень. Цікаво, що на чолі консисторії стояв призначений імператором для цієї справи католик²⁷.

Без перебільшення «патент толерантності», який для Австрійської монархії означав значний поступ у церковному та політичному житті, був надзвичайно важливим для Галичини. Його особливість полягала в правовому положенні віруючих. Певні засади державно-церковних відносин між протестантами, католиками і православними були закладені ще спеціальним трактатом польського короля Станіслава

Августа Понятовського і імператрицею Марією Терезією від 18 вересня 1773 р. П'ятий артикул трактату підтверджував *status quo* для іновірців. Це означало, що вони могли надалі користуватися всіма умовами варшавського трактату 1768 р., який підтверджував організаційне рівноправ'я конфесій. Австрійський уряд зобов'язався дотримуватися постанов варшавського трактату стосовно церковних гмін у поділеній сусідніми імперіями Польщі, а також обіцяв аналогічне сприяння всім іновірцям у Галичині²⁸. Щоправда, для Галичини «патент толерантности» означав певний крок до непорозуміння. Запровадження його умов стало причиною значних неясностей і конфліктів з Римо-Католицькою Церквою, бо на канонічній території діяли дві різні церковні інституції, що регулювали ту ж саму проблему в цілком відмінні способи.

Такий стан справ тривав у Галичині до 1848 р. Від початку «Весни народів» євангелісти австрійської монархії отримали свободу віросповідання, запевнення повних громадянських та політичних прав, а також право публічних богослужінь. Євангелістські і православні церкви, єврейські гміни було визнано як законні інституції²⁹.

До осені 1848 р. суспільно-політичні сили в Галичині розрізнилися, адже протягом цілого революційного року Габсбурги так і не сприйняли серйозно ідею співпраці з підкореними нею народами і підтримували їх лише як засіб у грі проти угорців і німців. Розвиток міжнаціональної боротьби в Галичині під час «Весни народів» призвів до поляризації сил, і в кінцевому підсумку в єврейському і польському таборах узяли гору консервативні, непримиренні сили, а переможцем з польсько-єврейського протистояння вийшов австрійський уряд. Релігійна свобода, проголошена конституцією 4 березня 1849 р., була скасована³⁰.

Тимчасові розпорядження влади щодо євангелістів уклали і розширили в так званому «протестантському патенті», виданому 8 квітня 1861 р. імператором Францом Йосифом I³¹. Новий патент гарантував протестантам повне рівноправ'я з католиками, можливість самостійного врегулювання своїх церковних справ і вільний вибір церковних влад. Документ встановлював внутрішній устрій Євангелістської Церкви, репрезентантами якого призначено два генеральні синоди: авгсбурзький і гельвецький (кальвіністський). Стосовно найважливіших справ, синоди мусили діяти спільно. На чолі цілої Церкви (авгсбурзького і гельвецького сповідань) стояла «Цісарсько-королівська Євангельська Церковна Рада» з осідком у Відні. Від цього часу протестантська церква в Австрії стала називатися «Євангелістська Церква Авгсбурзького та Гельвецького визнань» і становити федерацію двох конфесій, яка не мала характеру доктринально-релігійного об'єднання³².

Лишень через тридцять років статут внутрішнього устрою Церкви остаточно затвердив імператор. 15 грудня 1891 р. Франц Йосиф I видав розпорядження «Про устрій Євангелістської Церкви», в якому поза приписами, оголошеними ще 1861 р., вміщено перелік вищих церковних органів, а також прав та обов'язків. Документ гарантував свободу віровизнання віруючим обидвох визнань – не тільки кожного церковного зібрання, а й навіть кожного члена парафії³³.

Важливим складником досліджуваних процесів було існування певної моделі взаємин між державною та Церквою загалом і між німецькими етноконфесійними спільнотами і Габсбурзькою монархією зокрема. Від середини XIX ст. в Австрії було сформовано нову модель державно-церковних відносин, так звану «модель зверхництва» держави над релігійними визнаннями – поділ між *ciġa ciġsa* (досл. «світом мирським») та *iuga in sacra* (досл. «світом духовним»). Згідно з нею Австрійська держава фактично відмовлялася від втручання у внутрішні справи Церкви, однак застерігала собі право нагляду над церковною адміністрацією³⁴.

Характерно, що ані імператорський двір, ані австрійський уряд не мали чітко окресленої політичної програми стосовно німецьких етноконфесійних спільнот у Галичині. До середини XIX ст. держава надавала колоністам фінансову допомогу – головним чином при утворенні й утриманні євангелістських шкіл³⁵. Це пояснювалося тим, що протестанти в Галичині становили численну діаспору, адже їхні колонії містилися одна від одної на віддалі кількох або кільканадцятьох кілометрів. Така ситуація виникала з факту, що метою австрійської колонізаторської політики було утворення сильних осередків німців у найважливіших містах краю³⁶. У німецьких переселенцях австрійській урядові чинники вбачали міцну опору для проведення політики германізації, перетворення Галичини на ринок збуту промислової продукції та аграрно-сировинний придаток метрополії.

Від другої половини XIX ст. спостерігається згортантя державної підтримки щодо німецьких колоністів у Галичині з боку австрійської влади. Поступово зменшено фінансування для шкіл та євангелістських громад. У найважчій ситуації Євангелістська Церква Авгсбурзького та Гельвецького визнань опинилася після 1867 р., коли Галичина отримала автономію. Згідно з нею край отримував не тільки власний сейм і місцеве самоврядування, а й власне самоуправління в шкільництві та віросповіданнях. Мовою урядування і викладання в навчальних закладах визнали польську³⁷. Одночасно державні розпорядження стосовно публічних шкіл від 1869 р. не виокремлювали євангелістських німецьких шкіл. Надалі такі школи трактувалися лише як приватні. Євангелістські громади зобов'язувалися сплачувати подвійний податок – на утримання

державних і приватних шкіл. Це призвело до занепаду більшості протестантських шкіл в Галичині³⁸.

Причинами такої ситуації стали еміграція німців з Галичини й посилення процесів колонізації. На виїзд німців вплинув і економічний чинник – поступове перенаселення Галичини і роздроблення земельних ділянок. Зокрема в кінці XIX – на поч. XX ст. в середовищі галицьких німців почався процес поділу землі між дітьми, що в кінцевому результаті призвело до дроблення наділів і знижувало ефективність німецьких господарств.

Розуміючи не вигідність роздроблення землі, німецькі колоністи намагались вжити запобіжних заходів і одним з них вважали переселення в інші регіони імперії, де цих негативних явищ можна було б уникнути. Пізніше за внутрішніми міграціями почався еміграційний рух до Росії (Волинська губернія) і Північної Америки (США, Канада). В цих місцевостях утворювалися осередки так званої «німецької галицької еміграції»³⁹.

З огляду на ці процеси чисельність німців у Галичині в 1880–1910 рр. значно зменшилася: від 277 223 осіб у 1880 р. до 197 719 – у 1890 р., 176 064 – у 1900 р. і 64 845 осіб – у 1910 р.⁴⁰. Таке зменшення відбулося завдяки німцям католицького віровизнання. А чисельність євангелістів 1880–1890 рр. дещо зросла, однак до 1910 р. спала з приблизно 40 000 до 30 186 осіб⁴¹. Стосовно ж менонітів, то слід зауважити, що із 142-х родин у 1880 р. через чотири роки, у 1884 р., 70 виїхало до Північної Америки, тобто майже половина⁴².

Не менш популярним був так званий «пруський» напрям еміграції. Його пік настав 1899 р. і тривав перші роки XX ст., адже значна частина галицьких колоністів переїхала до Західної Пруссії, а також у район Познаня⁴³. Для багатьох німців це означало фактично репатріацію, бо саме звідти частина з них прийшла в Галичину.

Такі процеси наочно засвідчили, що на поч. XX ст. німецька національна спільнота в Галичині не була абсолютно осілою в регіоні і для неї були характерні різноманітні міграційні процеси. Для Євангелістської Церкви Авгсбурзького та Гельвецького визнань це означало, що значна частка вірних у нових умовах приймала католицизм, а колись великі євангелістські парафії Галичини нерідко ставали мішаними. Головною причиною при таких переходах найчастіше було бажання вступити у змішані шлюби⁴⁴.

Як бачимо, галицькі євангелісти опинилися в досить драматичній ситуації. Тому-то духівництво намагалось підсилити релігійне життя німців Галичини різноманітними душпастирськими акціями. В рамках такої

«оборонної акції віри» 1903 р. утворено друкований орган Церкви – «*Evangelisches Gemeindeblatt*» (досл. «Євангелістський загальний листок»), а 1907 р. – спільно з німецькими католиками організовано «*Bund der christlichen Deutschen in Galizien*» («Союз Німців-Християн Галичини») – орган для розвитку національного життя колоністів⁴⁵. Від 1908 р. за співпраці євангелістських пасторів розпочалася діяльність щадничих кас взаємної допомоги «*Reiffaisen Sparkasse*» (так званих «Райфайнзенівок») ⁴⁶.

Небуденною постаттю, яка внесла помітне поживлення в життя євангелістів Галичини й сприяла міжконфесійному порозумінню, був пастор Теодор Цеклер (1867–1949), названий сучасниками «людиною Церкви і світу народів»⁴⁷. У 1891 р. він прибув до Станиславова (тепер – Івано-Франківськ). За короткий час Станиславів став центром євангелістської спільноти Галичини: тут пастор Т. Цеклер утворив відомі в Європі добротні заклади⁴⁸, доклав чимало зусиль до порятунку євангелістського шкільництва напередодні і під час Першої світової війни, налагодження українсько-німецьких взаємин у часи ЗУНР⁴⁹.

Незважаючи на значні труднощі в розвитку німецьких етноконфесійних спільнот, у 1910-х рр. в Галичині поряд з традиційними римо-католицькими, греко-католицькими та юдейськими общинами продовжувало діяти окреме євангелістське правління, яке складалося з восьми головних окружних осередків і мало шість дочірніх філій, чотири кладовища, 10 шкільних управ з 11-ма вчителями. Великі міські правління та земельні (регіональні) правління нараховували лише 7 населених пунктів (до 500 осіб), 11 (до 400), 22 (до 300), 22 (до 300), 47 (до 200), а також 224 населених пунктів із 100 особами (одночасно також 430 місцевостей краю, в яких мешкали євангелісти)⁵⁰.

Велика війна 1914–1918 рр. ознаменувала радикальні зміни в становищі протестантів (головним чином лютеранів) під австрійським пануванням. На окуповані царською Росією землі Австро-Угорщини події світової війни принесли значне загострення політичного курсу державної влади щодо євангелістів авгсбурзького визнання, зміну імперської національної і віросповідної політики⁵¹.

Окупаційна влада вважала галицьких євангелістів (як, зрештою, німців інших теренів Австро-Угорської та Російської імперій) за етнічних німців, а тому трактувала їх як потенційних шпигунів і диверсантів. Уже наприкінці 1914 р. царат розпочав їхнє виселення вглиб Росії⁵². За свідченням очевидців депортації проводили хаотично і брутально. Євангелісти мусили залишити свої поселення спочатку за три дні, а пізніше – впродовж доби. Зокрема, виселенцями ставали всі чоловіки віком 18–70-ти років, пізніше старці, жінки і діти. Значну частину німців краю було депортовано до Західного

Сибіру⁵³. У випадку спротиву окупантам цілі села німецьких колоністів нерідко спалювали дотла⁵⁴. Не дали бажаного результату і звернення церковних влад до головнокомандувача російської армії – великого князя Миколи Миколайовича у березні 1915 р. В документі зокрема вказувалося, що є помилкою трактувати всіх євангелістів як німців⁵⁵.

Так фактично закінчувалася 140-річна історія взаємин між протестантами і католиками в Галичині, позначена відповідною державною політикою Габсбургів, спрямованою на міжконфесійний мир і порозуміння. Все громадське й сімейне життя, мораль, побут і виховання в середовищі німецьких етноконфесійних спільнот у Галичині будувались на релігійних основах католицького і протестантського віровчень.

Етноконфесійні спільноти були одним з важливих факторів, який не лише створював відчуття єдності серед німецького населення Галичини, але й суттєво сприяв збереженню своєї національної ідентичності в умовах тривалого перебування в іншонаціональному середовищі. Розвиток німецьких етноконфесійних спільнот у Галичині не переріс у релігійну нетерпимість і політичні чвари.

2.3. Етнополітична поведінка імміграційних меншин у перехідному суспільстві: від ролі спостерігачів до ролі учасників

На поч. ХХ ст. багатонаціональна Австро-Угорщина перебувала в процесі розпаду: через активізацію місцевого націоналізму в імперії існувала постійна соціальна напруга. До того ж 12 млн. німецькомовних підданих вважали, що їхня традиційна перевага в країні зменшується. Після поразки Австрії у війні з Пруссією під Садовою (Кенігретцом) у Чехії 1866 р. імперські чинники Відня провели реорганізацію державної структури, внаслідок чого Угорщина отримала майже повну незалежність¹. Проблема суперечностей «Малої Німеччини» (Kleindeutschland) і «Великонімеччини» (Großdeutschland) не забувалася зокрема і в Німеччині, але саме для німецькомовного населення імперії стала центральною². Тривалий період миру до Першої світової війни забезпечувала система європейського союзництва, причому Австро-Угорщина об'єднувалася у Потрійному союзі з Німецькою імперією та Італією. Крім загострення європейських конфліктів, напругу в цій багатонаціональній державі створював націоналізм.

Суперечності між Німеччиною та Великою Британією остаточно перегрупували уклад міжнародної політичної системи. Саме дві останні країни стали притягальними центрами створення відповідно Троїстого союзу (1882 р., Німеччина, Австро-Угорщина й Італія) та Антанти (1904–1905 рр., Англія, Франція і Росія). Протистояння між цими угрупованнями призвело до Першої світової війни (1914–1918 рр.)³.

Початок війни негативно позначився на становищі українців як на теренах західноукраїнських земель, так і на Наддніпрянщині⁴. Австрійська влада утискала українське населення, вбачаючи в ньому потенційного симпатика росіян, організовувала концентраційні табори для «неблагонадійних» (лише до табору Талергоф було заборонено приблизно 30 000 українців). У свою чергу російський уряд під приводом боротьби проти «мазепинства» повів боротьбу проти українства в цілому⁵. Після окупації росіянами Галичини, яку вони називали не інакше як споконвічною російською територією⁶, було закрито осередки товариства «Просвіти», заборонено українську пресу, закрито всі українські

національно-культурні установи. В таких нових політичних і національних умовах опинилося й німецьке населення Галичини.

З початком бойових дій Першої світової війни в Галичині в складній ситуації опинилися німецькі поселення та їхні мешканці⁷. За офіційною статистикою розмовної мови в 1914 р. на суцільній українській території Галичини (простір: 55 000 км²) мешкало 4 002 000 українців (74,4%); 662 000 євреїв (12,3%); 651 000 поляків (12,1%); 65 000 німців (1,2%)⁸. Український географ С. Дністрянський зазначав, що німці Галичини були розселені головним чином як хліборобські колоністи по окремих селах, а в містах їхня кількість була незначною⁹.

Внаслідок важкої політичної і соціально-економічної обстановки в передні світового конфлікту в Галичині розпочався масовий переїзд німецьких переселенців на сусідні історико-етнографічні території, а також до європейських країн. В силу таких обставин у 1912 р. вісім сімей з Маріагільфу вирішили переїхати до Нова-Шадова на Буковині, розпочавши нову хвилю переселення маріагільфців¹⁰. На поч. ХХ ст. на державні землі до Укрінаталю в Боснію перебралися приблизно 20 німецьких родин, де вони заснували поселення Шібовку. В 1910–1912 рр. до Борислава, поблизу Дрогобича, з Маріагільфу на заробітки виїхало 30 сімей. У 1914 р. переселення тривало: львівський часопис «Deutsche Volksblatt» 1 березня повідомив, що кілька сімей з Маріагільфу переїжджало до Вальшланду на території Італії або Французької Швейцарії¹¹.

Очевидці згадують, що в цій місцевості і в сусідних місцевостях Галичини постійно зменшувалися можливості для побудови нових садиб, а тому навіть якщо і була спроба для збільшення колоній та їхнього житлового сектора, будівництво було надто дорогим. Напередодні війни та в перші її місяці (кінець серпня 1914 р.) також більша частина галицьких менонітів переїхала до Силезії, Моравії, Богемії, Нижньої і Верхньої Австрії, Угорщини та Штайермарку. Групи переселенців становили мешканці Фалькенштайну, Нойгофа, Криниці, Горожанни, Блищиводи, Подусільни, які до червня 1914 р. нараховували 116 менонітських сімей у Галичині¹².

Давалося взнаки й те, що місцеві польські шовіністичні кола були переконані в тому, що саме вони можуть вимагати для себе та свого народу всіх громадянських і політичних прав, як колись у вільній Польщі, а тепер у рамках Австро-Угорської монархії, яка от-от мала розвалитися під ударами національних рухів поневолених народів¹³.

Напередодні нового світового конфлікту поляки знову припустилися певних прорахунків, які дуже схвилювали й обурили німецьке населення Коломийщини. Такий випадок трапився у липні 1914 р., коли мешканець

Маріагільфу звернувся до окружного лікаря Мілевського за медичним висновком і висловив йому своє прохання німецькою мовою, бо польською взагалі не володів. Зі споминів дізнаємося, що «благородного» поляка та деяких австрійських державних службовців так розлютило висловлене рідною мовою прохання, що в пориві гніву лікар промовив: «Ваш багаж, Ваші зв'язки, Ваші предки, Ви самі, (що) зрештою живете на Польській землі, жерете наш, польський хліб, але навіть не хочете розмовляти польською?!»¹⁴.

Політичні мотиви також певною мірою були причиною масового виїзду німецьких колоністів на нові землі, на котрих вони почувалися досить впевнено і були захищені законодавством, зберігалися, насамперед, їхні національні права. Ті ж, хто залишався на старих землях, продовжували потужне національно-культурне життя поселення: 21 червня 1914 р. відбувається свято сонцестояння, подія, «яка в усіх, від старого до малого, знайшла підтримку». В ньому масово взяли участь не лише маріагільфці, але й земляки з Багінсбергу і Розенгеку¹⁵. Старший учитель маріагільфської школи Якоб Райнпольд, привітавши тих, хто зібрався біля символічного багаття, закликав німців – протестантів і католиків зберігати вірність Батьківщині та німецькому народові, який «є надійною вартою на Сході». Присутні проспівали «Дойче тройе» («Німецька вірність»), «Пісню Бісмарка» і «Сторожу на Райні». В громадському центрі колонії, «Дойче гаус» («Німецькому домі») народний хор з Багінсбергу під орудою старшого вчителя Брейфогеля виконав кілька пісень¹⁶.

Радикальні зміни в житті галицьких євангелістів принесла Перша світова війна. Перед загрозою великої суспільної і національної катастрофи, яка неминуче наближалася, й наступу російських військ у вересні 1914 р. значна частина місцевих протестантів евакуювалася. Зі спогадів учасників евакуації відомо, що вони «рухалися пішки гарною осінньою Галицькою землею. Вночі ... спали на соломі в німецьких, українських або єврейських школах. Рано-вранці вирушали далі; для дітей це було мовби шкільною екскурсією, на лісовій галявині читали молитви, співали та розповідали історії...»¹⁷. Зокрема між ними були станиславівські благодійні установи, які церковна влада вирішила перенести до австрійської місцевості Галлнойкірхен¹⁸. Однак не всім галицьким німцям удалося евакуюватися, частина з них була повернена до місць проживання відділами російської армії – так зосібна сталося з членами дорнфельдської парафії¹⁹. Духовні євангелісти, які не встигли переїхати на Захід, були вивезені до Росії – так сталося з-поміж інших і з сеньйором гельвецького сеньйорату Паулом Моріцом Ройером²⁰.

За досить короткий час Галлнойкірхен став осередком допомоги для втікачів з Галичини, розпорощених по цілій Австрії. Сучасники тих подій

згадували, що «у неспокійний воєнний час ця віддаленість від світу була для наших дітей якраз тим, чим треба. Була обладнана невелика школа, частина дітей могла ходити на заняття у гарний, розташований у горах сирітський будинок Вайкерсдорф з тамтешніми дітьми і була добре забезпечена всім місцевими вихователями будинку Боллінгерами»²¹. Значну за обсягом роботу тут виконував пастор Теодор Цеклер, який, незважаючи на воєнні дії, продовжував видавати двотижневик «*Evangelisches Gemeindeblatt*»²². У цьому виданні, яке «приносило розраду самотнім і тим, що впали у відчай, підбадьорювало їх і показувало їм, що церква, яка в особливому сенсі була їхньою Батьківщиною, була живою спільністю»²³, постійно друкувалися зібрані адреси німецьких утікачів і солдатів австро-угорського війська. З Галлнойкірхена вийшла ініціатива створити так званий «*Fisorgekomitee für die deutschen Flüchtlinge aus Galizien und der Bukowina*» («Комітет суспільної опіки для німецьких утікачів з Галичини та Буковини») з централею у Відні. Цей комітет очолив відомий австрійський науковець, колишій ректор Чернівецького університету та дійсний член НТШ у Львові, доктор Раймунд Кайндль. Впродовж грудня 1914 – серпня 1915 рр. за ініціативи комітету для галицьких німців удалося зібрати приблизно 445 000 австрійських корон²⁴.

Дружина крайового єпископа Т. Цеклера згадувала, що «на регулярних зборах утікачів у Християнському Союзі молодих чоловіків обговорювали подробиці. Звичайно, розгорнулася переписка, яку ледве вдавалося опрацьовувати, з багатьма галицькими втікачами, з нашими сестрами милосердя Зарепти, які прислужували в Угорщині в епідемічних бараках Червоного Хреста. Але при цьому думки мого чоловіка безперервно линули й до громад окупованої росіянами області. Він ясно бачив усі біди, що принесла війна, і готував усе, щоб, як тільки Галичина буде звільнена, вирушити з гуманітарною експедицією і допомоги. Збирали одяг, у великій кількості закуповували продукти. Після багатьох авдієнцій у віденських міністерствах уряд визнав експедицію допомоги, що пізніше мало велике значення для оформлення пропусків та замовлення залізничних вагонів. Допомогали звідусіль.»²⁵. Навесні 1915 р. під керівництвом Т. Цеклера було організовано гуманітарну експедицію для допомоги населенню Східних Карпат, які до того часу залишили російські війська²⁶. Подібну акцію для втікачів з Галичини здійснював у самій Німеччині дорнфельдський пастор Георг Фауст, якого було призначено директором так званої «Внутрішньої місії» у Ляйпцигу²⁷.

Активне життя німецьких колоній на місцях, про що йшлося вище, перервали активні воєнні дії і сутички сторін, що конфліктували, і це стало зокрема для мешканців колонії Багінберг справжнім випробуванням.

Чисельно більші російські групи зламали австрійську оборону, а вцілілі одиниці, відбиваючись, відступали вглиб краю, сподіваючись збудувати нову лінію оборони²⁸. Росіяни, які наступали з північного заходу, в напрямку до Маріагільфу і Розенгеку, йшли під свистом куль протягом багатьох днів з австрійським ар'єргардом. 15 вересня 1914 р. російські козаки ввірвалися до колонії, вигнали поселенців з будинків і підпалили їх. Зі 110-ти будинків уціліло лише 17, а також молитовний будинок та Німецький дім²⁹.

Це стало приводом для козаків, які вдиралися в колонії з одним наміром: повністю спалити і зрівняти із землею Маріагільф і західну частину Розенгеку. Так, зокрема, придатні до військової служби чоловіки Маріагільфу воювали з росіянами, а жінки, діти і старі намагалися погасити палаючі будинки і врятувати майно і худобу. Однак 200 осіб крайової оборони («ляндштурму») не змогли зупинити великі сили противника. Під натиском російських гармат і солдатів «ляндштурмісти» розбіглися, кілька з них загинуло, а 14 було взято в полон. Тодішня російська преса писала про Маріагільф як про фортецю і про те, що взято в полон 80 000 осіб³⁰. Російські солдати гнали цих поселенців нагайками і нещадно обстрілювали місцевість. Наведімо лише деякі приклади першої російської окупації краю: батько дев'яти дітей, фермер Йоганн Кольмер (Пфучин Йоганн), який через свою глухуватість не зупинився на оклик козака: «Стій! Ані руш!», був застрелений у спину. Сліпець Йоганн Ленер (Пегерль), виносячи паралізовану жінку з палаючого будинку, впав, утратив орієнтацію та вже не зміг знайти дороги назовні. Внаслідок дії високої температури та тяжких опіків ці люди, згадує З. Кольмер, невдовзі померли³¹.

Успіхи, досягнуті важкою працею, невтомним старанням та надзвичайною ощадливістю населення Флебергу, також були перервані бойовими сутичками підрозділів російської й австрійської армій. Під час першої інтервенції восени 1914 р. колонії не було завдано такої великої шкоди, як Маріагільфу, Розенгеку і Багінсберг лише з тієї причини, що Флеберг лежав далеко від головного шляху Кайзерштрассе (Станиславів – Коломия – Чернівці) і тут не проходили великі підрозділи воюючих сторін. Очевидці тих подій згадують, що час від часу з'являлися окремі загони козаків, грабували і плюндрували все, чим німці щодня користувалися. Німецькі колоністи були насторожені й усі цінні речі ховали до комори або закопували в землю у непоказних місцях. Слід підкреслити, що до більших безчинств усе-таки не доходило. Російська окупація тривала недовго, так що після відступу царських військ можна було зітхнути з полегшенням³².

На місці зруйнованих будинків мешканці вищезгаданих прикарпатських колоній розпочали споруджувати тимчасове житло. Відновлювальні роботи тривали недовго: навесні 1915 р. ворог перейшов у контрнаступ. Розпочалася масова втеча німецьких переселенців до інших районів Галичини, а нерідко і в Карпати. Значна частина населення Багінсбергу, Маріагільфу, Розенгеку і Флебергу збрала своє майно, найцінніше завантажила на підводи і вози, взяла досить продуктів харчування і худоби та виїхала до сусідньої Буковини, в передгір'я Карпат, на Львівщину³³. В результаті масованих атак австрійського війська опір росіян був зламаний — швидше, ніж за місяць, колоністи знову повернулися до рідних околиць. До осені 1915 р. російська армія мусила залишити Польщу, Литву, Буковину, більшу частину Галичини, частину Латвії й Білорусії.

Руїни поволі зникали, а відбудова поселень тривала скрізь, хоча й за рахунок досить обмежених фондів. Мешканці колоній приступали до будівництва тимчасових притулків, придбання необхідних матеріалів для тривалого будівництва, купівлі сільськогосподарського реманенту. Деякі господарі навіть розпочали, наскільки це було можливо, обробіток землі.

Провал плану Шліффена, перенесення німецьким командуванням у 1915 р. основного удару одночасно на Східний і Західний фронти призвели до того, що навесні 1916 р. відбувся новий наступ військ Південно-Західного фронту під командуванням генерала О. Брусилова³⁴. Російська армія знову підійшла до карпатських перевалів, повністю зайняла Буковину й південні райони Галичини. Незадовго перед жнивими, у червні 1916 р., розпочався третій наступ російських військ на Покутті³⁵.

Населення німецьких колоній (переважно жінки, діти і старі) знову вантажили найцінніше майно і збиралися в дорогу, затиснуті відділами австрійської армії, що відступали через Тлумач на захід до Калуша³⁶. Документи свідчать, що покутські німці на деякий час знайшли притулок у колоніях Ной-Калуш, Ляндестрой. Частина населення Маріагільфу, Флебергу і Розенгеку перебралася до Станиславова, в новозбудоване приміщення галереї імені Франца-Фердинанда; члени громади Багінсбергу і Славці — до Солотвина; мешканці Бредгайму і Нойдорфу — до Станиславова, Сатанерівки та Мікульсдорфу³⁷.

Пізніше переселенці з Покуття знову оселилися у німецьких общинах Броташків, Домброва, Обліска — неподалік від Долини. За домовленістю з крайовим евангелістським провідником зі Станіслава Теодором Цеклером відбулася і планова евакуація цього населення до Гебольцкірхену біля Гааги (Верхня Австрія), міст Альтнойдорфу, Кройцдорфу, Луттенбергу (Нижній Штайермарк, Австрія)³⁸.

Сучасники тих подій згадували, що приїзд вихідців цих країв у Долішню Австрію і Чехію був для місцевого населення несподіваним³⁹. Джерела повідомляють, що насамперед треба було думати про розміщення тих тисяч утікачів. Місцеве населення не було готове допомогти переселенцям з Галичини, а що стосувалося медичного огляду, який вони проходили там, то він не відповідав тогочасним вимогам⁴⁰. Багато сімей галицьких німців у статусі військових утікачів отримувало від місцевої влади допомогу, однак її не вистачало на харчування, тому жінки були змушені працювати в сільському господарстві за додаткові харчі⁴¹. Значна частина німецьких колоністів залишалася у поселеннях Кенігсау, Махлінець та Брігідау на Львівщині⁴².

Німецьке населення Розенгеку воєнних подій 1915–1916 рр. переїхало в передгір'я Карпат. Під час другої російської окупації Галичини частина колоністів становила багатонаціональне середовище таких традиційних гуцульських осередків, як Яблунів, Уторопи, Косів⁴³.

Залишившись без даху над головою, багінсбержці спочатку подалися до гірської Ворохти, а відтак розбрелися німецькими колоніями Львівщини. Відомо, що 1916 р. деякі діти з Багінсбергу влилися до бригідауської німецької громади⁴⁴. Після закінчення війни більшість багінсбержців повернулася назад і взялася активно відбудовувати зруйновану колонію. Дослідники підкреслюють, що така відбудова могла тривати щонайменше три роки, лише з 1922 р. розпочалася суспільно-політична й освітня активність цього поселення⁴⁵.

Мало маємо інформації про становище Бредгайму в роки війни⁴⁶. Однак відомо, що бредгаймські німці, учасники Першої світової війни Ян Гоффер, Петро Ібель, Кароль Кох і Ян Кох коротко перебували на території Польщі як військовополонені⁴⁷.

Вище підкреслювалося, що внаслідок подій Першої світової війни та російської окупації Галичини були ліквідовані або тимчасово закриті заклади науки, культури й освіти не лише українців, але й національних спільнот цього регіону⁴⁸.

Велика війна 1914–1918 рр. ознаменувала радикальні зміни в становищі протестантів (головним чином лютеранів) під австрійським пануванням. На окуповані царською Росією землі Австро-Угорщини події світової війни принесли значне загострення політичного курсу державної влади щодо евангелістів авгсбурзького визнання, зміну імперської національної і віросповідної політики⁴⁹. Окупаційна влада вважала галицьких евангелістів (як, зрештою, німців інших теренів Австро-Угорської та Російської імперій) етнічними німцями, а тому трактувала як потенційних шпигунів і диверсантів. Уже наприкінці 1914 р. царат

розпочав їхнє виселення вглиб Росії⁵⁰. За свідченням очевидців депортації проводили хаотично і брутально. Євангелісти мусили залишити свої поселення спочатку за три дні, а пізніше – впродовж доби. Зокрема виселенцями ставали всі чоловіки віком 18–70-ти років, пізніше старці, жінки і діти. Значну частину німців краю було депортовано до Західного Сибіру⁵¹. У випадку спротиву окупантам цілі села німецьких колоністів нерідко спалювали дотла⁵². Не дали бажаного результату і звернення церковних влад до головнокомандувача російської армії – великого князя Миколи Миколайовича у березні 1915 р.⁵³ В документі зокрема вказувалося, що помилково трактувати всіх євангелістів як німців⁵⁴.

Загалом німецький дослідник Р.Валлошке вважає, що галицьке правління було далекою, розсіяною діаспорою німецьких євангелістів⁵⁵. До того ж за підрахунками названого дослідника в 56-ти населених пунктах мешкали поодинокі євангелістські сім'ї⁵⁶. Станом на 1915 р. із 90 євангелістських церков неушкодженими залишилося тільки 17, було частково зруйновано 27, а 23 церковно-парафіяльні школи лежали в руїнах⁵⁷. До допомоги постраждалим від воєнних дій, пограбувань та знущань окупаційної влади галицьким німцям нерідко прилучалися євангелістські організації і спеціальні благодійні фонди, створені як у самій Німеччині («Товариство Густава Адольфа в Ляйпцигу»), так і на сусідніх з нею територіях («Литовська спільнота реформованих євангелістів»)⁵⁸. Фінансова допомога нерідко сполучалася з процесом репатріації цивільних полонених⁵⁹. Стосовно ж позиції органів місцевої влади на місцях (у Галичині та на Волині), то, як згадували безпосередні учасники тих подій, вони зумисне дистанціювалися від проблем німецьких поселенців, які поверталися додому, і захисту їхньої приватної власності⁶⁰.

Пізніше, 22 серпня 1928 р., коли в Багінсбергу в приміщенні народної школи відбулися чотирнадцяті збори Реформованого (гельветського) сенйорату в Польщі, пастор П.Роєр з Йозефсбергу підкреслював, що реформовані громади Галичини надзвичайно потерпіли від Першої світової війни⁶¹. Церковний діяч писав, що «матеріальний добробут братів-євангеліків, добутий невсипущим трудом і бджільною пильністю, зник, а на його місце прийшла нужда і злидні. А до тої загальної біди прилучилася важка утрата членів рідні: батьків, синів, братів...»⁶².

Після відходу російських військ з краю у травні 1915 р. до Станиславова повернувся пастор Т.Цеклер, який зайнявся відновленням церковного і шкільного життя місцевих німців⁶³. Справу відродження спільноти утруднював і той факт, що всі вчителі були мобілізовані до австро-угорської армії⁶⁴. Невдовзі, восени того ж року, з ініціативи євангелістського правління в Станиславові в приміщенні школи сестер-

дияконис були відкриті курси для шкільних сестер. Основні педагогічні дисципліни тут викладали старша сестра Ніцше, директор Йоганн Мюллер, пастор Макс Вайдауер, парох Юліус Шік, Лілі Цеклер, вікарій Віктор Вагнер⁶⁵. Церковну діяльність було налагоджено і за сприяння військових капеланів австрійської армії, які надавали душпастирську допомогу євангелістським парафіям⁶⁶.

По-іншому складалася доля німецьких католиків краю. На початок 1914 р. мешканці таких колоній, як Брукенталь, Мюнхенталь, Вісенберг, Кайзерсдорф, Кенігсау, Махлінець, Феліціенталь, Людвиківка, Маріагільф, у богослуженні рідною вважали німецьку мову, однак на противагу їм католики Брочкова, Обліски, Дуброви, Гофнунгсау і Рахін необхідним вважали вплив польської мови і культури в церковно-релігійному житті кожної окремої громади⁶⁷. Проте активні військові дислокації воюючих сторін на теренах Галичини не дали змоги католикам активно займатися релігійною пропагандою в краї, і лише з 1918 р. розпочинається нова, активна, доба в католицькому середовищі галицьких німців.

«Галицька руїна» негативно позначилася і на практично всіх ділянках громадсько-політичного життя німецьких колоній краю. Воєнні часи були вельми дошкульні й прикрі для мирного населення ще й з огляду на те, що в околицях кілька разів проходив фронт і галицьким німцям доводилося не лише бачити вбитих вояків з обох сторін, але самим ставати жертвами війни. Економіка Галичини, будучи до Першої світової війни відсталою, колоніально залежною від іноземного капіталу, в роки війни ще більше ослабла. Згідно з офіційною статистикою крайового уряду шкода від наслідків воєнних випадків становила 17 224 000 000 корон⁶⁸. Більшість лісопилень, млинів, нафтопереробних і спиртових заводів, гуралень зупинила виробництво, були підірване сільське господарство, зруйнований залізничний транспорт, зменшився обсяг торгівлі, чимало банків і кредитних організацій вивезено вглиб імперії⁶⁹.

У результаті зatoryжних боїв 1914–1918 рр. було зруйновано десятки міст і сістечок (зокрема Галич, Гусятин, Бучач), майже повністю спалено 650 сіл, знищено 200 тис. житлових будинків, 233 тис. господарських будівель. Зокрема у Бродівському повіті з 13 644 хат уціліла 6231 (45,7%), без даху залишилися 3 тис. старих чоловіків, жінок і дітей⁷⁰. Гніточе враження справляв і сусідній Тернопільський повіт: у Буцнівці спалено 239 житлових приміщень (з 421), Денисові – 128 (відповідно – 405), Купчинця – 450 (644), Острові – 163 (363), Конопнівці – 64 (76), Кип'ячці – 94 (108), Людвиківках – 157 (186). Разом з тим приблизно 10 тис. осіб розмістилося в землянках і куренях⁷⁰. Листування зі старостами, жандармськими і військовими правліннями про політичну ситуацію в

Галичині показують, що в землянках Тернопільського повіту замешкало 337 родин (1627 осіб), у бараках і куренях – 714 родин (459), у чужих приміщеннях – 979 родин (4248), разом 2030 родин із загальною кількістю 10 444 особи. В Збараському повіті відповідно – в землянках 99 родин (559 осіб), куренях – 50 родин (380), чужих приміщеннях і забудовах – 53 родини (335), усього 206 родин (1280 осіб)⁷¹.

У жовтні-листопаді 1917 р., коли Східний фронт перестав діяти, втікачі повернулися до Східної Галичини⁷². Вигляд окремих садиб у Маріагільфі був, за спогадами його мешканців, жахливим. Це вказувало на те, що потрібно було оселятись у напівзруйнованих будиночках, які без вікон і дверей вечорами виглядали як «страшні скелети з великими темними очима»⁷³. Інші будинки збереглися, однак вікон, дверей, підлоги і дощаної обшивки на коморах не було зовсім – російські війська все це використали на опалення під час війни. Деякі колоністи могли знайти притулок у родичів у східній частині Розенгеку й у Флебергу, котрі протягом війни не покидали своїх садиб⁷⁴.

Узимку 1917–1918 рр. у деяких німецьких сімей Маріагільфу взагалі не було харчів. А що взуття і теплого одягу не вистачало на всіх, то діти були змушені під час холодних зимових місяців сидіти вдома. Населення Розенгеку вдовольнялося тим, що їжа була дуже простою і надто ризикованою. Допомога від офіційної влади повіту була незначною. В деяких сім'ях не вистачало хліба і молока, зовсім не було м'яса, їжа готувалася лише з картоплі, гороху, бобів і пшеничного борошна⁷⁵. Проблеми окремих покутських колоній постійно збільшувались з огляду на невітніші перспективи через необробленість земельних ділянок, низький рівень обробітку придатних до сівби площ⁷⁶.

Справжнім лихом для німецького населення краю стали тривалі сутички між українцями і поляками, дезертирство й мародерство вояків австро-угорської та російської армій. До матеріальних труднощів додалося ще одне, найгірше лихо – епідемії. Іспанська лихоманка, дизентерія і тиф поширювались серед голодуючого населення і знищували його з жахливою немилосердністю. Як видно з документів, у такій жахливій ситуації польська влада на місцях відмовляла в будь-якій санітарно-гігієнічній допомозі, мабуть, зумисно, адже йшлося лише про галицьких німців⁷⁷.

Незважаючи на загальне зубожіння, тривалі злидні, людські жертви, життя німецьких поселенців Галичини продовжувалося за, як пише С. Кольмер, «непідвладними людському впливові законами природи». Одні бралися за відбудову пошкоджених житлових і господарських будівель, інші сподівалися відразу збудувати добротні приміщення для житла і побуту⁷⁸.

До листопада 1918 р. центральні установи «Будівельна контора» у Відні та «Німецька будівельна канцелярія» у Львові практично не надали ніякої допомоги зруйнованим колоніям, а тому більшість німців покладалася лише на свої сили і довоєнні економічні зв'язки⁷⁹. Тому всі збитки, завдані війною, тривалий час усували власними силами і з допомогою сім'ї та сусідів. Так виникали відновлені поселення з цілком іншим виглядом: будинки з великими вікнами, навісними фронтонами, і скрізь – дахи з черепиці і цинкової бляхи; стайні накривали легкими солом'яними дахами.

Одним з найбільших полігонів воєнних дій між Австрією і Росією в роки Першої світової війни стала Східна Галичина, на території якої в 1914–1915 рр. точилися запеклі бої, жертвами яких стали не лише сотні тисяч солдатів, але й мирне населення⁸⁰. Так, російські козаки ввірвалися до Бригідау 22 вересня 1914 р., знищивши частину будівель, грабуючи мирне населення. Частина колоністів загинула, не розуміючи, чого вимагають від них окупанти незрозумілою мовою (зокрема російські вояки шукали продукти харчування: хліб, масло тощо). Під час російської окупації Бригідау в 1914–1915 рр. бандою замаскованих російських козаків вбила Гайріха Кольба, Йозефа Швайтцера, Зигмунда Швайтцера, Рудольфа Швайтцера⁸¹.

Упродовж 1914–1916 рр. у важкій соціально-економічній кризі перебували німецькі поселення цього регіону. Розташовані довкола Городка колонії Гартфельд, Оттенгаузен, Брундорф, Буртгаль, Нойдорф, Дорнфельд і Унтервальден перебували в епіцентрі театру воєнних дій, а тому населення з них у переважній більшості шукало порятунку в інших регіонах Галичини, а нерідко перебиралося в інші східно-європейські країни⁸². Так, з Кранцбергу до дитячого будинку в Станіславі 1 вересня 1914 р. було перевезено майже 200 осіб⁸³.

Незважаючи на війну, громадське і культурне життя продовжувало пульсувати і в німецьких поселеннях. Так, у Бригідау впродовж 1914–1917 рр. діяло місцеве співоче товариство, яке творили Вільгельміна Унтершутц, Тереза Заліг (Вайсгебер), Йоганн Баслер, Софія Мор (Вайсгебер), Герміна Лорх, Тереза Лорх, Ресі Мюллер (Гаргешаймер), Філіппіна Гойхель (Етон), Емілія Альбрехт (Кольб), Барбара Даум (Мьок), Йозеф Мор, Елізабет Мор (Кольб), Вільгельміна Айхенлауб (Гойхель), Барбара Верле (Вольф)⁸⁴.

Чисельність німецького населення в останні роки війни можна простежити на прикладі Бригідау: в 1916–1917 рр. тут мешкало 933 мешканці, які становили 164 сім'ї (зокрема 175 дітей). Їм належало 1718 йохів ґрунту. 111 сімей мали 157 військовозобов'язаних (зокрема 32 сім'ї

– 1, 8 – 3, 3 – 5), 15 військослужбовців – безвісти пропалих, 10 – загинуло⁸⁵.

Справжнім лихом стали епідемічні захворювання. Якщо в роки світової війни від тифу загинуло 50 тис. цивільного населення, то в 1919 р. – майже 100 тис. Усього ж, за інформаціями преси, епідемія охопила в 1919 р. понад 400 тис. осіб⁸⁶.

Згідно зі спогадами Й. Вагнера вихідці з цього поселення служили в фельдшерській службі австро-угорської армії в 1914–1918 рр. Так, зокрема вони виконували медичне забезпечення в резервних військових шпиталях окремих населених пунктів Львівщини (Стрий, Стрільків, Братківці), Українського Підгір'я, Буковини (Сатаріал Уїгели, Гадван), Австрії (Пресбург, Еденбург, Відень-Нойштадт, Відень, Оппельн), Верхньої Силезії (Кройцберг, Розенберг)⁸⁷. У складі австро-угорського війська служили також Вільгельм Райхерт (Гельзендорф), Якоб Шпідель і Адам Генніг (Бригідау)⁸⁸.

Церковний прихід Бригідау (з філіями Гассендорф і Нойдорф) та проповідницькою станицею в Бориславі в 1918–1919 рр. становив 1750 осіб. Так, у 1919 р. в німецьких сім'ях народилося 52 немовлят, одружилися 36 евангелістських пар, було зафіксовано 30 смертних випадків⁸⁹. Бригідауські діти (241 особа) робили значні успіхи в школах завдяки педагогічній майстерності вчителів Якоба Копфа, Йоганна Барона, Валентина Кольба⁹⁰.

Незважаючи на несприятливі обставини суспільного життя, в німецьких колоніях Галичини продовжував відновлюватися щоденний уклад громадського становища. Вже на поч. 1919 р. в Бригідау, Гассендорфі і Нойдорфі поступово збільшується населення. З повідомлень тогочасної преси бачимо, що в Бригідау народилося 32 немовлят (відповідно у Гассендорфі – 15 і в Нойдорфі – 12); конфірмовано (охрищено) 40, 12 і 13 дітей; зареєстрували шлюби 26, 18 і 6 пар; померло 18, 19 і 13 осіб (відповідно у кожній з колоній)⁹¹. У 1918–1920 рр. у німецьких поселеннях Покуття народилося і було охрищено 99 осіб римо-католицького віровизнання: 1918 р. – 17 (10 дівчаток і 7 хлопчиків), 1919 р. – 34 (відповідно 19 і 16), 1920 р. – 48 (20 і 28) осіб⁹². 7 січня 1918 р. в Гассендорфі вогонь спалив 22 господарські і житлові приміщення⁹³. Проте вже на початку січня 1920 р. мешканець Гассендорфу Йозеф Лутз пожертвував на відбудову кірхи в рідному селі 1000 крон⁹⁴.

Отже, найбільшим полігоном воєнних дій між Австрією і Росією в роки Першої світової війни стала Галичина. Внаслідок військових операцій 1914–1918 рр. звичний уклад громадського, економічного та культурного життя галицьких німців вимушено перервався.

Велика війна принесла німецьким протестантам Галичини багато випробувань, справжню національну і конфесійну катастрофу, що в підсумку надзвичайно послабило впливи євангельських церков на галицьких (і до певної міри волинських) теренах. На досліджуваній території галицькі німці зазнали найбільших матеріальних втрат – була знищена велика кількість церковних будинків, освітніх закладів, розграбовані їхнє майно та церковна утвар. Значна кількість німецьких колоній постраждала від збройних сутичок воюючих сторін, стихійних бід та епідемій. Внаслідок цього частина галицьких колоністів переїхала до Верхньої Австрії, Нижнього Штайермарку і в передгір'я Карпат у пошуках кращого застосування професійних кваліфікацій, захисту сімей від фізичного знищення російською армією та матеріального зубожіння.

Розділ 3.

**Етнополітика новоутворених держав:
місце і роль регіону**

3.1. Домінанти групової політичної свідомості: споріднення з імперією й етнічне пробудження

За всіх недоліків власної політичної системи, безкочечних внутрішніх суперечностей і конфліктів, Австро-Угорщина уявлялася центральноевропейським народам державним утворенням, яке здатне розвиватися, вдосконалюватися і загалом позитивно захищати інтереси своїх громадян. Адже Габсбургам удалося закріпитися на просторах від Альп до Трансильванії і від Галичини до Далмації і дати народам, які заселяли ці території, загальні державно-правові рамки, створивши умови для їхньої економічної, політичної і культурної співпраці (а пізніше – суперництва). Центральна Європа в історико-політичному та певною мірою культурному сенсі є наслідком взаємозв'язків австрійської династії і народів регіону¹.

Від 1867 р. імперія Габсбургів була багатонаціональною постімперською країною, хоча й такою, що зберегла багато рис континентальної поліетнічної імперії класичного типу². «Дуалізація» монархії, так званий *Ausgleich*, тобто зрівняння Угорського королівства в правах із західною частиною країни, яка управлялася з Відня, свідчило про те, що Габсбурги «вже не в силах постійно перемагати в сутичці з часом»³. Відтоді Дунайська монархія перестала бути класичною імперією, а імператор з носія високої абсолютної влади перетворився тільки на один з політичних інститутів постімперської держави, якою фактично стала Австро-Угорщина.

Сутність компромісу була відображена в 69-ти статтях «Закону XII», ухваленого угорським парламентом 20 березня 1867 р. Згідно з ним, Габсбурзька монархія ставала двоєдиною (дуалістичною) державою, а точніше – союзом двох держав, кожна з яких володіла широкими правами у сфері внутрішніх відносин, мала власний парламент і відповідальний перед ним уряд⁴.

Спільні справи обговорювали на засіданнях так званих делегацій – уповноважених осіб, обраних парламентами обох частин монархії. Державну єдність забезпечувала особа австрійського імператора й угорського короля, який був верховним головнокомандувачем Збройних

сил, визначав характер внутрішньої політики й здійснював контроль за діяльністю трьох міністерств, спільних для всієї монархії – військових, фінансових та зовнішніх справ.

Імператор володів і правом «попередньої санкції», згідно з якою урядові законопроекти могли обговорювати парламенти обох частин монархії лише з його дозволу. У виняткових випадках імператор та уряд могли керувати західною частиною країни (Угорщини це не стосувалося) і без парламенту, що відбулося лише в роки Першої світової війни, під час політичних криз.

Процес законодавчого оформлення нової держави – Австро-Угорщини завершився 21 грудня 1867 р. ухваленням зводу законів монархії, так званої «Грудневої конституції». Поряд з основними принципами дуалізму вона вміщувала зокрема закон про громадянські права. Двадцять статей цього закону гарантували рівність підданих імператора і короля перед законом, основні громадянські свободи (слова, зборів, пересування, віровизнать тощо), недоторканність приватної власності і житла, таємницю листування і нарешті рівність усіх народів імперії⁵.

Так, §19 цього закону гарантував рівність усіх народів у державі та їхнє непорушне право на збереження і розвиток своєї національності та мови. Констатувалося визнання державою рівноправності всіх мов, уживаних в освіті, управлінні та суспільному житті кожного коронного краю. Система освіти мала бути організована так, щоб кожен народ міг її здобувати рідною мовою без будь-якого примусу до вивчення інших крайових мов⁶. Одночасно §14 декларував цілковиту свободу віри і сумління, а також незалежність реалізації громадянських і політичних прав від релігійної належності.

Австрійські громадяни згідно з чинним законодавством могли звертатися до державних органів будь-якою з крайових мов, створювати національні за характером об'єднання, в тому числі й політичні, видавати рідною мовою книжки, пресу тощо, виступати ними в парламенті, сеймах, органах місцевого самоврядування⁷. Насправді ж становище національних груп було далеко не однаковим. Поряд з конституцією важливу роль відіграв ряд інших законів, насамперед виборчі ординації, які визначали механізм формування представницьких органів усіх рівнів (гмінних і повітових рад, крайових сеймів, парламентів).

Таким чином, Австро-Угорщина перетворювалася на ліберальну конституційну монархію.

Повне політичне домінування угорців було закріплене «Законом про права національностей» (1868 р.), який надавав немадярським народам Угорського королівства обмежену культурну автономію, однак

підкреслював наявність в Угорщині «єдиної політичної нації – єдиної неподільної угорської нації, членами якої є всі громадяни країни, до якої національності вони не належали б». Проблема полягала тут, на думку дослідників, не в самому проголошенні етнополітичної єдності Угорщини, а в тому, що цю єдність угорська аристократія трактувала як виправдання власного панування і політики мадяризації, яка особливо посилилася наприкінці XIX століття. Це стосувалося передусім Закарпаття.

Очевидно, що за таких обставин у 1867 р. програли «непривілейовані», передусім слов'янські народи, за винятком галицьких поляків і хорватів. Хоча компроміс, підготовлений імператором Францом Йосифом I (правив у 1848–1916 рр.) і політичними елітами двох найсильніших націй Габсбурзької монархії на не/долю решті народів, був реалістичним для свого часу кроком, системою, яку створив цей державний діяч. Проте ця система розвалилася вже після Першої світової війни: в рамках дуалізму не вдалося знайти сприятливого рішення всіх конституційних проблем, ані розібратися з центробіжними силами, народженими нерозв'язанням національного питання.

За умов конституціоналізму в Австро-Угорщині, де формально гарантували загальногромадянські та національні права народів, участь української більшості в системі політичних відносин була вкрай утруднена. Поряд із загальною відсталістю і поневоленим становищем у соціально-економічній та політичній сферах, що не дозволяло повною мірою скористатися з чинних прав і свобод, ситуація ускладнювалася позицією Відня щодо захисту привілейованих націй у Галичині – поляків та німців⁸. Поляки розглядали Галичину як модель Польської держави у невизначеному майбутньому й хотіли зберегти Габсбурзьку монархію в такій формі, щоб Галичину можна було відтяти від цієї монархії під час проголошення нової Польської держави.

В Галичині вся австрійська державна адміністрація від 1868 р. була поступово передана в руки польських представників, які постачали кадри для нового крайового управління. До складу австрійського уряду входили один-два міністри, поляки за національністю, які пильнували польські національні інтереси в уряді і перед короною. Окрім того, від 1871 р. до складу австрійського кабінету входив один міністр-поляк, який *de jure* був «міністром без портфеля», а *de facto* – польським міністром для Галичини з широкою компетенцією і правом вето в усіх справах щодо Галичини. Імператорським намісником у Галичині, який очолював усю державну крайову адміністрацію, як правило, також призначали поляка. На основі виборчого закону до Галицького крайового сейму польська сторона мала забезпечену переважну більшість у сеймі, що віддавало в її

руки автономне законодавство й адміністрацію краю⁹. Така ситуація давала можливість польським діячам у Галичині продовжувати політику колишньої Речі Посполитої, яка однак зустрічала дедалі потужніший опір українського національного відродження і певною мірою стримувалася Основним Законом Австро-Угорщини.

Від цього часу головним політичним завданням галицьких українців у їхньому протистоянні полякам була вимога (включно до падіння Дунайської монархії) поділу Галичини. Вона підсилювалася згадками про середньовічне «українське Галицько-Володимирське королівство», наслідком яких було прийняття Габсбургами традиційних українських монархічних відзнак, які впродовж ХІХ – початку ХХ століть вважалися символом прагнення до відбудови української державності. Це утверджувало серед різних верств українського населення Галичини ідею вірності панівній династії і сподівання отримати з рук Габсбургів забезпечення своїх національних устремлень¹⁰.

Вузол національних проблем, який остаточно зав'язався в останні десятиліття ХІХ століття, засвідчив, що у панівній династії та уряду часто не вистачає політичної волі, і свідченням цього є невміння добиватися компромісу з народами монархії.

Так, у 70–80-х роках ХІХ століття панівні кола Австрії почали виявляти дедалі більше зацікавленості ситуацією в Галичині і міжнаціональними стосунками в краї. Неодноразові візити австрійського імператора і престолонаслідника (вересень 1880 р., вересень 1886 р. – Франц-Йосиф; червень 1887 р. – ерцгерцог Рудольф), їхні контакти з представниками українських громадських організацій викликали політичну активність насамперед поміркованої, консервативно налаштованої частини галицького суспільства, яка сподівалася отримати певні поступки від монархії в національному житті¹¹.

На той час українці в Австро-Угорщині створили низку власних громадських, культурних та суспільно-політичних інститутів, які піднесли український рух на рівень поважної політичної сили, здатної актуалізувати як регіональні завдання, так і проблеми загальнонаціонального масштабу. Проте пораженьською особливістю українського руху в Галичині до кінця жовтня 1918 року включно радше був його австролялізм – лояльність до імперської політики Відня, аніж протистояння їй. Адже українські консерватори (священицькі роди, українська полонізована шляхта, австрійська шляхта українського етнічного походження) в цілому хоч і етнічно вирізнялися як принципово відмінний від польської шляхти, проте їх до часу Першої світової війни більше хвилювали проблеми, наприклад, Тюрингії, аніж Києва, бо він цілковито ототожнювався з австрійською

монархією¹². Галицька шляхта, переважна частина якої отримала свої титули від австрійської корони, до початку війни 1914–1918 рр. навіть не мріяла про можливість створення Української держави.

Вважалося, що за можливої реставрації українського монархізму в Галичині українські діячі намагалися б знайти своєрідний ключ до українського майбутнього суто в австрійських рамках і без підготовки будь-яких соціальних зламів. Цьому сприяло й загострення відносин між Австро-Угорщиною і Німеччиною з одного боку і Росією з іншого, внаслідок чого українські етнічні території могли виявитися можливим театром військових дій. Однак австрійська етнополітика стосовно Галичини була, на нашу думку, «політикою подвійних стандартів»: з одного боку австрійська влада придушувала національно-визвольний рух польського народу; з іншого — орієнтувалася на польську шляхту як на надійного союзника у боротьбі проти українського національного руху.

В австрійському МЗС усвідомлювали військово-політичну значущість використання українського і польського рухів у своїх великодержавних інтересах, яке за певних обставин могло призвести до здійснення давнього прагнення Габсбургів — об'єднання під своїм скіпетром усіх польських земель. Важливим кроком у цих намірах мало стати досягнення польсько-української угоди в Галичині і поліпшення національно-політичного становища українців в Австро-Угорщині.

Першою спробою політики налагодження українсько-польських відносин, яка увійшла в історію під назвою «нової ери», стали вибори до Галицького крайового сейму 1889 р. Вже з перших своїх кроків політика компромісів зіткнулася з рішучими противниками як у польському, так і в галицькому суспільно-політичному середовищі. Вибори засвідчили, що більшість польського крайового політикуму характеризували інертність суспільного мислення, побоювання втратити монополію на владу в краї¹³. У підсумку політика «нової ери» викликала зіткнення контроверсійних політичних позицій у галицькому суспільстві, кинула його у вир тривалих дискусій і зрештою призвела до суттєвих змін в українському політичному спектрі Галичини.

Вибори за мажоритарною системою в одномандатних округах (пряме рівне і таємне голосування на виборах в Райхсрат), які відбулися у травні 1907 р., дали можливість українцям озвучити проблему національного питання в Галичині в загальнодержавному представницькому органі. Так, 19 червня 1907 р. прозвучала чергова вимога поділу Галичини. В «Декларації українських депутатів парламенту відносно державно-правного статусу українського населення в Галичині і Буковині» зазначалося, що «підписані українські депутати з Галичини і Буковини констатують з нагоди відкриття

нового й вперше на основі загального виборчого права обраного Райхсрату, що українське Галицько-Володимирське королівство – яке було віндикуване в році 1772, з посиланням на належність до угорської корони – мало бути сполучене з суміжною Буковиною в окрему українську провінцію на основі Верховного (цісарського чи височайшого) Декрету з 2 серпня 1848 р. і мало одержати окремий сейм на основі конституції з 4 березня 1849 р.»¹⁴.

Отже, як бачимо, наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть складні взаємини між національними спільнотами Ціслейтанії були звичайним явищем. Так, відносини німецької та чеської громад Богемії і Моравії набували чільного значення для подальшої долі регіону, а серед словенців і хорватів у південно-західних областях монархії дедалі більше поширювалися південно-слов'янські та панслов'янські ідеї. Галицькі ж поляки були віддані імператорові, однак як плату за лояльність вимагали від уряду збереження консервативного політичного устрою Галичини. Це давало їм можливість вирішувати долю провінції поза залежністю від волі селянської, переважно української більшості. Нарешті в західних областях активізувалася італійська *irredenta* – рух за автономію і навіть відокремлення від Австро-Угорщини Південного Тиролю й Істрії.

Прикладом вирішення етнічних суперечностей для усєї монархії надто поспішно було названо «Моравський компроміс» 1905 р. – угоду між місцевими чехами і німцями. Її суть полягала в поділі цієї провінції на низку районів, офіційною мовою в кожному з яких ставала мова більшості – відповідно чеська або німецька. Вибори у місцевий ландтаг* проходили в двох національних куріях, причому співвідношення депутатів у палаті було відоме заздалегідь – 73 чехи і 40 німців. Кожен дорослий мешканець Моравії реєструвався за місцем проживання у відповідності зі своєю національністю – як чех або німець¹⁵.

Однак досвід Моравії мав і низку недоліків.

По-перше, пропорція місць у ландтазі (коли місця були поділені між двома народами) не відображала їхнього реального співвідношення, адже німці становили лише 27% населення Моравії, однак контролювали понад 1/3 депутатських місць.

По-друге, не були враховані інтереси представників інших національностей, які мешкали в провінції, зокрема євреїв. Останні були вимушені реєструватися як чехи або німці, а тому це для них мало невітнішні наслідки після Першої світової війни і розвалу монархії.

По-третє, Моравія не відносилася до числа земель, які мали багаті історичні традиції і відповідно – «принципове» значення для того чи іншого народу краю. Можливо, що через це компроміс став можливим

саме тут 1905 р., а через п'ять років – на Буковині. В останній вдалося уможливити згоду інтересів відразу чотирьох народів – поляків, німців, українців та румунів.

Однак нічого подібного так і не відбулося в Богемії, Трансильванії чи Галичині – провінціях, які мали велику політичну й історичну вагу. Зокрема станом на 1 січня 1914 р. до складу загальноімперських центральних органів управління й австрійського уряду із 6293 осіб входило тільки 25 українців (0,39%), в той час коли німці мали 75%, чехи – 10,3%, поляки – 4,9%, угорці – 4,4%, румуни – 0,4%. В Галичині згідно з даними на 1914 р. на 300 високопоставлених чиновників-поляків припадало 25 українських¹⁶.

У цьому випадку єдність Австро-Угорщини могла зберегтися лише в тому випадку, коли б переваги спільного існування народів імперії збігалися з практичною реалізацією принципів самостійності та етнополітики. Це могло б відбутися у рамках федерації або конфедерації, заснованих на принципах демократії і самоуправління, хоча й збереженням монархії як найвищого авторитету і символу історичної тяглості. Адже попри зрослий націоналізм на просторах Дунайської імперії аж до вибуху Першої світової війни серед будь-яких впливових політичних сил не було жодної, яка відкрито заявляла б про ліквідацію держави Габсбургів.

У цьому сенсі значний науковий інтерес представляють концепції вирішення міжетнічних суперечностей в Австро-Угорщині кінця XIX – початку XX століть.

Світський політик, лідер австрійських соціал-демократів Карл Реннер запропонував поглянути на національне питання не як на проблему колективної свідомості, а індивідуальної. Згідно з планом К. Реннера кожен мешканець Австро-Угорщини міг заявити про себе як представника тієї чи іншої національності і в установленому порядку зареєструватися у спеціальному кадастрі. Це давало б йому право користуватися рідною мовою як у повсякденному житті, так і при контактах з державним апаратом (адже всі мови імперії були визнані рівними). З адміністративної точки зору держава, за планом К. Реннера, поділялася на рівноправні землі (Länder) відповідно до історичних кордонів – Богемію, Угорщину, Галичину, Моравію, Трансильванію, Хорватію й інші. Неминуче населення земель було б неоднорідним, однак при цьому кожна з них отримала б широку автономію у внутрішніх справах, а всі національні спільноти в рамках окремих земель у свою чергу могли б вирішувати питання свого культурного розвитку, освіти тощо. Прерогативою центрального уряду залишалися б оборона, зовнішня політика й економічна стратегія.

Таким чином, К. Реннер пропонував замість принципу дуалізму принципи федералізації монархії. На його думку, сепаратизм міг бути викорінений завдяки наданню всім народам (на рівні як окремих громадян, так і спільнот) широкої культурної автономії. Загалом до повного втілення таких ідей не дійшло, хоча деякі елементи концепції К. Реннера були успішно реалізовані на початку ХХ століття в Моравії та на Буковині.

Лідер австрійських католиків, голова Австрійської Християнсько-Соціальної партії князь Алоїзій Ліхтенштайн виявляв глибоке зацікавлення українськими справами як у широкому аспекті, так і у вузькому — галицькою проблемою. Остання доповнювалася проблемою унії як культурно-релігійного містка до Сходу¹⁷. Вирішення багатьох питань східноєвропейської політики А. Ліхтенштайн вбачав у створенні незалежної Української держави. Фактично ідеї останнього були відображенням концепцій галицького політичного проводу напередодні Першої світової війни. Причому вона поєднувалася з вимогою поділу Галичини на польську й українську частини й утворення з останньої разом з Буковиною Українського коронного краю з широкою національною автономією в межах Австро-Угорщини¹⁸.

Одночасно бажання вирішити національне питання було притаманне й іншим недержавним народам імперії. Зокрема, поряд з відродженням самостійної Польщі провідні польські політичні сили головну увагу приділяли досягненню широкої автономії Галичини¹⁹. Чехи здебільшого бажали об'єднання земель корони св. Вацлава (на той час окремі одиниці — Богемія, Моравія, Силезія) в національну автономію, в кращому разі стати третім рівним партнером у триєдиній монархії. Подібну, досить маловірогідну ідею триалізму, окрім створення власної держави поза межами імперії, висловлювали сербо-хорвати²⁰.

Українська спільнота Австро-Угорщини, подібно до словаків і євреїв, і надалі значно відставала від провідних національних загалів Центрально-Східної Європи. До кінця існування Дунайської монархії, незважаючи на формальні можливості й чинні конституційні механізми, так і не було вирішене українське національне питання. Внаслідок геополітичних інтересів Відня українська проблема не спромоглася одержати відповідного політичного резонансу²¹. Не відбулося зміцнення статусу української спільноти в складі Австро-Угорщини, як і галицький український політикум так і не спромігся на створення національної держави.

Початок Першої світової війни та потреба внутрішнього зміцнення Австрії певною мірою активізували етнополітику щодо українців Галичини. За ініціативи уряду в серпні 1914 р. обговорювали проект, в якому висловлювався намір поділити досліджувану територію на окремі

українську і польську частини. Однак це могло б статися лише після «переможного» закінчення війни.

В іншому, складнішому, проєкті модернізації двоєдиної монархії містилися й положення про майбутнє української спільноти. Так, для зміцнення німецьких позицій проти слов'янської більшості було запропоновано утворити з Австрії дві групи земель – Західноавстрійську (німецько-чеську) та Східноавстрійську (польсько-українську) з двопалатними парламентами та спільними державно-адміністративними органами. До складу останньої, де українці мали отримати культурно-національну автономію, мусили входити українські етнічні землі – Галичина, Буковина, Волинь і Поділля²². Однак будь-який варіант вирішення українських прагнень мав викликати небезпечні процеси, які порушували б баланс сил і цілісність імперії.

Таким чином, етнополітику Австро-Угорщини в Галичині в 1867–1914 рр. можна визначити як комплекс політичних і організаційних заходів Габсбургів та австрійського уряду, спрямованих на врахування у внутрішній політиці національних і етнічних факторів, наближення апарату управління до панівної меншості (поляків, а подекуди – євреїв та німців) і відповідну зміну етнонаціональних орієнтацій населення (українського, польського, єврейського, німецького).

3.2. Етногрупові інтереси і політична індіферентність на постімперському просторі

Розвал Російської та Австро-Угорської імперій призвів до того, що Україна опинилася між двома військово-політичними організаціями — Антантою і центральними державами. Проголошення України самостійною державою давало їй змогу підписати на юридично оформленій підставі договір з країнами австро-німецького блоку.

Початок міжнародно-правовому визнанню України як незалежної держави поклав Берестейський мирний договір. Альтернативою договору 27 січня (9 лютого) 1918 р. між УНР і Німеччиною та її союзниками було перетворення України на підконтрольну територію Німеччини й Австро-Угорщини. Названі держави, ставши союзниками УНР, зобов'язалися допомогти їй відновити контроль над усією територією держави¹. Взаємні поставки сільськогосподарської продукції були регламентовані «Господарським договором між Українською Народною Республікою й Німеччиною та Австро-Угорщиною» від 23 квітня 1918 р.

Загострення відносин між окупаційним командуванням і урядом УНР призвело до тимчасової відмови від республіканської форми правління в Україні і встановлення Української держави П. Скоропадського з її активними контактами з європейськими державами, зокрема з Німеччиною. Пізніші німецькі архівні матеріали 1918–1941 рр. показують важливість українсько-німецьких пріоритетів новітньої політичної історії, спільність деяких зовнішньополітичних орієнтирів².

Значний науковий інтерес закономірностей українсько-німецьких відносин являє історична доба між двома світовими війнами, зумовлена насамперед періодом загального занепаду ідеї демократії й оформлення авторитарних і тоталітарних режимів у Центрально-Східній Європі, а одночасно найдраматичнішою добою в новітній історії України. Це пояснюється з одного боку державотворчими концепціями Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), спрямованими на встановлення міжнаціонального миру в Галичині, співпраці всіх національних меншин краю, визначенням їхнього статусу в національній політиці держави, а в майбутньому — знищеням будь-яких ознак

державності галицьких українців, придушенням їхнього національно-визвольного руху, ліквідацією громадських та культурних інституцій, перетворенням Східної Галичини в інтегральну частину Другої Речі Посполитої.

Події осені 1918 р. поставили населення зруйнованої і пограбованої світовою війною Галичини перед необхідністю визначення свого місця у процесах європейського державотворення. Тогочасна українська періодика закликала: «Упала стара держава, що не вмiла і не могла заспокоїти життєвих домагань широких народних верств і культурних стремлінь народів, упала тюрма народів, для якої змагання за незалежність народів називалося державним злочином, а право народів на самоозначення висміяно як фалшиву монету»³. Реальна можливість започаткувати певну форму національно-державного утворення виникла на західноукраїнських теренах під час розпаду Австро-Угорщини, який у свою чергу став прямим наслідком поразки центральних країн у Світовій війні.

На сесії австрійського парламенту, що розпочалася 1 жовтня 1918 р., значно гучніше залунали голоси представників пригноблених народів з вимогами права на самостійне вирішення власної долі. Вже 16 жовтня 1918 р. австрійський цісар Карл I проголосив державну реформу, згідно з якою Австро-Угорщина перетворювалася на союз держав. Маніфест гарантував запровадження польської державності і не робив жодного застереження про подібні українські інтереси.

Ландюгова реакція розпаду Австро-угорської імперії призвела до небаченого загострення соціальних і національних суперечностей, результатом якого стало утворення ЗУНР⁴. Новостворена держава разом з Буковиною й Закарпаттям обіймала приблизно 70 тис. км² території з 6 млн. населення (з них 71% українців, 14% поляків, 13% євреїв, 2% угорців, румунів та ін.). За віросповіданням було 62% греко-католиків, 18% римокатоликів, 6% православних, 13% єврейської віри. Фактично під управлінням уряду ЗУНР залишалося не більше як 45 тис. км² з майже 4 млн. населенням (зокрема 75% українців, 12% поляків, 11% євреїв, 2% — інших).

В умовах глибокої державної кризи ще 18–19 жовтня 1918 р. у Львові відбулося представницьке зібрання українських послів до парламенту та крайових сеймів Галичини і Буковини, єпископату, делегатів українських партій. Серед позицій маніфесту Української Національної Ради учасники «конституанти» записали: «(...) III. Взивається усі національні меншости на цій українській області, — при цім Жидів признається за окрему національність, щоби уконституїувалися і негайно вислали своїх представників до Української Національної Ради в кількості, відповідуючій

їх числу населення (...) IV. Українська Національна Рада виготовить конституцію для утвореної тим способом держави, на основах: загального, рівного, тайного і безпосереднього права голосування з пропорціональним заступництвом, з правом національно-культурної автономії та з правом заступництва при правительстві для національних меншин (...)»⁵.

Незважаючи на юридичні та логічні недосконалості документа (державою оголошувалась територія, а не народ тощо), це був перший крок до національно-культурного самовизначення галицьких українців⁶.

5 листопада 1918 р. на шпальтах найавторитетнішого періодичного видання в краї – газети «Діло» було опубліковано програмну декларацію УНРади: «Український народ! У створеній тобою державі не буде поневолення нації нацією... В Українській державі всі горожани без різниці мови, віри, роду, стану чи полу будуть справді рівні перед законом»⁷.

Сукупність правових норм, які окреслили положення національних меншин у новій правовій системі, відрегулювала їхні відносини з титульними національними групами, соціальними і суспільними організаціями – визначала правовий статус і німецької національної меншини.

Проте розпад Австро-Угорщини і подальше українсько-польське протистояння зумовлювали конфронтацію в міжнаціональних відносинах у Галичині. Для німецького населення краю це означало початок нової і важкої доби в його житті⁸. Досліджуючи характер етнонаціональних відносин у повоєнній Галичині, З. Мюллер вказує, що довший час галицькі німці були австрійськими підданими, а тому Німеччина була для них «матірньою землею», землею їхніх предків, країною етнічного походження, тоді як Австрія з її конституційними традиціями – справжньою Батьківщиною, країною поселення. Зі спогадів багатьох поколінь німців Галичини зрозуміло, що вони були «добрими німцями» і «добрими австрійцями» одночасно – «бути добрим німцем – означало належати до великої німецької сім'ї без огляду на державні кордони, жити і відчувати союз з Німецьким Райхом, котрий в їх розумінні виконував поодинокую роль держави. За цим стояла Австрія»⁹.

З падінням «Дунайської монархії» в 1918 р. для галицьких німців, за визначенням сучасників, «зникла наша Батьківщина», з одного боку, а з іншого – почала існувати як новий державний організм Ваймарська Німеччина. Німецьке населення краю як національна група майбутньої великої країни сподівалося на забезпечення його політичних і громадських прав з боку не лише урядових кіл самої Німеччини, а й державної влади українців, яка зводилася шойно зусиллями ЗУНР.

Спогади очевидців та аналіз історичної літератури свідчать, що така надія на «національне підкріплення» була результатом відрегульованого міжнаціонального виховання галицьких німців у «старій Австрії». Знання та досвід, набуті в порушеному державній системі, стали міцним фактором охорони й збереження національної ідентичності німецького народу в діаспорі загалом. Саме тому вже від 19 січня 1918 р. (коли соціал-демократи, центристи і помірковані ліві сили Німеччини перемогли на виборах, створивши до вересня систему парламентарної демократії) німецькі політичні партії та об'єднання одним з найголовніших завдань діяльності ставили різнобічну допомогу німцям поза межами Вітчизни. Це було, на думку дослідників, свідченням чіткої політичної волі і партійної належності, ідеї націонал-соціалістичної держави – «це були німці (поза батьківщиною), а тому це і був вирішальний голос (цілого народу)»¹⁰.

За таких історичних обставин німецьке населення Галичини входило в нову фазу свого політичного і національного розвитку.

Для зняття соціальної напруги й запобігання можливим міжнаціональним конфліктам національним меншинам (полякам, євреям, німцям) гарантували широкі права. Це впливало з того, що для післявоєнного облаштування в Європі за основу брали «Американську програму миру» В. Вільсона, згідно з концепцією якої новоутворені держави Центрально-Східної Європи мусили будувати свою політику. Це дозволяло українським політикам підкреслювати, що «кожний нарід матиме рівне право на самовизначення. Без згоди народу не можна ні над ним панувати, ні управляти ним. (...) Право на самовизначення – це найважливіше право кожного народу, чи він великий чи малий. На основі цього права прислугує усім народам право до національної території, право вибирати собі державну верхність, під яку вони мають належати, право до внутрішньої самоуправи й свободного культурного, економічного та політичного розвитку (...»¹¹.

Виходячи з таких принципових засад, за період з листопада 1918 р. до липня 1919 р. центральні органи влади ЗУНР шляхом вироблення й ухвалення законів та підзаконних актів заклали юридично-правову базу національної політики в державі, яка нагадувала політику Української Центральної Ради, Директорії, а також подібних західноєвропейських правних інститутів, зокрема Англії¹². До певної міри Антанта була головною і мало не єдиною точкою відліку в системі координат, у якій здійснювали логічні розрахунки нової держави. Головні принципи державного ладу, внутрішньої і зовнішньої політики були визначені Основним Законом держави (13.II.1918) і доповнені конституційними законами (16.XI.1918;

4.I, 15.II, 18.IV. 1919). У важкій суспільно-політичній ситуації та міжпартійній боротьбі професор С. Дністрянський 1918 р. окремо підготував проект тимчасових основних законів для «покликання в життя Галицької Держави», який призначався для обґрунтування крнституційних засад майбутньої Української держави¹³.

Проголошення ЗУНР перевело проблему фахових сил у практичну площину, тому дуже швидко виникла реальна потреба в свідомих національних кадрах на різних ділянках державотворення. 16 листопада 1918 р. УНРада ухвалила Тимчасовий закон «Про адміністрацію Західно-Української Народньої Республіки». Нормативно-правовий акт передбачав, що тимчасово, через брак власного адміністративного законодавства, залишалося чинним попереднє австрійське законодавство, якщо воно не суперечило інтересам і меті Української держави¹⁴. Всі попередні службовці державного апарату, пошти, залізниці, зв'язку, освіти, медицини тощо, незалежно від національності, могли працювати на своєму робочому місці, якщо тільки склали «письмове приречення чесно служити Українській державі» або хоч зобов'язуватися не чинити їй ніякої шкоди. Засади співпраці державних повітових, міських і сільських комісарів з відповідними комітетами місцевих УНРад передбачали також «Устав і інструкція для повітових органів Української Національної Ради»: «Поучити народ, щоб прихильно відносився до жидів і німецьких колоністів та не допускав до погромів, бо викликання безладдя лежить в інтересі ворогів і приготування до насильств повинні бути на місці здавлені»¹⁵.

Громадський порядок на місцях забезпечувала державна жандармерія, де поряд з українцями служили поляки й німці. Зі спогадів І. Козака довідуємося, що «в кількох повітах завдання се перебрали добровільно старшини-чужинці (головно Німці), бувші австрійські відділові команданти. Се були однак виїмкові випадки, так, що до прибуття старшин-Українців припала організаційна праця передусім старшим старшинам жандармерії української народності, які служили у Східній Галичині безпосередньо перед переворотом, або втіли були вже в перших днях вернути домів з чужини»¹⁶.

Архівні документи свідчать, що в органах місцевої адміністрації, зокрема в містах Станіславі, Стрию, Заліщиках, Яворові, Угневі, селах Підзамчку і Дулібах Бучацького повіту, було немало поляків; з українцями намагалися співпрацювати німецькі та чеські колоністи¹⁷. В повідомленнях представників УНРади у Станіславівському повіті вже від 15 листопада 1918 р. йшлося, зокрема, про те, що частина військовиків німецької національності (старшинський і офіцерський склад) уже з перших днів

Листопадового Чину забезпечувала правопорядок на підконтрольній території¹⁸. Маємо свідчення керівників української влади, що «німці йшли нам у всьому на руку», але це, за визначенням А. Чайковського, не стосувалося тих, хто вже був сполонізований¹⁹.

Активно підтримали Визвольні змагання галицьких українців австрійські військовики німецького походження Ганс Кох, Альфред Бізанц, Фердинанд Ланг, Северин Байгет, Йоганн Баум, Карло Гофман, Ганс Ерліх та ін., які пізніше становили генералітет УГА: «назагал більшість неукраїнців, які стали на службу в УГА, проявили себе з кращого боку, добре справлялися зі своїми обов'язками, віддавали всі свої сили і знання в надзвичайно складних умовах для боротьби за Українську державність. А уродженці Галичини німецького походження чесно воювали за землю, яку вони вважали своєю Батьківщиною»²⁰.

Же в перших правових актах УНРади підкреслювалося, що всім громадянам новоутвореної Республіки без різниці національності і віросповідання надається та гарантується «громадянська, національна і віросповідна рівноправність». УНРада оголосила для меншин персональну автономію з правом заступництва в уряді і 18 листопада 1918 р. ухвалила покликати державних секретарів для польських, єврейських і німецьких справ. Для національних меншин було встановлено квоту, щоб вони мали гарантовану можливість обирати своїх суддів (належало обрати 102-х суддів-українців, 25 – поляків, 17 – євреїв). Відповідно до національного складу населення ЗУНР було призначено вибори до нового законодавчого органу республіки – Сейму. З 226-ти послів Сейму українці мусили обрати 160 послів (70,8%), поляки – 33 (14,6%), євреї – 27 (11,9%), німці – 6 (2,7%). З цією метою територію держави було поділено на 23 національні виборчі округи (12 – українських, 5 – польських, 5 – єврейських, 1 – німецький)²¹.

Конституційну парламентарну систему гарантував виборчий закон від 14 квітня 1919 р., яким передбачалося, що Сейм складатиметься з послів, обраних на підставі загального, рівного, прямого, таємного голосування за пропорційною системою виборів. Планували утворити одномандатний загальнодержавний виборчий округ для німецького населення Галичини і представництво в майбутньому Сеймі 6-ти послів з числа галицьких німців, щоб таким чином було «усунено міжнаціональну боротьбу та можливість державній нації загарбати мандати національної меншости». Право голосу надавалося з 21-річного віку, право бути обраним – з 25-річного²². Такий закон враховував вимоги європейських організацій, однак не задовольняв інтереси поляків, бо запропонована структура парламенту базувалася на принципі абсолютно пропорційно-арифметичного

представництва від політичних партій, а тому фактично цей закон відвертав польське населення від широкої участі у державотворенні²³.

Одночасно слід враховувати і той факт, що 8 квітня 1919 р. був ухвалений «Закон про громадянство на Західній області УНР», згідно з яким право «своїни» надавалось особам з постійним осідком проживання не менше п'яти років; служба в державних установах і організаціях дозволялася лише після прийняття громадянської присяги; особи «чужинні» мали право з 26 травня 1919 р. покинути межі Західної області УНР (ЗоУНР). Починаючи від лютого 1919 р., Державний секретаріат внутрішніх справ неодноразово звертався до німців Галичини з оголошенням про можливий добровільний виїзд до Німеччини чи Австрії через повноважного представника цих держав: «Всі горожани-Німці, що хотіли би вернути домів, мають зголоситися делегатови Німецько-Австрійської держави сотникови Оскарови Фухсови в Самборі при вул. Шопена, ч. 3. Перший транспорт відходить дня 28 лютого с. р. (1919)»²⁴.

Для зняття соціальної напруги було заплановано провести земельну реформу. В сільському господарстві краю працювало понад три чверті населення: основними землевласниками були поляки, а близько $\frac{4}{5}$ селян (головним чином українців) були малоземельними і безземельними. Далися взнаки й воєнні дії, які ще більше погіршили матеріальне становище населення. В знищених селах уряд держави для закупівлі насіння під посіви виділив 10 млн. гривень, рекомендував управам камеральних дібр дозволити населенню користуватися державними пасовищами та ін.²⁵

Такі обставини спонукали український уряд зайнятися проблемами галицького села. В січні 1919 р. створено спеціальну комісію для розробки відповідного законодавства. З чернетки подання члена УНРади Л. Бачинського видно, що право власності на землю мали всі громадяни держави, незалежно від їхньої національної ознаки, однак «землю посідати можуть лише ті рільники, що доси обробляли її власними руками чи то на власнім чи на чужім господарстві і лише в такому обшарі разом з членами своєї родини, що живуть під сью хвилю в домашній і господарській спільности, обробити можуть»²⁶.

Звідси випливало, що і німецькі колоністи, очевидно, могли сподіватися від місцевих органів самоуправління Української держави визнання як за окремими особами, так і за територіальними громадами права на земельні площі, які вони обробляли з кінця XVIII ст. (у межах австро-німецької колонізації). Однак проект рамового земельного закону передбачав, що всі контракти оренди землі, укладені після 1 листопада 1918 р. без офіційного дозволу місцевої адміністрації, втрачали юридичну силу і не становили предмета довгострокової оренди²⁷. В інших підзаконних

актах вказувалося, що всі конфіскації майна під час війни, «дозволені на підставі цісарського розпорядку», скасовувалися з 9 червня 1919 р.²⁸

У кінцевому результаті ці кроки лише визначали основи аграрних перетворень, які, на жаль, не були застосовані на практиці в силу зміни зовнішньополітичної ситуації й окупації Галичини польськими військами, а згодом з перетворенням її на частину Польської держави.

Право національно-культурної автономії німецького населення забезпечувало законодавство про мовну ситуацію. Згідно із законом ЗоУНР від 15 лютого 1919 р. про українську мову національним меншинам гарантували право вільно вживати в офіційних зносинах з державними установами й публічними інституціями усно чи письмово, рідні мови, а властям, державним інституціям слід було відповідати громадянам їхньою рідною мовою. Національним меншинам гарантували і право вільно розвивати свої мови, культури, мати свої бібліотеки, видавництва, часописи та школи²⁹.

У цьому контексті підкреслимо, якщо польські державні гімназії у Станиславові, Тернополі, Дрогобичі і Коломії були залишені для поляків, але не діяли через нестачу вчительських кадрів, то в Станиславові і Львові дві німецькі (державні) і єврейська гімназії працювали безперервно³⁰. Одночасно Державний секретаріат освіти і віровизнань надавав дозволи на заснування приватних гімназійних курсів, але за умов, що «власник-основатель школи буде горожанином нашої республіки та буде приноровлюватися до всіх постанов шкільних властей»³¹. 10 лютого 1919 р. в Станиславові була урочисто відкрита німецько-євангелістська гімназія, яка набула статусу приватного навчального закладу. В ньому вивчали типові для австрійських реальних гімназій курси історії, географії, французької, грецької, польської, української мов³². Цікаво, що в Станиславівській гімназії крайовий євангелістський єпископ Т. Цеклер та його однодумці закладали підвалини національної толерантності, гуманітарних наук, духовної обнови національного життя не лише галицьких німців, але й українців. Зазначмо, що лише в часи ЗУНРу в Галичині за сприяння української влади було відкрито згадану першу німецьку гімназію, що загалом підтверджує факт максимально сприятливих умов для політичного і національно-культурного розвитку галицьких німців.

Активна і принципова законотворча позиція уряду ЗУНР на еміграції поклала початок формуванню підвалин нової демократичної держави³³. Деякі додаткові замітки про національну політику державних органів знаходимо в проекті Конституції ЗУНР, підготовленому С. Дністрянським 1920 р. Законопроект передбачав, що кожен громадянин, незалежно від

національної, станової чи віросповідної ознаки, має право на збереження і плекання своїх національності і мови. Встановлювалося, що представникам національних груп чи народностей, які проживатимуть на території Західної України, належатиме право на національне управління відповідно до права самовизначення українського народу. Ці положення доповнювали норми проекту про основи державного ладу, які встановлювали, що німецьке населення держави має право утворювати загальнодержавний виборчий округ (до якого належали сільські громади, міста відповідного судового округу) з метою представництва в Установчих Зборах.

Так, львівські німці обирали одного депутата, а решта галицьких німців – 2-х депутатів. Принциповим було те, що обраними вважали тих кандидатів, які в першому турі виборів отримали абсолютну більшість голосів. У випадку повторного туру виборів – їх проводили повторно через два тижні, причому виборці мусили визначитися з двох кандидатів, яких і належало обрати, а за рівності голосів обраним вважали старшого за віком. Національні групи майбутньої держави (поляки, євреї, німці, інші) брали участь у виборах Президента Республіки, в організації «народної волі» – Народної Палати, до сфери якої відносилося виняткове право державотворення. Для дотримання національних інтересів члени Народної Палати поділялися на 3 національні курії (українську, польську, інших національностей), делегуючи до її спеціальних комісій 6 представників (4 – українці, по одному від поляків та інших). Елементи національної політики зводилися до такого: для контролю (ревізії) над виконанням положень Основного Закону Президент скликав Загальнонародну Раду, до складу якої входили також чотири українці, один поляк, один представник з інших національностей. Президент Республіки створював Раду (Прибичну Раду), яка мала складатися з 6-ти членів за національною ознакою, як і в попередньому випадку. Зокрема трьох членів Ради делегували три національні курії Народної Палати, і вони мали утворювати комітет національних справ. Останній розділ Конституції підкреслював, що здійснення принципів права народів на самовизначення забезпечує Основний Закон: національне нормативне співвідношення, культурну автономію, правосуддя, державну службу та ін. Це дозволяє зробити висновок, що конституційний проект визначав суверенне право кожного народу майбутньої держави, незалежно від його чисельності, рівня розвитку, місця розселення, на вільний розвиток у межах Української держави; право народу самостійно вирішувати свою долю на основі вільного волевиявлення, визначати форму своєї державності; право на самостійне вирішення питань політичного,

соціального та культурного розвитку, розпорядження природними багатствами (земельними ресурсами) тощо³⁴.

30 квітня 1921 р. еміграційні власті ЗУНР запропонували Раді Послів Антанти та Раді Ліги Націй новий проект конституції західноукраїнської держави – «Проект основ державного устрою Галицької Республіки». Проект складався з 42-х статей і 12-ти розділів. Згідно з проектом державна територія Галицької Республіки мала охоплювати українські землі Галичини аж до Перемишля, а кордон з Польщею пролягав би по річці Сяну. «Державними народностями є українці, поляки, жиди, що користуються рівними правами в області публічного права. Прочі народності творять національні меншості, що їх права і охорону запоручає конституція», – говорилося в проекті³⁵.

За формою правління Галицька Республіка мала бути демократичною, парламентарною республікою. Виходячи з цього, законодавча влада в ній належала парламентові – Державній Раді, обраній на п'ять років громадянами шляхом загального, рівного, прямого, таємного голосування за пропорційною системою виборів, незалежно від статі, національності, віровизнання тощо. Вибори послів відбувалися окремо за національностями (кожна з них обирала їх пропорційно до своєї кількості), а Голова парламенту (Президент) мусив бути українцем, один віцепрезидент (усього їх було чотири) – поляком, один – євреєм. Для регулювання міжнаціональних відносин пропонувалося всім національним меншинам мати в уряді своїх міністрів; державною мовою була б українська, а «зовнішніми урядовими мовами – українська, польська, єврейська»³⁶. Службовцями державного апарату могли б бути «іменовані лише громадяни держави, що володіють щонайменше двома мовами національностей держави». За національними меншинами майбутньої держави були закріплені права звертатися в усі державні органи й інституції рідною мовою. Дуже важливо, що обов'язком цих органів було відповідати людям цією ж мовою. Місцевим органам, де компактно проживали національні меншини, надавалося б право «установлювати для себе внутрішню мову спілкування».

З метою забезпечення інтересів німецького населення в діаспорі на підставі ст. 260 Версальського мирного договору уряд Німеччини зобов'язувався представити Комісії відшкодування в Парижі перелік прав і обов'язків німецького населення колишньої імперії в справі концесій та інших публічних закладів на територіях відновленої Речі Посполитої. На виконання цих вимог німецький уряд мусив подати перелік місцевостей, що відносилися до терену колишньої австро-угорської й пруської колонізацій, однак, як свідчать архівні матеріали, зволював із цим. З

обіжника Міністерства внутрішніх справ Польщі впливає, що Генеральному делегатові уряду, комісарові Ради і воєводам належало виготовити перелік власності, що належала німецьким поселенцям. До таких циркуляр відносив електричні та газові дільниці, залізниці, трамваї тощо³⁷. Окремо встановлювався порядок реєстрації і забезпечення німецьких маєтків (з 04.03.1920).

Від 1 вересня 1920 р. Міністерство внутрішніх справ для колишніх громадян Австро-Угорської імперії, котрі виїжджали до Німеччини, Угорщини, Фінляндії, Польщі вводило візовий режим. Від громадян Другої Речі Посполитої вимагали реєструватися протягом 24-х год. у консульських установах держави за її межами, невиконання приписів призводило до вислання за межі Польської Республіки й анулювання громадянства³⁸.

Той факт, що багато двосторонніх угод, які не підпадали під сферу компетенції Ліги Націй, містило положення щодо етнонаціональних меншин, очевидно, можна розглядати як свідчення недостатньої ефективності утвореної міжнародної системи. Вони відбивали застосування принципу взаємності в захисті меншин. Положення, закладені в договорі з Польщею, служили зразком для інших угод щодо етнонаціональних меншин³⁹. Договір містив статті щодо захисту фундаментальних прав на життя, свободу віросповідання і відправлення релігійних культів, гарантовані всьому населенню Польщі, незалежно від місця народження, національності, мови, раси та релігії. Він також передбачав рівність перед законом усіх громадян Польщі, рівне користування громадськими і політичними правами. Польським громадянам, які належали до расових, релігійних і мовних меншин, надавали однакові юридичне та фактичне поводження, як і іншим громадянам Польщі. У районах із значною кількістю непольськокомовних громадян аналогічні умови мали бути забезпечені польським урядом з метою початкового навчання рідною мовою, хоча уряд міг передбачити обов'язкове навчання польської мови в таких школах. Громадянам — представникам меншин у таких районах також гарантували відповідну частку у використанні коштів, що виділялися з державних фондів. Згідно з договором про національні меншини, який 28 червня 1919 р. уклали між собою США, Велика Британія, Франція, Італія, Японія і Польща, польський уряд перейняв односторонні зобов'язання забезпечити своїм національним меншинам усю повноту громадянських і політичних прав⁴⁰.

Незважаючи на ці міркування міжнародних організацій і місії, польські панівні кола відверто висували свої претензії, жадавши відновлення кордонів 1772 р., бо, мовляв, українці не дозріли бути нацією, а Українська держава — «організована анархія». Загарбницькі зазіхання поляків

здобували підтримку в панівних колах Антанти, в тому числі й серед учасників Паризької мирної конференції (ПМК), що здійснювала миротворчу місію після завершення воєнних дій.

За висновками О. Карпенка відвертий анексіонізм прикривався численними доброзичливими заявами і місіями, які надсилали в Галичину. Тут побували французька місія Віллема, англійська Джонсона і Бідермана, Вейда, Кіменса, Кеня, італійська Баджині, американська Келога, які захищали лише польські інтереси, а щоб виправдати свою позицію, вони вслід за поляками поширювали різноманітні фальшиві чутки, нібито ЗУНР — це «справа німецьких рук»⁴¹. Уже 18 червня 1919 р. Рада міністрів ПМК офіційно дозволила польській стороні застосовувати всі наявні збройні сили для окупації Галичини до річки Збруча. В остаточній редакції постанови Верховної Ради ПМК (розіслана — 25.06.1919 р.) вказувалося, що в Галичині встановлюється цивільне управління під мандатом Антанти, яка і має забезпечити автономію цієї території, політичні, релігійні й особисті свободи громадян. Передбачалося, що цей мандат діятиме аж до самовизначення українського населення краю щодо його політичної незалежності⁴².

Це дозволяло сучасникам відзначати, що «при Польщі була сила, при українцях — правопорядок... Поляки були добре організовані, добре озброєні і дисципліновані»⁴³. Ця думка є переконливим свідченням того, що в ЗУНР національно-демократична течія виступала провідним інтегративним чинником в об'єднанні людей і здійсненні державної доктрини правової політики. Свавільний акт Антанти викликав рішучий протест галицьких українців і світової громадськості, однак міжнародно-правовий статус Галичини зазнав значних змін — від незалежної держави до анексії її Польщею, підтриманою Антантою. Однією з головних причин поразки українських визвольних змагань було те, що їм так і не вдалось здобути визнання на міжнародній арені. Інші західноукраїнські землі було поділено між сусідніми державами: Північну Буковину, за Сен-Жерменським мирним договором від 10 вересня 1919 р. передавали Румунії, а Закарпаття за Тріанонським мирним договором від 4 червня 1920 р. входило до складу Чехословаччини.

Виходячи з аналізу положення і статусу німецької меншини Галичини в національній політиці ЗУНР і подальших міжнародно-правових актів щодо національних меншин повоєнної Європи, слід відзначити таке.

По-перше, державна політика ЗУНР у галузі міжетнічних відносин мала певні історичні традиції і специфіку. Правовий статус німецької меншини Галичини державні діячі ЗУНР розглядали з погляду права на повагу своєї ідентичності, традицій, мови і своєї культурної спадщини.

Порядок реалізації права німецького населення краю виходив з їхніх форм, які передбачали широкі можливості для задоволення суспільно-політичних потреб, що їх надавала національно-культурна автономія. Національне самоврядування надавало дозвіл поєднувати єдину загальнодержавну систему адміністративно-територіального устрою з національними структурами самоврядного характеру.

Національно-культурна автономія передбачала б також особливий, специфічний порядок формування і статус національних органів німецького населення країни. Важливим чинником внутрішньої і зовнішньої стабільності національна політика ЗУНР вважала майбутню систему заходів міжнародного і національного характеру – одночасно гарантії і захист права німецької меншини, а також межі здійснення прав представниками німецького народу Галичини.

По-друге, внаслідок поразки у Першій світовій війні та підписання Версальського миру Німеччина була відкинута на периферію міжнародної політики. Опинившись у політичній і економічній ізоляції, в боротьбі за перегляд встановлених після світової війни несправедливих кордонів, повернення втрачених позицій, розширення свого впливу в регіоні та підірив позицій Антанти, німецька держава Ваймарського періоду змушена була змінити деякі головні напрямки зовнішньої політики.

По-третє, політичні рухи насильно приєднаних національних меншин становили серйозну загрозу для територіальної цілісності і стабільності новоутвореної Другої Речі Посполитої. Саме тому польська адміністрація зосередилася на насильницькому викоріненню культурних, мовних і релігійних особливостей українців, білорусів, німців, литовців, угорців.

Нові географічні кордони розселення націй не збігалися з кордонами нових держав Центральної і Східної Європи, а тому становище українського і німецького населення досліджуваної території відбивало особливості соціально-економічного і політичного розвитку панівної польської нації в наступний період, 1921–1939 рр., її державну політику асиміляції та насильного викорінення національних, культурних, мовних і релігійних особливостей представників обох народів у міжвоєнній Галичині.

3.3. Етнополітична поведінка дисперсних меншин

Напередодні Першої світової війни німецька діаспора завдяки широкій громадській, політичній і культурній діяльності поступово перетворилася на самосвідому національну спільноту, метою якої були самостійне національне життя в рамках Австро-Угорської монархії, співпраця з усіма національними меншинами краю на рівноправних умовах, забезпечення міжнаціонального миру. Попри нечисельність німецька етнічна група була привілейована і політично впливова як частина державної нації. Особливо це характерно для Галичини і Буковини, де німецька мова домінувала в усіх урядових установах, суспільному житті. Німецькомовне населення (в тому числі й австрійці) було в основному прийшлим, виявляло тенденцію до постійних міграцій у пошуках кращого застосування капіталу, високої професійної кваліфікації.

Сучасні дослідники аргументовано довели, що представники національних меншин (і, зокрема, галицькі німці) помітно переважали серед економічно сильніших прошарків населення міст і сіл, мали значно більший, ніж українці, вплив на політичну владу і місцеве самоврядування. Тривала відсутність власної національної держави і панування іншонаціональних політичних систем стали причиною не тільки соціальної неструктурованості та економічної слабкості української нації в західному регіоні України, але й того, що в політико-правовому відношенні українці на власних етнічних землях були поставлені у становище національної меншини.

Все це призводило на поч. ХХ ст. до дедалі більшого загострення відносин між українцями й національними меншинами, створювало додаткові труднощі в розвитку українського національно-політичного руху, зумовлювало надзвичайну складність боротьби за українську державність на західноукраїнських землях у 1918–1923 рр.

Попри несприятливі зовнішні обставини, майже перманентні воєнні дії формування правових засад державної влади в ЗУНР і практична організація національних владних структур усіх рівнів базувалися на демократичних принципах, поважанні прав людини і національних

меншин, врахуванні соціальних потреб народу. Сукупність правових норм, які окреслили положення національних меншин у новій правовій системі і відрегулювали їхні відносини з титульними національними групами, соціальними і суспільними організаціями, визначала правовий статус і німецької національної меншини.

Розпад Австро-Угорщини і подальше українсько-польське збройне протистояння 1918–1919 рр. обумовили конфронтацію¹ в міжнаціональних відносинах у Галичині. Для німецького населення краю це означало початок нової і важкої доби в його співіснуванні².

Досліджуючи характер етнонаціональних відносин у повоєнній Галичині, З. Мюллер вказує, що тривалий час галицькі німці були австрійськими підданими, а тому Німеччина була для них «матірньою землею», землею їхніх предків, країною етнічного походження, в той час, коли Австрія з її конституційними традиціями – справжньою Батьківщиною, країною поселення. Зі спогадів багатьох поколінь німців Галичини зрозуміло, що вони були «добрими німцями» і «добрими австрійцями» одночасно. «Бути добрим німцем – означало належати до великої німецької сім'ї без огляду на державні кордони, жити і відчувати союз з Німецьким Райхом, котрий в їх розумінні виконував поодинокую роль держави. За цим стояла Австрія»³.

З падінням Дунайської монархії в 1918 р. для галицьких німців, за визначенням сучасників, «зникла наша Батьківщина», з одного боку, а з іншого – почала існувати як новий державний організм Ваймарська Німеччина. Німецьке населення краю як національна група майбутньої великої країни сподівалася на забезпечення її політичних і громадських прав з боку не лише урядових кіл самої Німеччини⁴, але й державної влади українців, яка зводилася шойно зусиллями ЗУНР. Спогади очевидців та аналіз історичної літератури свідчать, що така надія на «національне підкріплення» було результатом відрегульованого міжнаціонального виховання галицьких німців у «старій Австрії».

Знання і досвід, набуті в поруйнованій державній системі, стали міцним фактором охорони і збереження національної ідентичності німецького народу в діаспорі загалом. Саме тому вже від 1918 р. (коли соціал-демократи, центристи і помірковані ліві сили Німеччини перемогли на виборах, створивши до вересня систему парламентарної демократії) німецькі політичні партії та об'єднання одним з найголовніших завдань діяльності ставили різнобічну допомогу німцям поза межами Вітчизни. Це було, на думку істориків, свідченням чіткої політичної волі і партійної належності, ідеї націонал-соціалістичної держави. «Це були німці [поза Батьківщиною], а тому це і був вирішальний голос [народу] (підкр. наше

– І. М.)»⁵. В таких історичних умовах німецьке населення Галичини входило в нову фазу свого політичного і національного розвитку.

Щоб уникнути міжнаціональних конфліктів, національним меншинам (полякам, євреям, німцям) гарантували широкі права. 11 грудня 1918 р. на зборах делегатів від німецьких громад у Станиславові було створено представницьку організацію під назвою «Німецька Народна Рада в Західноукраїнській Народній Республіці»⁶.

Метою утворення Ради було опрацювання основних положень щодо здійснення національної автономії меншин та протегування культурних і господарських потреб німецького населення. У своєму органі Рада закликала одноплемінників ставитися до властей ЗУНР з довір'ям у відповідь на прихильність і розуміння, які українці висловили німцям⁷. Як засвідчив час, вона не перетворилася в дійову, впливову інституцію, яка транслювала б назовні етногрупові інтереси.

Право національно-культурної автономії німецького населення забезпечувало законодавство про мову. Згідно із законом ЗУНР від 15 лютого 1919 р. про українську мову національним меншинам гарантували право вільно вживати в офіційних зносинах з державними властями, публічними інституціями й державними установами усно чи письмово рідні мови, а властям і державним інституціям слід було відповідати громадянам їхньою рідною мовою. Національним меншинам гарантували також право вільно розвивати свої мови, культури, мати свої бібліотеки, видавництва, часописи та школи: «...Законно признаним національним меншостям полищається свободу уживання як усно так і в письмах їх матірньої мови в урядових зносинах з державними властями, публічними інституціями й державними підприємствами»⁸. Одночасно від 13 лютого 1919 р. вступав у силу «Закон про основи шкільництва на Західній Области Української Народньої Республіки», в котрому підкреслено, що «... викладава й урядова мова у всіх державних школах є українська. Національним меншостям признається право на школу в рідній мові. Близші постанови про школи для національних меншостей вирішить окремий закон»⁹.

У цьому контексті підкреслимо, що якщо польські державні гімназії в Станиславові, Тернополі, Дрогобичі і Коломиї були залишені для поляків, але не діяли через нестачу вчительських кадрів, то в Станиславові і Львові дві німецькі (державні) і єврейська гімназії працювали безперервно¹⁰.

Одночасно Державний секретаріат освіти і віровизнань надавав дозволи на заснування приватних гімназійних курсів, але за умов, що «власник-основатель школи буде горожанином нашої республіки та буде приноровлюватися до всіх постанов шкільних властей»¹¹. 10 лютого 1919 р.

в Станиславові була урочисто відкрита німецько-євангелістська гімназія, яка набула статусу приватного навчального закладу. В ньому вивчали типові для австрійських реальних гімназій курси історії, географії, французької, грецької, польської, української мов¹².

Умови, в котрих розбудовувалися німецькі шкільні товариства, були далекими від ідеальних. Архівні документи показують, що члени педагогічного корпусу німецької гімназії в Станиславові вели жваве листування з львівською централею товариства «Союз Німців-Християн Галичини» у цій справі. В одному з листів Теодора Цеклера підкреслюється, що «шкільне товариство мало за австрійських часів заробітню платню у сумі від 245 австр. крон місячно. Від листопада 1918 р. наше товариство продовжувало існувати, проте не мало таку кількість грошей, щоб передавати іншим установам. Сподіватися на невідкладну поміч не було можливим. Хоча одна старша пані установила зв'язок з нашим шкільним товариством, доручила на наш рахунок кошти від 1000 австр. крон для оплати заробітньої платні»¹³.

Цікаво, що в Станиславівській гімназії крайовий єпископ Т. Цеклер та його однодумці закладали підвалини національної толерантності, гуманістичних наук, духовної обнови національного життя не лише галицьких німців, але й українців. Свідчення цього – кореспонденція капітана Отто Долегни, керівника пункту пересилки військовополонених у Тернополі від 25 березня 1920 р., в якій зокрема говорилося, що, «посилаючись на наш лист від 8 числа (біжучого року), повідомляємо, що керівництво німецької євангелістської інституції в Станиславові готове прийняти дітей К. Шмідта, як тільки зможете гарантувати хоча б частину коштів на (їх) утримання. Цим передаємо дві анкети (німецької євангелістської інституції) для виповнення. Діти потребують гарантованого прийому в Станиславові, який інституція не зможе організувати. Взявши це близько до серця, пастор, д-р Теодор Цеклер, хоче взяти сам частину коштів на утримання і привезти дітей в Станиславів. Ми сподіваємося на Вашу силу волі і на нашу співпрацю в цій справі»¹⁴.

Зазначмо, що лише в часи ЗУНРу в Галичині за сприяння української влади було відкрито згадану першу німецьку гімназію, що загалом підтверджує факт максимально якнайсприятливіших умов¹⁵ для політичного і національно-культурного розвитку галицьких німців. У цілком іншому руслі проходила й політика міжнародних організацій і самої Німеччини стосовно німецької меншини Галичини. З метою забезпечення інтересів німецького населення в діаспорі політику підтримки та відособлення німецьких меншин у країнах Центральної та

Південно-Східної Європи Німеччина спрямувала водночас на підрих процесу формування економіки новоутворених держав як єдиного цілого¹⁶.

Німецьким меншинам ставили в обов'язок у цілому представляти інтереси Райху в країнах Центральної та Південно-Східної Європи, турбуватися про розповсюдження німецьких культури і мови. Діяльність такого роду координували культурний відділ Міністерства Зовнішніх Справ Німеччини, посередницькі товариства «Дойче Штифтунг», «Ревізіонс-Тронгандгезельфашт», «Пангерманський Союз», «Союз Закордонних Німців»¹⁷. Їхнє головне завдання – зміцнення зв'язків між Райхом і німецькими меншинами за кордоном.

Культурне, економічне і політичне зміцнення німецької меншини Галичини було можливе лише за умови здійснення відповідних заходів представницьких органів галицьких німців перед подібними установами їхньої етнічної Батьківщини. Реалізація цих прагнень була дещо відмінною від аналогічних вимог німців Польщі і Чехословаччини, які стверджували, що об'єднання усіх німців буде справедливим вирішенням усіх спірних європейських питань¹⁸.

Виокремивши як підставу такої тези лише етнополітичний аспект історії німецького населення Галичини і Буковини міжвоєнного періоду, слід підкреслити, що під час політизації громадсько-політичної діяльності галицьких (під польським) і буковинських (під румунським пануванням) німців найефективнішими і здатними до творення національної культури і власної політичної традиції були «людина етнічна» і «людина політична»¹⁹. Під час подібних подій та історичних зрушень (зокрема акцентуванні, що мета німецької державної й економічної політики не повинна бути ушкоджена якимись господарськими й торгово-політичними інтересами) у контексті політичної ситуації в повоєнній Європі громадська думка, суспільно-політичні настрої та національна ідентичність німецьких переселенців наскрізно показали варіативні ситуації.

Ці тенденції проявлялися в тому, що творча меншість (громадські, церковні діячі, політики) «займається політикою» і одночасно згадує своє національне коріння, свою історичну генезу²⁰. Все це відбувається в рамках уже встановленого державного організму – Польської держави, не претендуючи на роль титульної нації і не прагнучи до зовнішньополітичного зміцнення німецького Райху як Батьківщини німецького народу. На такі обставини вказують листування «Спілки Німців-Християн Галичини» з «Союзом Закордонних Німців» у Берліні, книжковими видавництвами в Троппау (Силезія) – видавничою фірмою «Карл Скробанек і Сини», «Німецьким Аграрним та Індустріальним

Банком для Австрії» у Празі, німецьким шкільним союзом у Відні та іншими німецькими національними установами²¹.

Нові політичні реалії наближали німецькі національні установи й організації Галичини до думки про пошук принципових та економічно вигідних партнерів Німеччини чи німецькомовних держав Європи для підтримки їхніх національних, політичних і господарських прав.

Певної економічної підтримки галицькі німці домоглися завдяки капіталовкладенням до «Німецького Аграрного та Індустріального Банку для Австрії» у Празі²². Станом на 31 грудня 1919 р. на банківських рахунках «Спілки Німців-Християн Галичини» в цій установі нараховувалося 562 кр. австр. і 1475 нім. марок²³. За більш як піврічний строк, 30 липня 1920 р. сума збільшилася до 683 кр. чеських; 548 кр. угорських; 1556 нім. марок²⁴. Зміна кредитних ставок, їхнє подальше підвищення деякими берлінськими банками призвели до того, що «Німецький Аграрний Банк для Австрії» у Празі ще 7 грудня 1918 р. змінив умови кредитування для «Спілки Німців-Християн Галичини»²⁵. Згідно зі статтею № 4 постанови уряду Чехо-Словаччини від 12 березня 1919 р. про рекрут цінних паперів керівництво німецької католицької громади Галичини повідомляти, що в депозитному відділі банку відкрито рахунок регресивних цінних паперів 5% від номінальної вартості²⁶. Однак, фінансова сторона справи була досить низькою. З банківської кореспонденції на адресу львівської організації дізнаємося, що «наші берлінські друзі збільшили комісійний збір на наш кредитний рахунок від 1 січня б(іжучого). р(оку)., з тієї причини ми також вносимо зміни до певного часу в комісійні на Ваші рахунки від 1 січня 1920 р. на 1% (від сотні) за квартал. Просимо Вас прийняти це до відома»²⁷. Виходячи з таких міркувань, львівський провід запитував празький банк про можливість проведення з його рахунку в Німеччині незначної виплати. Йшлося про рахунки «Спілки Німців-Галичини» в «Богемському Банку» – по 100–150 нім. марок, які планувалося перерахувати до банків Мюнхену, Гамбургу, Штутгарту²⁸.

Звичайно, економічна незалежність німецьких меншин бачилася Берлінові, як зазначає В. Газін, як основа політичної ізоляції німців від держав, в яких вони мешкали²⁹. І якщо вимога культурної автономії розглядалася лише «як щабель у стратегії далекого прицілу» особливо Польщі та Чехословаччини, то в Галичині німецька меншина, перебуваючи «між розпачем і надією», намагалася не допустити розмивання своєї національної громади, прагнула реального змісту національно-культурної автономії вже в рамках Другої Речі Посполитої. У листі львівської централі «Спілки Німців-Християн Галичини» до секретаріату «Союзу Закордонних Німців» у Берліні від 18 травня 1920 р. знаходимо твердження, що

«внаслідок політичних і воєнних подій з моменту перевороту 1918 р. ми не маємо змоги провадити свою діяльність в масах, як це робилося перед (Першою світовою) війною, а також після вигнання росіян з Галичини. Нашим важливим завданням є збереження наших німецьких шкіл, що проте, в силу теперішніх обставин, є дуже важко»³⁰. Тому для поживлення діалогу до Берліну надсилали книжки про німців Галичини, останні річні звіти, попередні календарі, мапу німецьких поселень Галичини³¹.

Політику підтримки німецьких громад краю німецькі посередницькі установи Райху спрямовували на забезпечення «Німецьких будинків», церковних установ, парафіяльних шкіл і відділків «Спілки Німців-Християн Галичини» літературою рідною мовою³². Із спеціального подання цієї установи від 18 лютого 1919 р. до багатьох німецьких організацій видно, що німецькі католики Галичини потребували приблизно 2000 шкільних календарів і 2000 аркушів «друкописом». У задоволенні цих потреб львівський відділок «Світлої комісії для привозу і вивозу» (установа польської військової адміністрації) відмовив, аргументуючи це тим, що «з повороту політичного не можна було під закінчення 1918 року відібрати готові календарі на 1919 рік; рівно ж не було можна спровадити ті календарі під час інвазії руської (тут – української. – Авт.). Календарі ті видані спеціально для колоністів німецьких в Галичині, і не можна було їх тепер віднайти. Тому за цей час залишилися на власність підписаного товариства отримані додатки і календарі на рік 1920»³³. Підписана Спілка просила польські офіційні установи Львова зважити на господарські і культурні потреби населення німецьких колоній краю, проте, як свідчать пізніші документи³⁴, ті свідомо зволікали.

Йшлося про забезпечення німецького населення краю необхідною інформацією про громадсько-політичне і культурно-освітнє життя Ваймарської Республіки³⁵. Відповідаючи видавництву записок «Союз друзів мовних острівців» у Ляйпцигу, управа «Спілки німців-християн Галичини» зазначила, що, починаючи від 1 листопада 1918 р., «Німецький народний листок для Галичини» припинив свій вихід унаслідок близького політичного перевороту. Вказувалося, очевидно, на польсько-український збройний конфлікт 1918–1919 рр., а тому, «незважаючи на наші численні просьби, польська влада не дала згоди на поновлення випуску («Листка»)»³⁶. 21 лютого 1921 р. львівська організація повідомила «Німецьку бібліотеку біржевої корпорації торгівлі книгами» у Ляйпцигу, що надсилає поштою серію рекламних листків №№ 26, 28, 42 і 43, а також «внаслідок перевороту і подальших воєнних дій в нашому місті і багатомісячної блокади ми змушені були тимчасово припинити вихід «Листка» на Україні. Ми плануємо ближчим часом знову відновити видавництво, але потрібний

для цього дозвіл польської (державної) установи, який не можемо одержати. Починаючи від № 44, який ще був надрукований, (але немає змоги переслати, тому що головна пошта Львова потерпіла від пожежі під час вуличних боїв), ми не можемо надіслати Вам жодного числа, тому що самі їх не маємо»³⁷.

Тісна співпраця налагоджувалася між окремими євангелістськими правліннями Галичини та культурними установами Райху. На замовлення «Інституту Закордонних Німців та забезпечення німецьких інтересів за кордоном» у Штутгарті правління євангелістської Церкви в Станиславові і особисто Т. Цеклер надіслали окремі видання «Спілки німців-християн Галичини»³⁸. В листі від 10 серпня 1921 р. керівництво «Інституту Закордонних Німців» дякувало за надіслані «Календарі Німців-Християн в Галичині» (зошити 11, 13, 14, 16, 18) за 1909 р. Повідомлялося, що «ми будемо Вам дуже зобов'язані, коли Ви, при нагоді, зможете надіслати нам приватними каналами ті випуски, котрих в нас відсутні, тоді цінність зібрання стане значно більшою»³⁹. Інші документи того часу зазначають, що німецькі державні установи замовляли комплекти видань галицьких німців 1910, 1912, 1915, 1917 рр. для поповнення спеціалізованих книгозбірень у Штутгарті, Ляйпцизі, Берліні⁴⁰.

Необхідність виходу з політико-правової, дипломатичної, суспільної та культурної ізоляції німецького населення краю, а також повернення втрачених позицій, розширення свого впливу в регіоні в умовах польського панування спонукали німецькі християнські кола, а потім і офіційні органи піти на налагодження контактів з установами Райху та США. Вже 23 листопада 1920 р. на адресу «Спілки німців-християн Галичини» надійшов лист секретаря «Американського допомогового комітету для поляків німецького визнання» Отто Енгеля: «Наше об'єднання хоче допомогти німцям в Галичині, і ми були би Вам дуже вдячні, коли б Ви налагодили контакти з компетентними католицькими установами для того, щоб ми могли вести агітацію в Галичині за німців-католиків. Наша участь буде полягати в тому, щоб видавати просвітні статті в католицькій пресі Америки і спонукати до праці допомогові комітети для католиків Галичини. Ми будемо Вам дуже зобов'язані, якщо Ви представите в наше розпорядження (необхідні) матеріали»⁴¹.

Одночасно цей документ свідчить і про те, що німецька меншина Галичини нерідко асоціювала себе як поляків німецької національності. Звісно, що внаслідок поразки у Першій світовій війні та підписання Версальського миру Німеччина була відкинута на периферію міжнародної політики. Це змусило німецьку державу Ваймарського періоду, зазначає Н. Кривець, змінити деякі головні напрямки зовнішньої політики⁴².

Витіснення німецької промисловості зі світових ринків західними державами та репараційні борги змусили німецький уряд серйозно зважати на економічні потреби країни і шукати надійних партнерів. Опинившись в політичній і економічній ізоляції, Німеччина боролася за перегляд встановлених після Першої світової війни несправедливих кордонів і підрив позицій Антанти, і база в цьому розумінні існувала. Одночасно слід підкреслити, що кожна зі сторін, а загалом країн – переслідувала насамперед свої інтереси.

Одночасно пресові видання німецьких меншин скоординовано вели пропаганду проти виїзду німців до Райху. В статті «Німецькі турботи в Польщі» від 18 жовтня 1924 р. повідомлялося, що німці, які відмовилися від польського громадянства, мусять до 1 січня 1926 р. покинути Польщу. Газета застерігала польських німців, що влаштувати їм своє життя в Німеччині буде досить важко, а також «в німецьких рядах Польщі відкриються нові проломи»⁴³.

В цьому плані актуальним і нез'ясованим (через брак документальних свідчень) залишається право опції, яке надавали німцям Галичини, котрі після Першої світової війни та доби політичної боротьби галицьких українців зберегли свою стару австро-угорську державну належність до їхнього повернення в Німеччину 1939/40 рр. включно. Німецькій кампанії навколо цього сприяло й те, що трактат меншин, підписаний спільно з Версальським договором, зобов'язав ряд країн Центральної Європи надати особливі права німецьким меншинам, що мешкали на їхній території⁴⁴. Наступним і важливим інструментом механізму врегулювання взаємин нових держав і національних меншин стало право опції⁴⁵, гарантоване насамперед Версальськими мирними договорами⁴⁶. Зокрема вказувалося, що право опції ґрунтується на міждержавних угодах і внаслідок постійної практики воно стало звичаєвим правом. Сучасники підкреслювали, що «в новіших часах нема ні одного договору про відступлення території одної держави другій, де не знаходилася би рівночасно постанова про виконання права опції»⁴⁷.

Наприклад, про державну належність населення земель, які перейшли з-під державного суверенітету під польський, встановлювала стаття 91 Версальського договору (Ч. III: Європейські політичні постанови, розділ VIII: Польща): «Особи німецької державної приналежності, осілі на територіях, признаних дефінітивно частю Польщі, набувають польську державну приналежність з повним правом, тратячи німецьку державну приналежність. Одначе особи німецької державної приналежності, які осіли на сих територіях після 1 січня 1908 р., можуть набути польську державну приналежність тільки за окремих дозволом польської держави»⁴⁸.

В такій постанові М. Лозинський вбачає аналогічну ситуацію, що й у постановах про Ельзас і Лотарингію – позбавлення означеної категорії осіб німецької державної належності права набуття державної належності, що свідчить, між іншим, про боротьбу сусідніх народів за національний характер спірних територій і принцип національного очищення території від небажаного елементу в міжнародному праві. З цього випливає, що Версальський договір давав Польщі право не визнавати польської державної належності лише тих німців, котрі оселилися на тих землях за останні 10 років перед утворенням Польської держави (тобто від 1908 р. – *Авт.*), і вважати їх чужинцями. Слід, однак, пам'ятати і такий респект питання, що «як відомо, Пруссія вела особливу кольонізаційну політику на своїх польських землях, отже вище наведені постанови Версайського договору звертаються особливо проти німецьких кольоністів найновіших часів»⁴⁹. Тому якщо на польських землях колишньої німецької займанщини йшло очищення тих земель від німецького елементу, то одночасно в Галичині розпочалася колонізація українських земель польським елементом, послуговуючися колонізаційним досвідом Німеччини.

Маємо у розпорядженні лише деякі причинки до цієї проблеми. Відомо, зокрема, що 3 лютого 1921 р. до секретаря Генерального Консульства Німецького Райху у Варшаві Отто Гелцке надійшли прохання галицьких німців про повернення на Батьківщину⁵⁰. В цій справі звертаються і поодинокі мешканці колонії Бригідау⁵¹. А мешканка Дорнфельду Фріда Бодеманн прохала про видачу закордонного паспорта⁵², Ніколас Гіпп з Брукенталю просив повідомити про розгляд справи повернення втрачених коштів під час війни від Ерні Кун з Берліну⁵³.

Правовий статус німецької меншини Галичини державні чинники ЗУНР розглядали у підходах з погляду права на повагу своєї ідентичності, традицій, мови і своєї культурної спадщини. Порядок реалізації права німецького населення краю виходив з їхніх форм, які передбачали широкі можливості для задоволення суспільно-політичних потреб, що їх надавала національно-культурна автономія. Національне самоврядування надавало дозвіл поєднувати єдину загальнодержавну систему адміністративно-територіального устрою з національними структурами самоврядного характеру. Національно-культурна автономія передбачала б також особливий, специфічний порядок формування і статус національних органів німецького населення країни. Важливим чинником внутрішньої і зовнішньої стабільності національна політика ЗУНР вважала майбутню систему заходів міжнародного і національного характеру – одночасно гарантії і захист права німецької меншини, а також межі здійснення прав представниками німецького народу Галичини.

Із збройним поваленням влади ЗУНР західні землі України опинилися під польською окупацією. Однак політико-правове становище Галичини в 1920–1922 рр. залишалося невизначеним, бо Антанта постановою від 25 червня 1919 р. дозволила Польщі лише тимчасово окупувати цю територію, визначила її окремий статус, залишаючи суверенні права на Галичину поки що у своїх руках. Ця обставина відкривала перед галицькими українцями перспективи боротьби за реалізацію права на самовизначення.

Політичні рухи і національно-культурна активність насильно приєднаних національних меншин становили серйозну загрозу для територіальної цілісності і стабільності новоутвореної Другої Речі Посполитої. Саме тому польська адміністрація зосередилася на викоріненні культурних, мовних і релігійних особливостей українців, білорусів, німців, литовців, угорців. Починався міжвоєнний період, який у Галичині був позначений напруженою політичною боротьбою поневолених і поневолювача.

Зусиллями Німецького Райху німецька національна меншина, яка мешкала досить компактними групами в Галичині, не стала зняряддям, яке використовувалося для роздмухування міжнаціональної ворожнечі, підриву стабільності й суверенітету молодих незалежних держав, підготовки розчленування й поглинання їх Німеччиною, а пізніше – зняряддям східної політики Райху. Проте німецькій меншині Галичини поступово, через засоби масової інформації та гуманітарну допомогу, нав'язувалася ідея, що лише Німеччина є їхньою єдиною Батьківщиною. Вимагаючи управління ними з Берліну й підпорядковуючи їх інтересам реваншу, керівні кола Німеччини по суті нехтували долю німецьких меншин багатьох країн Центральної та Південно-Східної Європи.

3.4. **Позиція неучасті як коригувальний фактор міжетнічних взаємин**

Події осені 1918 р. поставили народи зруйнованої і пограбованої війною Галичини перед необхідністю визначити своє місце в процесах європейського державотворення. Ланцюгова реакція розпаду Австро-Угорської імперії призвела до небаченого загострення соціальних і національних суперечностей, результатом якого стало утворення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР)¹.

В умовах глибокої державної кризи 18-19 жовтня 1918 р. у Львові відбулося представницьке зібрання українських послів до парламенту та крайових сеймів Галичини і Буковини, єпископату, делегатів українських партій. Серед позицій маніфесту Української Національної Ради (УНРада) учасники «конституанти» записали: «... Взивається усі національні меншости ... негайно вислати своїх представників до Української Національної Ради в кількості, відповідуючій їх числу населення»².

5 листопада 1918 р. на шпальтах найавторитетнішого періодичного видання в краї – газети «Діло» опубліковано програмну декларацію Української Національної Ради: «Український народ! У створеній тобою державі не буде поневолення нації нацією ... В Українській державі всі горожани без різниці мови, віри, роду, стану чи полу будуть справді рівні перед законом»³. Тому щоб уникнути міжнаціональних конфліктів, національним меншинам (полякам, євреям, німцям) гарантували широкі права⁴.

Це впливало з того, що для післявоєнного облаштування в Європі за основу брали «Американську програму миру» (Чотирнадцять пунктів В. Вільсона, 08.01.1918 р.), згідно з концепцією якої новоутворені держави Центрально-Східної Європи мусять розвинути свою політику.

Це дозволяло українським політикам підкреслювати, що «кожний нарід матиме рівне право на самовизначення. Без згоди народу не можна ні над ним панувати, ні управляти ним. Самовизначення народів – се не фраза, але справжній практичний принцип, над яким ніхто не сміє приходити до денного порядку. Право на самовизначення – се

найважливіше право кожного народу, чи він великий чи малий. На основі цього права прислугує усім народам право до національної території, право вибирати собі державну зверхність, під яку вони мають належати, право до внутрішньої самоуправи й свобідного культурного, економічного та політичного розвитку. Про всі економічні договори та політичні відносини повинен безпосередньо рішати той нарід, якого вони торкаються, та ні в якому разі не сміють про се рішати які-небудь користи чи інтереси других народів. Усі народи мусять бути вольні, та не можна їм ні приписувати, ні насилувати їх згори до таких порядків, яких вони не хочуть. Коли сим чином забезпечиться народам право на самовизначення, вони будуть могли получитися в правдивий зв'язок народів, та щойно такий зв'язок зможе забезпечити всесвітній мир»⁵.

Виходячи з таких принципових засад, за період з листопада 1918 р. до липня 1919 р. центральні органи влади ЗУНР шляхом вироблення й ухвалення законів та підзаконних актів заклали юридично-правову базу національної політики в державі, яка нагадувала політику Центральної Ради та Директорії. Головні принципи державного ладу, внутрішньої і зовнішньої політики держави були визначені Основним Законом держави (13.II.1918) і доповнені конституційними законами (16.XI.1918; 4.I, 15.II, 18.IV. 1919)⁶.

У важкій суспільно-політичній ситуації та міжпартійній боротьбі відомий конституціоналіст С. Дністрянський 1918 р. окремо підготував проект тимчасових основних законів для «покликання в життя Галицької Держави», який призначався для обґрунтування конституційних засад майбутньої Української держави. Проект Основного Закону «Устрій Галицької Держави» передбачав:

«[I. Основні положення]: Арт. 1: Галицька Держава обіймає усі злучені землі, поселені споконвіку українським народом у межах до теперішньої австро-угорської монархії;

Арт. 2: Український народ виконує народну владу на своїй землі. Другим народам, що замешкують Галицьку Державу, з осібна польському, жидівському та німецькому, прислугоує народна самоуправа в згоді з самоозначенням українського народу;

Арт. 3: Кожний горожанин має право плекати свою народність і мову. Запорукається повна свобода віри і науки. Не вільно порушувати свободи думки (...);

Арт. 4: Усі горожани є рівні супроти права. Нема ніяких привілеїв місця походження, родини, стану особи;

Арт. 5: Український народ переймає правління Галицької держави на основі права самоозначення народів (§2). Порішений ним устрій

обов'язуватиме аж до постанови нового устрою через Народний Сойм, вибраний по загальному, рівному, безпосередньому та тайному виборчому праві;

[II. Народний устрій]: §1: На чолі Галицької Держави стоїть Народна Рада, вибрана на Народному Зборі дня 19 жовтня 1918 [року]. До Народної Ради належать усі парламентарні й соймові послы української народности з Галичини та Буковини з вибраними представниками українських народних сторниць. Число членів Народної Ради може на будуче поширюватися представниками Угорської України та підпоручниками других народностей, замешканих на просторі Галицької Держави, у числі, відповідному дійсним процентовим відносинам їхнього населення;

§12: Громади одержують повну місцеву автономію. Ріжниця між самостійним а відпорученим кругом ділання громади зноситься окреме правне становище двірських обсягів та вони включаються до громади. Народна Управа подбає про переведення нових виборів громадських радна основи загального, рівного, безпосереднього й тайного права голосування (...);

§13: Урядники мають повні горожанські права, серед них право творити товариства, право відбувати збори та право до свобідного заробітку поза обов'язками урядничої служби (...) Урядники мають обов'язок по всім своїм силам служити населенню без огляду на народність. Урядники є для народу, не народ для урядників. Невідповідна поведінка урядника зі сторонами підлягає карі (...);

§15: Внутрішня урядова мова урядів єсть українська. У відношенні до сторін обов'язуватиме завсе народна мова сторони, як у слові, так і на письмі. Народна Рада видаєть по сій думці негайно осібний закон на перехідний час. Усі урядники мусять знати три державні мови: українську, польську та німецьку на слові і на письмі. Урядники неукраїнської народности мусять виказатися в найкоротшому часі знанням української мови;

§16: Старійшина Народної Ради та Народна Управа мають при виборі урядників оглядатися вправді на теперішній стан, але повинні згодом зрівнювати всі народности Галицької Держави, щоби всі мали в урядах заступництво, відповідно процентовим відносинам їх населення (...)»⁷.

Одночасно колапс Австро-Угорської монархії та поступове виникнення національних держав у Центрально-Східній Європі дали поштовх до активізації галицького єврейства⁸.

З початком національно-демократичної революції в Галичині перед євреями постала проблема окреслити свою позицію в українсько-польському протистові. Вже 16 жовтня 1918 р. Українська Національна

Рада (далі – УНРада) заявила про готовність співпраці з представниками національних меншин (поляками, німцями та євреями), про визнання національно-культурної автономії кожного народу.

Акцент робився на повній рівноправності та недопущенні поневолення однією нацією іншої. 10 листопада офіціоз української адміністрації на Покутті заявив: «Українці утворили свою державу на тих землях, де український народ жиє в більшості. Побіч Українців живуть в меншості Поляки і Жиди, і їм належить ся ті самі горожанські права, що і Українцям. Їх майна і життя треба берегти, коли вони спокійні і непоривають ся до панованя над нами. Поляки ще справді не прийшли до розуму і ще мріють про панованє над нами – та се дарма. Українці те панованє силою скинуть (...) Треба поводитися з Поляками і Жидами чемно, але і обережно, дбати про їх добро, але також насильство з їх сторони і замах на нашу Державу треба відкинути оружжєм і то рішучо та безоглядно (...)»⁹.

Створений ще 1 листопада представниками єврейських національних партій і кагалу Єврейський Комітет громадської безпеки в своїх перших і наступних постановах схилив євреїв краю до нейтралітету¹⁰.

Гасла боротьби за здобуття громадських і національних прав стали визначальним вектором у діяльності єврейського партійно-політичного представництва містечок та міст Покуття (Городенка, Заболотів, Коломия, Надвірна, Отинія). Проголошення українсько-єврейського діалогу потягло за собою заяву про визнання євреїв окремим народом і його права на національну автономію з представництвом в УНРаді. При цьому органи місцевого самоврядування відмовлялися від дискримінаційної практики вирізняти євреїв лише за віросповіданням та згідно з дорученням уряду надали право утворювати Єврейські Національні Ради (далі – ЄНРади).

Українські громадські діячі краю з цього приводу закликали: «Коли сьвідомий ваги хвилі, що її переживаєш, коли сьвідомий того, що тепер у Твоїх руках судьба Твоя, щастє твоїх дітей і внуків, то зрозумієш, що нова воля накладає на тебе як на господаря на своїм полі і своїй хаті обов'язок дбати про лад і порядок, показати світові і сусіднім народам, що ти доріс до великої задачі стати паном на своїй власній землі»¹¹.

Створені наприкінці листопада – на початку грудня в містах Покуття Прибічні Ради були покликані урядовими чинниками ЗУНР через представництво в них представників єврейського та польського народів реагувати на громадські і громадсько-політичні ініціативи населення краю. До складу Коломийської Прибічної (Окружної) Ради від єврейської общини ввійшли Ляйб Бігер, д-р Гольбарт, Зайнфельд, Клярманн, Кребс, Мойсей Ляхс, Пінкас Мунчек, д-р Розенгек, Барух Фойерштайн, д-р Якуб Шнельбах, д-р Лейзор Шорр¹². Порівнюючи таку значну кількість

єврейського національного представництва в багатонаціональних зборах Коломийської округи, підкреслимо, що від польського населення в них брало участь вісім осіб, а від представників німецьких колоній Коломийщини (від Багінсбергу) – лише одна особа (Макс Вайдавер). Зважаючи на ці обставини, в котрих опинилися євреї Покуття, сучасник, д-р Гольберт записав: «Жидівські делегати будуть брати участь у нарадах Прибійної Ради і доложуть своїх сил для добра міст (...) Підносимо однак з натиском, що всякі міські справи будемо розглядати об'єктивно, без партійности, для одної або другої народности, причім, однак, будемо стерегти інтереси жидівського народу»¹³.

Незадоволення українських діячів краю викликали зайнята євреями позиція нейтральності та відхід від активної розбудови Української держави. Порівнюючи ці спостереження з першим днем революції у Коломиї, наприклад, зазначмо, що для захисту єврейського населення округи від можливих грабунків польського й українського населення була сформована єврейська міліція в системі сил Коломийської окружної військової команди (далі – КОВК). За кілька годин до початку першолистопадового повстання КОВК уповноважила д-ра Вахмана утворити з числа євреїв краю дві військові сотні (за нашими підрахунками – майже 400 осіб). Загально названий на Покутті Жидівський курінь за спогадами очевидців «тримав в цілій коломийській окрузі спокій і порядок, а тому не було ніяких заворушень і нападів на жидівські крамниці».

У міжчасі українсько-єврейської «тактики намірів», українські військові діячі доби ЗУНР (В. Бемко, В. Воробець) підкресливали відмову місцевого єврейства приймати присягу на вірність новій владі та згадували випадки розкрадання складів амуніції. Однак, хай як парадоксально виглядало для українців Покуття, «все це було нічим супроти тієї прислуги, яку вони (євреї – *І.М.*) зробили столиці Покуття в тих днях, коли вона майже без війська і коли озброєна одиниця (Єврейський курінь – *І.М.*) не повертала проти неї, тим часом захищала її»¹⁴.

Обмеженість документальних свідчень не дозволяє сьогодні з повнотою говорити про українсько-єврейські контакти через військове співробітництво в становленні Української держави на Покутті, однак відомо, що з 1919 р. до польської окупаційної адміністрації (трибуналів і судів) направлялися меморіали в справі репресій проти членів єврейських політичних організацій «Бунд» і «Поалей-Сіон», які брали активну участь у будівництві молодой Республіки¹⁵.

Розбіжність партійної ідеології відобразила відсутність єдності всередині євреїв краю. Українська періодика того часу подає лише фрагмент цих подій: «Акцентуємо ще раз святочно нашу абсолютну

невтральність в квестіях дотикаючих польський та український народ і хочемо лиш на підставі права самоозначення народів зноситися з іншими народами як рівні з рівними і як такі бути також ними трактовані»¹⁶. Ці заяви були очевидною реакцією покутських євреїв на звернення до єврейського народу ЄНРади від 14 жовтня 1918 р., в котрому головним акордом звучали прагнення до самовизначення та гарантій вільного національного розвитку¹⁷.

Важливою особливістю українсько-єврейських відносин було й те, що на території Покуття продовжували функціонувати середньошкільні заклади освіти поляків, німців та євреїв. Останні скористалися з революційних подій тим, що наприкінці 1918 р. відновили діяльність Коломийської єврейської гімназії, в котрій продовжили своє навчання євреї не лише Галичини, але й сусідньої Буковини. За нашими спостереженнями в більшості випадків молодша генерація єврейських гімназистів декларувала рідною українську мову, а в ситуаціях, коли виникало чергове українсько-польське протиборство – й українську національність.

Об'єктивним мірилом українсько-єврейського поступу в 1918–1919 рр. на Покутті стало відродження української видавничої справи. У перспективі майже 90-літньої історії феномену ЗУНР можемо говорити про координацію зусиль КОВК та місцевого єврейства (в умовах українсько-польської війни) в справі видання книжково-газетної продукції національними мовами. В цьому розрізі цікавим є видання українським громадським діячем Орестом Кузьмою у друкарні КОВК невеликої за обсягом й накладом брошури «Ключ до читання жидівського друку» (Коломия, 1918)¹⁸.

Інтелектуальна скарбниця кожного державного народу справді повна, коли до її засягу входять пам'ятки не лише панівною етнічного елементу, але й народів, які споконвіку проживали на цій території¹⁹.

Дивосвіт книжкових видань Покуття пройшов нелегкий та суперечливий шлях становлення і розвитку. Від поодиноких стародруків мандрівних друкарень на зламі XVI–XVII ст. (у міфах і гіпотезах) до книжково-журнальної продукції потужних і конкурентноспроможних друкарень та видавничих спілок братів Ф. й М. Білоусів, М. Бойчука, А. Кисілевського, М. Ковалюка, О. Кузьми та ін. особлива увага приділялася елементам іншокультури. Цьому сприяло й потужне мовне інформаційне поле видань – вони друкувалися грецькою, румунською, польською, німецькою, російською, старослов'янською, латинською, українською та есперанто мовами (за нашими підрахунками впродовж 1864–1941 рр. з'явилося 960 назв лише українською)²⁰.

Діапазон української культурної традиції невіддільно пов'язаний з діяльністю єврейських провінційних друкарень А. Міллера-Сина в Стрию, Ф. Веста в Бродах, В. Цеперканделя в Золочеві, І. Айхельбергера у Львові, В. Бравнера та Я. Оренштайна в Коломиї. У видавництві останнього («Галицька накладня») побачили світ художньо й поліграфічно якісні твори Т. Шевченка, І. Франка, І. Нечуя-Левицького, Марка Вовчка, С. Руданського, П. Куліша, С. Яричевського, Л. Гринюка, Р. Кіплінга, Л. Толстого, Л. Андреева, А. Франса, Ф. Ніцше, Б. Шоу та ін.²¹

Національна інформаційна інфраструктура значно збагатилася в роки національно-визвольних змагань українського народу 1917–1920 рр. У Коломиї побачили світ «Покутський вісник», «Січовий голос», «Громадський голос», «Новини»²². Аналогічні видання, різні за обсягом, періодичністю і тематикою, з'являлися в таких провінційних осередках, як Городенка, Снятин, Заболотів, Надвірна та ін. В час, коли йшлося про негайне забезпечення фронту людськими та матеріальними ресурсами, спостерігаємо багатий ужинок: діяльність на Покутті та Гуцульщині в умовах українсько-польської війни театрів і самодіяльних гуртків, самостійний розвиток українського та єврейського шкільництва, видавничої справи, зрештою – утворення єдиного політичного фронту задля досягнення консолідації всіх національно заангажованих сил поліетнічного середовища регіону.

Відображення процесів державотворення на сторінках друкованих засобів інформації спостерігаємо під час становлення та розвитку політичних ініціатив ЗУНР в 1918–1919 рр. Біля витоків «Ключа до читання жидівського друку» стояли не лише українські, але й єврейські громадсько-політичні діячі краю – Барух Фойерштайн, Якуб Шнельбах, Лейзор Шорр, Лейб Бігер, Мойсей Ляхс, Клярманн Кребс та ін. Згадані представники єврейської общини вважали справою шляхетної амбіції видання такого допоміжного путівника мовою їдиш, саме в друкарні української військової адміністрації.

Важливо, що поряд з українськими відповідниками їдишу в окремих стовпцях зазначено транскрипцію й польською мовою²³.

На рідкісних сторінках цього видання зберігається важливий уривок, який значно полегшував орієнтування у тексті майбутнім читачам та особам, які змагали до самостійного опанування цією мовою (з українського і чужомовного середовища). «Жидівське (єврейське – *Авт.*) письмо має 27 букв взятих з гебрейського письма, котрі однак треба писати і читати відмінно від нашого, бо коли по українськи читаємо стрічку починаючи від лівої сторони до правої, то по жидівськи читаємо навідворот т[о] є[сть] від правої до лівої. Приміром: Европа пишемо по жидівськи

апорвЕ, розуміється жидівським письмом. В письмі жидівським великих букв нема»²⁴. Додавалися також і випадки писаного та друкованого варіантів абетки. Автор і видавець подає класифікацію й аналіз деяких аспектів ідишу, окреслюючи поняття «Азбука», пов'язані з ним правила правопису та морфології. Лексично-семантичні цінності «Ключа...» висловлені у положеннях, котрі підсилюються граматичними вправами (двома мовами) такого плану: «?інвоп ался илок, илов ьтувер абіХ (Хіба ревуть воли, коли ясла повні?) // !етеробоп – ясетіроБ (Борітеся – поборете!) // итуб ежом удоран енеждебовсО (Освободженне народу може бути) // огомас огой ьнешил молід (ділом лишень його самого) // ітом итарб, ясетічУ (Учітеся, брати мої) // етїятич, етїамуд (Думайте, читайте) // ьсетїяруц ен оговс Й (Й свого не цурайтесь)»²⁵.

На рідкісних сторінках видання зберігся й важливий граматичний приклад. На передплані (під емблематичним зображенням малого герба України – княжого тризуба Володимира Великого) знаходимо такі слова (українською та ідиш): «//... Тяжко впасти у кайдани, // Умирать в неволі – // А ще гірше спати, спати, // І спати на волі»²⁶.

Свідомість політичної культури та практичні вказівки, які несло згадане видання КОВК значною мірою окреслює поданий О. Кузьмою уривок ідиш, який в українській транскрипції читається як: «Дус (дас) кінд штейт ин дер фрїг ауф, вашт зих, зугт дус моргенгебет, трахт дус ді клейнер золен зайн ин орднунг. Ес відерголт ді лекціон, гезейгенд зих мит ді ельтерн гейт ин шул аран. Ауф шрит ин трит фарголт ес зих анштедїг ин из мит алем цуфрїден. Ді ельтерн гобен фин ігм фрейд. Дус шлехте кінд из унфоргзам, вил зих гурништ лернен, фарголт унанштендїг, ді ельтерн гобен мит кейн шим фрайд, зей ергерн зих нор»²⁷.

Цінна пам'ятка української книговидавничої справи відкриває широчезний пласт проблем українсько-єврейських взаємин Української революції. Зрозуміло, що для написання всеосяжної історії національно-визвольних змагань у ХХ ст. потрібно подолати найголовніший бар'єр – репрезентацію інформації та її осмислення як документально-інформаційного циклу. Мікросвіт книжкових видань періоду ЗУНР є свідченням складності розвитку суспільних процесів у повоєнній Галичині, намаганням організувати державу на принципах демократизму, гуманізму і національної толерантності.

Через символи, гасла й ідеї, проголошені Українською революцією в Галичині 1918 р., потенційні почування євреїв цього краю набирали ідеологічного та мовленнєвого смислу. «Ключ до читання жидівського друку» в коротшому розумінні має значення елітного феномену книговидавничих традицій ЗУНР, у вужчому – виражальний (через друк

і засіб обраної форми інформації) вимір. Однак подальше просування в цьому напрямку неможливе без урахування єврейського культурного контексту та навіть суто історико-біографічних обставин формування культурологічного обличчя українського населення Галичини в досліджуваний період.

Доречно завершити цей вступ досліджуваної теми уривком статті «Жиди і Українська Держава» з тогочасного періодичного видання, яке закликала: «Від того, як жидівство в цілому в цей грізний мент віднесеться до цієї справи, — багато залежатиме становище українського жидівства в будуччині. Ми думаємо, що тепер є на часі, аби усі жидівські партії шляхом декларації виявили свою лояльність до Української Держави і Українського Уряду і осудження ворогам нашої державности»²⁸.

Розділ 4.

**Міжетнічні компроміси і культура
міжетнічної взаємодії**

4.1. Груповий рівень співіснування етнонаціональних спільнот (модель П. Скоропадського)

Перспективи наукових студій над історичним аспектом національного розвитку України вимагають теоретичного осмислення явищ на значних часових відтинках, пошуку й аргументації асоціативних рядів у тих процесах, яким притаманні фрагментарність і дискретність, вивчення конкретних явищ побутового, психологічного і релігійно-етичного порядку¹. Неодмінним складником дослідження процесів етнонаціонального й етноконфесійного розвитку етнічних спільнот, народностей і націй зокрема в Галичині середини ХІХ – початку ХХ ст. є їхня персоніфікація, з'ясування конкретних історико-соціальних та етнопсихологічних мотивацій².

Парадокс буття свідчить, що кожна людина проходить тривалу і суперечливу еволюцію як особистість. Теоретична і психологічна зрілість, ідейна творча насиченість діяльності будь-кого впевнюють у наявності стадій зростання, перехрещенні різноманітних впливів, ролі власного життєвого досвіду і навколишніх реалій, шляхів формування світоглядних настанов.

Аналіз суспільного життя та формування особистості підтверджує наявність принаймні трьох можливих варіантів взаємовпливу соціальних і культурних детермінант у процесі її формування: по-перше, особистість у певному суспільстві формується за переважного впливу соціальних чинників; по-друге, особистість у суспільстві формується за переважного впливу культурних чинників; по-третє, цей різновид взаємовідносин соціальних і культурних детермінант у формуванні особистості характеризується їхніми рівновагою, рівнозначністю і за певних умов як найоптимальнішою формою взаємодії, співжиття соціальності, культури та особистості³.

В контексті розширення об'єктивних знань про роль і місце окремих українських регіонів в історичному процесі доцільно вивчати консервативно-ідеологічну спадщину, створену низкою визначних українських науковців і політиків, розкривати основні принципи державно-

політичної розбудови України. Задля досягнення поставленої мети необхідно проаналізувати низку проблем, розв'язання яких може надати нам більш-менш цілісну картину європейського виміру ідей вітчизняних суспільно-політичних теоретиків.

До таких проблем належать: перебіг діяльності тієї чи іншої особистості як політичного лідера та процес поширення його ідей у середовищі українського суспільства. Це дозволить визначити його мотивації у формулюванні ідейних позицій, чинник політичної обумовленості його загальноособистісних постулатів; характер формування суспільних поглядів і роль у цьому зовнішніх впливів, адже важливий спосіб застосування й органічного співіснування часто протилежних і на перший погляд несумісних концепцій; що спільне і що відмінне, загальне та особливе у доктринах лідера – визначення його місця в надзвичайно заплутаному спектрі міжнаціональних відносин.

Особистість останнього українського гетьмана Павла Скоропадського (1873–1945) своїми думками робить набагато зрозумілішими проблеми українського політикуму перших десятиліть ХХ ст., його ідейних орієнтацій, національних пріоритетів⁴.

Належність до української самостійницької політичної спільноти, балансування між федералізмом і незалежністю засвідчили в його житті та діяльності потужний і тривалий культурний тиск Росії на Україну, поєднаний із соціально-політичним та військовим, що значною мірою вплинуло на соціокультурний тип і соціально-психологічний портрет П. Скоропадського як політичного лідера. Це призводило до зросійшення значної кількості населення центральних, східних і північних регіонів України. Такі зміни в наддніпрянських українців проявилися у системі соціальних відносин, стилі, поведінці, ставленні до влади, державного управління, закону, а також і в побуті, в мовній, художній та релігійній культурі.

Єдиним регіоном у Центральній і Східній Європі, де не було на той час революційних потрясінь, соціальних деструкцій і хаосу, виявилася Галичина. Значною мірою це було наслідком консолідаційного впливу і поміркованості галицького політичного проводу, довіри до нього населення, вихованого в консервативних традиціях пошани та в повазі до авторитету і дисципліни⁵.

Організаційно-політичне оформлення українського консерватизму, яке розпочалось з ліквідацією самодержавства в Росії, супроводжувалося зародженням гетьманського руху в Україні і відновленням Гетьманату на чолі з П. Скоропадським. Спогади останнього дають можливість відчувати внутрішній світ цієї видатної постаті в українській історії, побачити і

зрозуміти світогляд, його оцінку подій, які переживала Україна у важкі роки революції і в епіцентрі яких певний час він перебував: «Записуючи свої враження, я не особливо рахувався з тим, як будуть судити мене мої сучасники, і роблю це не для того, щоби вступати з ними у полеміку»⁶. Особливість «Спогадів» П. Скоропадського полягає в тому, що вони висвітлюють епоху і діяльність автора з відмінної порівняно з іншими зразками української мемуарної літератури політичної перспективи — з позицій поміркованого консерватизму, культурного і політичного елітаризму й аристократизму.

Гетьман стверджував, що «у першій половині березня 1918 року про владу я не думав. (...) В національному питанні вважав, що необхідно врятувати цей багатий край [Україну — Авт.], висунувши сильно український націоналізм, але не на шкоду російським культурним починанням і не маючи ненависті до Росії, а даючи вільно розвиватися здоровим починанням українства. Тяжіння до Галичини і сприйняття галицького світогляду я не хотів, вважаючи це для нас невідповідним явищем, яке б привело нас до духовного і фізичного зубожіння (тут і далі — виділення наші. — Авт.)»⁷.

Теза, яку висуває автор «Спогадів», показує, що формування кожної нації зумовлене безпосередніми контактами людей, що до неї входять, а це, як правило, можливо лише в тому випадку, якщо люди живуть на одній території. Спільність території також сприяє самовідтворенню нації, природні умови впливають на життя людей, відображаючись у деяких спільних особливостях їхніх культури, політичної діяльності, побуті і господарській діяльності⁸. Йдеться тут про різницю між двома відомими моделями нації⁹ (згідно з теорією Е.Д. Сміта) — громадсько-територіальною та етнічно-генеалогічною і двома шляхами формування нації — бюрократичною інкорпорацією й народно-культурною мобілізацією⁹.

Думки П. Скоропадського вказують на те, що нації, створені з латеральної спільноти (зокрема — Російська імперія) аристократичними елітами за допомогою сильної держави для інкорпорації нижчих класів і навколишніх регіонів, неминуче виявляють палкий територіальний патріотизм — як щодо меншин у межах політично демаркованій території (тут, наприклад, Підросійська Україна), так і закордонних ворогів (до певної міри Південна Україна, Галичина). Натомість нації, створені відтрученими інтелігентами й частиною «середнього» класу «знизу» з вертикальної спільноти (зосібна — Австрійська імперія), використовують культурні ресурси (як-от етністорію, мову, етнічну релігію тощо) для мобілізації інших суспільних верств у активну політизовану «націю».

Останній гетьман пише: «Українці спочатку підтримували мене, думаючи, що я піду з ними повністю і прийму усю їх галицьку орієнтацію. Але я з ними не погодився, і вони, зокрема останнім часом, різко пішли проти мене. Особливо я розумів, що *Україна на існування має повну підставу, але тільки як складова частина майбутньої російської федерації*, що необхідно підтримувати усе здорове в українстві, відкидаючи його темні та несимпатичні сторони (...)»¹⁰. По суті автор трактує класичний етнічний націоналізм як збудник «офіційного» імперського націоналізму, властивого панівним елітам домінуючих етнічних груп, і як відповідь на нього – етнонаціоналізм у Габсбурзькій та Російській імперіях.

Підсумувавши численні та різноманітні процеси, що відбувалися у сфері соціальної трансформації України в складі Російської імперії, П. Скоропадський, якщо ми застосуємо класифікацію М. Проха¹¹, вірогідно передчував ситуацію, коли окремі групи у межах недомінуючої етнічної спільноти (уявімо, наприклад, галицьких українців) взяли обговорювати свою етнічну належність і сприймати свою етнічну групу як таку, що має шанси в майбутньому перетворитись на повноцінну націю (тут слід зауважити, що саме як складник повноцінної української нації).

Незважаючи на те, що Австро-Угорщина була соціально та національно дуже строкатою і конфліктогенною країною (наявність загостреної волі до влади, політичного насильства, нерозв'язаності національних конфліктів)¹², українські політичні сили в Галичині, використовуючи австрійський конституціоналізм, зуміли створити інфраструктуру усамостійненого національного життя (школи, громадські і політичні організації, видавництва, пресу тощо). Усвідомлюючи свою належність до певної соціальності, автор спогадів чітко вказує на здатність максимально повно й експресивно виражати на певному етапі історії нації мету та завдання її розвитку. Це, між іншим, показує феномен П. Скоропадського як політичного лідера і додатково, згідно з теорією К. Юнга – психологічний тип екстраверта.

Національна свідомість П. Скоропадського, як правило, певною мірою відбивала динаміку соціально-етнічних процесів, яка постійно змінювалася в залежності від конкретних історичних етапів національного розвитку Підросійської України. Саме тому поняття національної свідомості для нього (за такою парадигмою) є носієм радше соціально-культурним, аніж етнічним. Розгляд ідей П. Скоропадського показує, що проблема осмислення феномену Галичини та галицьких українців є такою ж складною, багатозначною і суперечливою, як і багатоманітна суспільно-політична реальність співвідношення етнонаціонального й етноконфесійного розвитку українських регіонів. Самобутня основа

світосприйняттям автором проблеми окресленої території як осердя культурного розмаїття і вартостей, що притаманні територіям пограниччя різних цивілізаційних впливів, підтверджує існування аристократично-шляхетських елементів галицького суспільства як традиційного носія консервативних тенденцій¹³.

Звичайно, не слід забувати, що український суспільний рух XIX – поч. XX ст. був одним з найінертніших та найменш ефективних національних рухів у всій Середньо-Східній Європі¹⁴. Визначальною ознакою українського політикуму поч. XX ст. була його ідейна орієнтація на соціалізм, світоглядний раціоналізм і матеріалізм. Масова свідомість населення почала орієнтуватися на українські середовища та ідеї, вбачаючи у них запоруку майбутнього піднесення, зміцнення позицій парламентського представництва українців як у Російській, так і в Австро-Угорській імперіях.

На поч. XX ст. політизація національного руху на українських землях Росії відбувалася в умовах деспотичного царського режиму, що сповільнило формування українських політичних партій, зумовило їхню соціалістичну спрямованість та нелегальні форми роботи. Натомість конституційний устрій Австрії дозволяв українцям мати представників у парламентських органах та урядових установах. Формуванню національної свідомості сприяли широка мережа громадсько-політичних об'єднань, ліберальна освітня політика Габсбурзької монархії, а також діяльність Греко-Католицької Церкви в Галичині. Більшість українських політичних партій поч. XX ст. у Галичині виступала за суверенітет України в контексті легальної діяльності і обов'язкової законності влади¹⁵. «Звичайно, спілкування з Галичиною мало величезне значення для посилення української ідеї серед деяких кіл. Але це спілкування відбулося природно: тут ні підкуп, ні агітація не мали суттєвого значення. Просто люди зверталися до Львова, т(ак) я(к) відношення до усього українського у цьому місті було вільним. Природно, що з часом за це українство ухопився й австрійський уряд та німецький, але я особисто переконаний, що українство жило серед народу, а ці уряди лише сприяли його розвитку, тому думка великоросів, що українства немає, що воно штучно створене нашими ворогами – неправдива»¹⁶.

Зрозуміло й те, що для багатьох високих австрійських чиновників було характерним трактування українського руху в Галичині як панславістичного та радикально-соціалістичного¹⁷. Підкреслюючи лояльність до влади («австролялізм») як особливу пораженьську особливість українського руху, що виходила з ментальних засад нації, П. Скоропадський окреслює прихильне ставлення частини еліти і

населення Галичини до австрійської (так званої «малоукраїнської») розв'язки української державної проблеми, яке було причиною внутріукраїнських конфліктів¹⁸, що безсумнівно впливали на критичне, хоч і шанобливе ставлення гетьмана до галицьких українців, до їхніх поглядів на українську державність та концепції нації і Греко-Католицької Церкви.

Цікаві зауваження П. Скоропадського стосовно поширення і функціонування української мови: *«Великороси цілковито не визнають української мови, вони говорять: «Ось мову, якою розмовляють в селах селяни, ми розуміємо, а літературної української мови немає. Це — галицький діалект, який нам не потрібен, він безобразний, це набір німецьких, французьких, і польських слів, прирівняних до української мови»*. Безперечно, що в деяких міністерствах було багато цих галичан, котрі допікали публіку своїм діалектом, але вірно й те, що *літературна українська мова існує, хоча й в деяких спеціальних питаннях вона не розвинута (...)*¹⁹. Окреслені причини дають підстави стверджувати, що, виконуючи свою етнодиференціальну роль і розділяючи людей за їхньою національною належністю, мова є найважливішим складником культури народу²⁰.

Саме мовні відмінності, на думку П. Скоропадського, виступали найважливішими факторами відособлення галицьких і надніпрянських українців. Відбиваючи особливості політичного, економічного та духовного життя, географічного середовища проживання, особливості етнопсихології, мова в розумінні автора спогадів показово втілювала національну своєрідність українців по обидва боки Збруча. Віддаючи належне націоналізмові як доктрині про культуру й символічну мову та свідомість, П. Скоропадський зазначає: *«Адже галичани живуть об'їдами з німецького і польського столу. Вже одна їхня мова це дійсно підтверджує, де на п'ять слів 4 польського та німецького походження. Я галичани дуже поважаю і ціную за те, що вони глибоко віддані своїй батьківщині, а також за те, що вони дійсно демократи, які розуміють, що бути демократом — не означає діяти по-більшовицьки, як це, до нашого сорому, відбувається у нас. У них все ж таки є свій освічений клас, що дає впевненість, що галичани зуміють зберегти свою народність»*²¹.

В цьому контексті, як бачимо з цитованого уривка, багата етноісторія Галичини слугувала для гетьмана за реальне джерело і приклад культурної сили та фокус культурної політизації. На західноукраїнських землях і насамперед у Галичині консервативні елементи наклали відбиток на все суспільне буття, утвердили послідовний державницький фермент у політичному житті²². У свою чергу, займаючи одне з провідних місць у суспільно-політичному розвитку галицьких українців, народовська течія

значною мірою визначила структуру української частини політичного спектра східногалицького регіону на зламі кін. XIX – поч. XX ст.²³ Певний час народовці під впливом народницької інтелігенції Наддніпрянщини дотримувалися досить радикальних поглядів, однак пізніше нова провідна верства еволюціонувала у бік поміркованої ліберально-демократичної ідеології. Важливими наслідками партійно-політичної боротьби стали структурування й диференціація українських громадсько-політичних кіл, формування кількох їхніх спектрів, що різнилися за поглядами на майбутнє української справи.

Організаційне й ідеологічне оформлення українського політикуму дозволило вивести на якісно новий рівень домагання самостійницьких сил щодо унезалежнення Галичини у недалекому майбутньому²⁴. Зрозуміло, що геополітичні вектори у XIX – на поч. XX ст. досить часто сходилися саме на українських землях Галичини, і це викликало включення економічних, військово-політичних, людських ресурсів в орбіту значних історичних подій²⁵.

Зокрема, як прибічник «*великоукраїнської*» концепції, що передбачала приєднання до Української держави Криму і Кубані, П. Скоропадський був твердим противником австрійської, «*малоукраїнської*» розв'язки української державної проблеми, що передбачала анексію деяких українських територій, які до Першої світової війни належали Російській імперії, Австро-Угорщиною з подальшим створенням або конфедеративної, або й навіть формально самостійної Української держави – насправді сателіта Габсбурзької монархії. «*(...) Галичани інтелігентніші, але, на жаль, їх культура через історичні обставини досить відрізняється від нашої. Потім, серед них багато крайніх фанатиків, зокрема у розумінні сповідування ненависті до Росії. Ось такого роду галичани й були найкращими агітаторами, яких надсилали нам австрійці. Для них неважливо, що Україна без Великої Росії задихнеться, що її промисловість ніколи не розвинеться, що вона буде цілковито в руках чужинців, що роль їх України – бути заселеною якимсь прозябаючим селянством. Тут, до речі, сказати, ця ненависть розпалюється уніатськими священиками*»²⁶.

З вищезазначеного видно, що в національній свідомості чітко вирізняються три основні рівні функціонування – буденний, теоретичний, державно-політичний.

У буденній свідомості відображені усталені пріоритети та настанови, що стають ґрунтом формування національного характеру, менталітету й національної мрії, національної психології, історичної пам'яті. Стосовно державно-політичного рівня функціонування, то тут слід підкреслити таке:

відсутність власної держави, а отже, і державної національної ідеї, призводила до того, що творцями ідей національного відродження ставали безпосередньо представники української творчої інтелігенції.

Незважаючи на те, що Греко-Католицька Церква внаслідок багатовікового іноземного панування в Галичині була єдиною суспільною інституцією, яка затримала свій національний характер і вберегла українське населення краю від асиміляції, а під час визвольних змагань 1914–1923 рр. взяла на себе місію ідеолога і провідника українського національного руху²⁷, чимало греко-католицьких священників опинилося поза його організаційною структурою або навіть примкнуло до табору супротивників. За цими людьми серед сучасників і в пізніших історичних працях закріпилася назва «австрофілів», а разом з тим – і трактування їх як зрадників «національної справи»²⁸. Однак правильніше було б розглядати австрофільство як закономірний наслідок історичного розвитку української нації, обумовлений конкретними обставинами: втратою власної державності, тривалою роз'єднаністю і підневільним статусом українських земель, ренегатством освіченої еліти і неповною соціальною структурою, низьким рівнем національної самосвідомості й політичної активності українського суспільства.

Для автора спогадів важливо було показати, що на етнічно мішаних територіях Російської та Австрійської імперій триває пошук батьківщини українців, де можна було б вивчати і втілювати в життя етнокультуру. Це сприяло виникненню ворожості і посиленню міжнаціонального суперництва, адже упродовж останніх сторіч єдиним джерелом політичної легітимності була імперська держава (Росія, Австро-Угорщина) та її монархи (Романови, Габсбурги).

Визначаючи певні рецидиви галицьких українців, П. Скоропадський наголошує: *«З точки зору соціальної, галичани поміркованіші, вони навіть не соціалісти, а просто дуже демократично налаштовані люди. У цьому відношенні вони були б нам дуже корисні та пригасили б запал нашої інтелігенції, вихованої у російських школах з їхніми негативними рисами.* Однак через ненависть до Великої Росії мені випало багато з ними боротися. Ця ненависть у них настільки сильна, що ідеям більшовизму, чого доброго, на Україні вони не будуть перечити»²⁹.

Головним чином таке бачення було наслідком того, що певна частина галицького політичного проводу стояла на платформі соціал-демократії. Остання відіграла помітну роль у розвитку української політичної думки, у формуванні ідеології українського національного руху – роль, як показують дослідження О. Жерноклеєва³⁰, неспівмірну з її реальним, порівняно слабким політичним впливом у галицько-українському

суспільстві і непропорційну ніяким іншим суто кількісним характеристикам її діяльності. Український соціал-демократичний рух як політичний чинник претендував на роль виразника інтересів і прагнень найупослідженіших соціальних верств пригнобленої нації, тому відразу мав яскраво виражену національно-визвольну тенденцію, виявляючи в окремі історичні моменти своє розуміння пріоритетності національного над соціально-класовим³¹.

Окрім цього, будучи добре обізнаним з проблемами соціально-економічного розвитку Підросійської України, П. Скоропадський підкреслював, що «майже уся промисловість та поміщицька земля на Україні належить великоросам, малоросам і полякам, які заперечують усе українське»³². Це важливий аспект моделі виміру етнічної ідентичності: моноетнічна ідентичність з чужою етнічною групою можлива у випадках, коли у поліетнічному суспільстві чужа група розцінюється як така, що має вищий економічний та інший статус, ніж своя. Кінцевим результатом такої ідентифікації з чужою групою є, як правило, її повна асиміляція³³.

Стосовно політичної суб'єктності українського населення Галичини, автор застерігає, що «через ненависть до цих національностей, дуже можливо, що галичани, а наші українці і поготів, скажуть, що більшовизм їм на користь, так як він безпосередньо сприяє витісненню цих класів з України»³⁴. Підставами такого твердження були ідеологічні засади українських політичних партій, які з'явилися ще під час революції 1905–1907 рр., також як Українська соціал-демократична партія (УСДП), партія українських соціалістів-революціонерів. В основі їхньої діяльності лежав вплив загальноросійських політичних партій, а в ідеології – синтез соціалізму та національної демократії³⁵. До того ж російське і єврейське робітництво на українських землях було під впливом загальноросійських партій соціалістичного спрямування, які в прямій чи непрякій формі вору́же ставилися до українського національного руху.

Ба більше, на відміну від політичної нетерпимості соціалістичних лідерів Центральної Ради, а згодом УНР доби Директорії, суспільно-політична позиція П. Скоропадського спрямовувалася на те, щоб боротьба між консерватизмом і соціальним радикалізмом могла набрати законно-правових національно-творчих форм. Аналогічно визначальними для концепції галицьких націонал-демократів були ідеї нації, державності, демократії, позакласовості, національного солідаризму³⁶.

Простежуючи складні процеси культурного розмаїття України, осмислюючи долі так званих «обраних культур»³⁷, автор спогадів указує на проблему культурної матриці як необхідний елемент підґрунтя української нації. Намагаючись знайти етнічні основи «галицько-

української» й «великоукраїнської» культури, засади їхнього притягання/відштовхування, П. Скоропадський зазначає: «Українці все говорять про те, що я користувався російськими силами для творення України. А саме тому, що одними українськими силами неможливо було створити чогось серйозного. Дійсно культурний клас українців дуже нечисельний. Це й є бідою українського народу»³⁸. Такі переконання автора були визначальними, адже підтримуючи свою культурну самобутність, наддніпрянські українці не могли розвинути сильного почуття національної ідентичності, саме такого, щоб не співпрацювати з офіційною владою і асимілюватися з чужорідною культурою, показували часто емоційний підхід до національної справи³⁹.

Гальмування національних інтелектуальних функцій (політичні обставини, загалом селянсько-побутовий стиль життя) впродовж ХІХ – поч. ХХ ст. послабляло й спроможність творення єдиної культури: «Є багато людей, які гаряче люблять Україну і бажають їй культурного розвитку, але самі ці люди російської культури, і вони, піклуючись про українську культуру, аж ніяк не зраджують російській. *Це вузьке українство виключно продукт, привезений нам з Галичини, культуру якої цілковито пересаджувати нам немає ніякого сенсу; ніяких даних на успіх немає і є просто злочином, так як там, у дійсності культури немає*»⁴⁰. Цитований уривок розкриває ставлення П. Скоропадського до поняття політичної культури, яке ще значною мірою нерозкриті і суперечливе у численних дефініціях (зокрема стосовно Галичини). Для останнього гетьмана дослідження політичної культури українців (хоча б на персональному рівні) свідчило, що відіграючи провідну роль у державотворенні, вона поєднувала у собі такі вужчі категорії, як етнопсихологія, ментальність, народний дух⁴¹.

Стосовно ж досліджуваної території, то автор зауважує існування дуже суттєвих відмінностей (у порівнянні з Наддніпрянщиною): тривале перебування Галичини у складі Польщі та Австро-Угорщини спричинило формування цілковито відмінної моделі етнічного історизму (поміркованість, національний/етнічний патріотизм, цілеспрямованість).

Риси політичної культури галичан визначали для П. Скоропадського певну ефективність чи неефективність тієї чи іншої форми політичного устрою. Австро-Угорська імперія, у складі якої перебувала на той час Галичина, була дуже неоднорідним державним утворенням, конгломератом різноманітних народів, культур та адміністративних апаратів. Особливим був також й історичний аспект політичної культури галицьких українців, який визначав взаємовідносини традиційних і привнесених соціальних

інститутів, проявів національного життя, духовних цінностей, формування етнонаціональних спільнот, офіційного та інституційного націоналізмів, національних політико-правових інституцій⁴².

«Спогади» гетьмана Павла Скоропадського мають деяку позачасову вартість політичних ідей, в основі яких лежать певна історична свідомість, сформульоване розуміння минулого і сучасного Галичини і галицьких українців, їхня політична суб'єктність.

4.2. Індивідуальний рівень міжетнічної взаємодії (модель Я. Оренштайна)

Завдяки географічному й цивілізаційному положенню західноукраїнський регіон є осердям культурного розмаїття і вартостей, що притаманні територіям пограниччя різних цивілізаційних впливів.

Численні внутрішні, суспільні, культурні й релігійні кордони витворювали своєрідну рецепцію інтенсивних та різнобічних міжетнічних зв'язків¹. Неодмінним складником наукового дослідження цих закономірностей є персоніфікація певних явищ та процесів, з'ясування їхніх конкретних історико-соціальних і етнопсихологічних мотивацій².

Своєрідна та незвична постать Якова Оренштайна (1875–1944?) – коломийського єврейського видавця, громадсько-культурного й політичного діяча в Галичині і на Наддніпрянській Україні майже зовсім не досліджена. Спорадичні публікації, в яких розглядається його видавнича спадщина, не відображають загальної картини, не дають можливості побачити й оцінити його суспільний доробок системно, панорамно, з'ясувати підґрунтя продуктивної моделі життя й діяльності. Однак саме йому в особливий спосіб випала честь подолати тривалу ізоляцію української культури, доповнивши її присутність у новітньому європейському інтелектуальному просторі, адсорбуючи у світовий контекст українське письменство та мистецтво, пропонуючи разом з тим оригінальні культурні й художні цінності загальноукраїнського масштабу.

Певним є те, що витoki, розвиток і форми втілення видавничої діяльності Оренштайна в контексті українського національного відродження, його книговидавничий феномен в українському контексті серйозно вивчені і досить повно висвітлені³. Звичайно, що й після цього залишається значна кількість проблемних моментів, обумовлених різницею методологічних підходів, ціннісних оцінок, наявністю інших актуальних питань, що вимагають постійного звертання.

Діяльність та ідеї Оренштайна дійсно завжди варті уважного вивчення; їхні контекст та асоціативний ряд можуть бути якнайширшими, хоча звичайно і наштотуватимуть дослідників подекуди на досить слизькі і дразливі питання. Останні все-таки слід зачіпати – як з точки зору

інтересів якнайправдивішої наукової істини, так і виходячи з того, що останнім часом вдалося розшукати чимало документальних джерел і матеріалів⁴. Натомість зовнішній контекст справді загадкового життя та інтелектуальної творчості з погляду наукової новизни містить набагато більше невизначеності⁵.

Задля досягнення комплексного аналізу громадсько-політичної діяльності та світогляду Оренштайна в історичному контексті етнонаціональних (етноконфесійних) спільнот у Галичині слід проаналізувати низку проблем, розв'язання яких може надати нам більш-менш цілісну картину місця відомого діяча української книговидавничої справи у міжетнічних відносинах. До таких проблем належать:

перебіг діяльності Оренштайна як засновника і власника «Галицької накладні» в Коломиї та «Української накладні» у Берліні і Ляйпцигу та процес поширення його ідей у середовищі галицької літературної і культурної інтелігенції, що дозволяє визначити його мотивації у формулюванні ідейних позицій, чинник національної ідентичності і політичної обумовленості його загальножиттєвих постулатів;

причини українсько-польського конфлікту в Галичині 1918–1919 рр. та роль Оренштайна у державотворчих змаганнях галицьких українців — як шлях до визначення політичного темпераменту видавця, з'ясування тих істин і цінностей, які для нього особисто були вже в останній інстанції;

характер формування суспільних поглядів Оренштайна та роль у ньому зовнішніх (особливо західноєвропейських) впливів. Важливим є спосіб застосування і органічного співіснування у його діяльності часто абсолютно протилежних і на перший погляд несумісних концепцій;

що спільне і відмінне, загальне та особливе у діяльності Оренштайна — визначення його місця в надзвичайно заплутаному спектрі українсько-польсько-єврейських взаємин міжвоєнної доби.

Значний обсяг друкованих, опублікованих документальних, мемуарних джерел, публікацій періодичної преси дозволяють комплексно дослідити взаємозв'язок громадсько-політичної діяльності Оренштайна та його підприємницького хисту, визначити чинники, що впливали на формування і розвиток концепцій міжетнічних взаємин у Галичині.

Приклад сучасної тенденції того, щоб знати якнайбільше про найменше, свідчить, що Оренштайнова інтелектуальна спадщина пройнята впливами і взаємодією української (християнської) та єврейської (юдейської) культур.

Історія етноспільнот у Галичині⁶ розвивалася за тими ж законами, що й історія інших, споріднених регіонів Середньої та Центральної Європи, хоча й зі своїми певними особливостями, зокрема релігійними, які

стосувалися галицького єврейства, яке перебувало під потужним культурним впливом не свого оточення, а культурних центрів Заходу, передусім Німеччини⁷.

Звертаючись до Галичини як поняття наднаціонального⁸, не раз вдаючись до надмірної ідеалізації та часткової схематизації різнокультурної поліфонії своєї вітчизни, відомий австрійський письменник і етнолог Леопольд фон Захер-Мазох із захопленням визначає в юдейській психоментальності регіону «орієнтальний характер, який не знає жодного минулого, жодного майбутнього, що живе тільки чуттєвою сучасністю, блискучий дух, отой дух Соломонової мудрости і талмудичної хитрости, яскрава барвіста фантазія»⁹.

При переході до характеристики місця і ролі Оренштайна в контексті міжнаціональних відносин доречно згадати, що історію життя названого видавця можна з повним правом назвати втіленням історії відкриття нових віх юдаїзму — відкриття, яке стало результатом конфлікту між прагненням єврейства 2-ї половини XIX ст. до асиміляції з одного боку і традиційними єврейськими ідеалами — з іншого. Адже завдяки своєму особливому становищу в європейській культурі акультуровані євреї Модерної доби являли собою архетип саме того «внутрішнього чужого», «стороннього. усередині». Класифікація П. Мендес-Флора (P. Mendes-Flohr) показує, що з одного боку вони стали «своїми» у культурі більшості, «більшими німцями, аніж самі німці», однак з іншого боку об'єктивні обставини, передусім соціальне відчуження, не дозволили їм остаточно забути про свою «іншість», не дали акультурації остаточно перетворитися на асиміляцію і, що головне, дозволили зберегти деяку відчуженість погляду на культуру і суспільство¹⁰.

Майбутній засновник і власник видавництва «Галицька накладня» і «Українська накладня», який мав справді найкращі комерційні задуми, Яків Оренштайн¹¹, як свідчать документальні джерела¹², народився 25 лютого 1875 р. у Коломиї¹³ в сім'ї заможних коломиїських євреїв — Саула Оренштайна і його шлюбної дружини Альти Марієм Оренштайн з дому Готліб — родини потомствених друкарів і книготорговців¹⁴. За юдейським звичаєм 28 лютого того ж року новонародженого було обрізано і дано ім'я Якуб (Яків)¹⁵.

Для нас залишаються достеменно невідомими ті чинники, які спричинили своложію юного Оренштайна з єврейської політичної і соціальної свідомості до відчуття своєї русинської (української) ідентичності. Давні традиції родового підприємництва¹⁶ трансформувалися в його свідомості у відчуття особливого зв'язку майбутнього єврейського видавця і книготорговця з українською землею та симпатії до українського

народу. Ці настанови вже тоді остаточно сформували етнополітичні та культурні орієнтації видавця, громадсько-політичного діяча й учасника українського патріотичного чину.

Досліджувана доба в Австро-Угорщині була часом розквіту ідей єврейської емансипації. Німецькі, австрійські та галицькі євреї дедалі менше давали дітям традиційну релігійну освіту, і все частіше їхні діти виялялися «німцями юдейського віровизнання»¹⁷. Сьогодні, на жаль, точно не відомо, де саме навчався майбутній видавець і де вперше проявилися його національні уподобання.

Завдяки останнім дослідженням М. Вальо¹⁸ можна стверджувати, що Оренштайн, можливо, починав освіту в Коломийській німецько-єврейській гімназії, а продовжував у Львівському чи Віденському університетах або у вищих навчальних торговельних закладах. Беручи до уваги таку гіпотезу, слід підкреслити, що у своїй сукупності єврейське населення все ж дотримувалося традиційного погляду на середню та високу освіту, від якої прямо залежала кар'єра єврейських чоловіків і який був прийнятним в елітарному соціально-економічному середовищі того часу¹⁹.

Привертає увагу те, що в досліджуваний період у заснованих 1891 р. навчальних закладах (школах і гімназіях) барона Гірша (Baron Hirsch) в шкільному 1907 р. навчалася приблизно 10 000 євреїв-хлопців, працював 191 вчитель²⁰. Такі заклади освіти (один з яких діяв у Коломиї у зазначений час, і в ньому міг, безперечно, з огляду на свій соціальний статус навчатися молодий Оренштайн) склалися з трьох підготовчих, чотирьох рабинських, спеціального педагогічного і спеціального рабинського класів. До шкіл такого типу приймали єврейських дітей усіх станів, не молодших 10-ти років. Загальний курс навчання був розрахований на чотири роки і відповідав чотирьом вищим класам гімназії. В школах барона Гірша викладали арифметику, «єврейські предмети», латинську, французьку і німецьку мови, логіку, географію і статистику, загальну і австрійську історію, фізику, каліграфію, креслення і малювання. Усі предмети викладали німецькою мовою.

Різниця між прихильниками хасидизму і Гаскали була величезною. З одного боку — збідніла дрібна буржуазія, люмпен-пролетаріат, з іншого — молода, швидко зростаюча середня і велика буржуазія та пов'язана з нею інтелігенція. Хасиди вважали сучасну світську освіту загрозою своїм культурним і релігійним цінностям, у той час як маскіли вбачали саме в ній основну передумову для того, щоб рівноправно діяти серед християн і реалізовувати нові економічні можливості. Для більшості хасидів капіталізація економіки, навпаки, погіршила їхній майновий стан²¹.

Побіч способу життя, який єврей Оренштайнової доби поділяв з неєвреями як громадянин, його життя складалося із визначених соціальних відносин, які необхідно було підтримувати; культурних процесів, які потрібно плекати; діяльності, в якій треба брати участь; організацій, до яких треба належати; побутових обставин, до яких треба пристосовуватися; моральних і соціальних стандартів, за якими необхідно жити як євреєві. Все це становило елементи іншості. Видатний єврейський мислитель, творець реконструктивістського напрямку в юдаїзмі Мордехай Менахем Каплан підкреслює, що «юдаїзм як іншість – це щось ширше, аніж єврейська релігія. Він включає в себе таке сплетіння історії, літератури, мови, соціальної організації, суспільної думки, стандартів поведінки, соціальних і духовних ідеалів, естетичних цінностей, які у своїй сукупності становлять цивілізацію. Під загрозою не тільки юдаїзм – релігія, але й юдаїзм – цивілізація»²².

За всі 147 років правління Габсбургів євреї боролися за свої права спершу – за громадянське рівноправ'я, а після конституції 1867 р. – за суспільне визнання. Не менш важливою була нова внутрієврейська дискусія про орієнтацію на конфесію чи національність²³. В залежності від особистого ставлення до громадянських і релігійних рухів люди підтримували відкритість єврейського суспільства чи повну ізоляцію. У своїй «Психології східного єврея» Нахум Гольдманн (Nachum Goldmann) зазначав, що «джерелом до пізнання властивої підстави психіки єврея з гетта є твердження, що тому євреєві є спільною свідомість приналежності до землі, на якій він замешкав. Кожна людина потребує до життя тієї свідомості, того почуття, у якому вкорінена; оточення, краю, землі, на якій живе та працює; (...) Того почуття, однак, східний єврей посідати навіть не може. Він є відкритим від середовища, де йому випало жити, внутрішньо і психічно відокремлений. Раса, схильність, релігія і форми життя відрізняють його від народу, серед якого живе. Він має уважати і почуватися як особа, для якої лишень випадок примусив жити у тому, а не іншому середовищі. Глибока постать Агасфера – то власне символізує трагедію єврея»²⁴.

Протягом XIX століття, особливо другої його половини, філологічно-лексикографічна революція й піднесення внутрієвропейських національних рухів, самих по собі продуктів не лише капіталізму, але й елефантіазу династичних держав, творили дедалі більші культурні, а отже й політичні проблеми.

Загалом, не дивлячись на формальну рівноправність усіх національностей регіону, національні меншини (особливо євреї та німці) домінували у політичному, економічному і культурному житті

західноукраїнських земель у складі Австро-Угорської імперії²⁵. Більшість галицьких євреїв не асимілювалася з довколишнім нееврейським середовищем. Це правило не поширювалося, однак, на єврейську верхівку, яка значною мірою сприймала німецьку, а згодом – і польську мови. Пік польської асиміляції загострився у 1880-х рр.

Згідно з переписом 1900 р. кожен зі ста євреїв своєю розмовною мовою називав німецьку (17,6 %), польську (76,6 %), українську (русинську) (5%), інші (1,3 %) ²⁶. Це, зокрема, свідчить, що освічені євреї, а особливо ті, які відігравали панівну роль у політиці, схилилися на бік польської, а не української культури²⁷, польських політичних пріоритетів²⁸.

Початок ХХ століття – дивна доба в житті східноєвропейського єврейства. Поміж 1881 і 1914 роками зі Східної Європи емігрувало приблизно три мільйони євреїв (особливо цей потік посилювався після погромів 1904–1905 рр. у Росії). Дві третини емігрантів направлялися до Сполучених Штатів; решта опинилася в Канаді, Аргентині, Південній Африці, Англії й зовсім невелика частина – у Палестині. Паралельно з еміграцією йшла асиміляція: молодь шукала нові шляхи і знаходила їх на ниві чужих культур²⁹. Давні єврейські громади розмивалися одночасно зсередини та ззовні. Криза економіки і побуту, дезінтеграція традиційної культури – все це настільки очевидне, що ламентатії на цю тему вже стали загальноприйнятими.

Культурне обличчя європейського єврейства цього часу представляло собою своєрідний «айсберг», у якому поміж європейськими рисами були заховані єврейські цінності та ментальність. В культурній діяльності засимільованих євреїв на ниві європейської цивілізації чітко простежувалися дві взаємопов'язані тенденції, закорінені у духовних джерелах юдаїзму – виправлення та відтворення світу³⁰.

З-поміж визначальних властивостей таких тенденцій – закони вільної конкуренції, вільної торгової діяльності та економічної раціональності, які євреї впровадили до Європи серед компонентів свого релігійного світогляду³¹, і ці ідеї стали основними у капіталістичній економіці. Таким чином, саме релігія безумовно виступає в євреїв фактором соціальної й економічної інтеграції. Юдаїзм найбільшим чином з усіх релігій історично сприяв бурхливому розвитку економічної активності у своїх adeptів³².

Співвідношення економіки і політики євреїв і неевреїв у Галичині поч. ХХ ст. є засадничим у розумінні характеру суспільного ладу, визначальним щодо наслідків економічної та політичної діяльності. Адже позиції в економіці окреслювалися тим, що в аграрному секторі серед земельної власності, що постійно зростала, матеріально переважали єврейські орендарі та польські поміщики³³, а тому в переважній більшості

соціально-економічний, культурний та духовний розвиток, наприклад, українців і німців Галичини, відбувався в рамках національних самоврядних громад³⁴. Побутувала думка про те, що «тип жидівський пересічно сильніший у боротьбі за існування, але морально стоїть нижче від не жидівського, має більше бистроти та витривалості, але також більше зарозумілості, амбіції та безсовісності»³⁵.

Як у абсолютному, так і у відсотковому відношенні на поч. ХХ ст. євреї переважали у промисловості над українським населенням. У 1901 р. із 641 729 галичан, зайнятих у промисловому виробництві, 232 917 осіб становили євреї та 69 893 українці. Якщо у відсотковому відношенні до загальної кількості населення Галичини євреїв було 11,1%, то у промисловості їхня частка становила 36,3 %, в той час як українці становили 42,1% усього населення і займали у промисловому секторі 10,9%³⁶. У 1900 р. у торгово-посередницькій діяльності брало участь 34,5% єврейського населення регіону³⁷, але в основному мова йшла про дуже дрібну торгівлю. Заробіток більшості торговців становив 3–5 гульденів³⁸ на день та забезпечував їхній прожиток дуже мінімально³⁹.

Загалом вплив релігійних цінностей на економічну поведінку галицького єврейства полягав у формуванні уявлень про трудову діяльність в цілому та цінність конкретних професій зокрема; складалися уявлення про власність, багатство, бідність; стримувався або стимулювався розвиток індивідуалізму, практицизму та релігійного мислення.

Релігійний вплив на економічну поведінку євреїв Галичини часто обумовлювався не тільки вимогами догматів – вони формувалися під впливом об'єктивних факторів довколишнього середовища – географічних, політичних, економічних.

Торгівля і підприємництво – найзручніші і наймобільніші форми економічного життя євреїв залишалися традиційними і поодинокими «моделями виживання» євреїв в умовах соціально-правового відокремлення. Значного економічного звучання в досліджуваній період набували єврейські видавці й окремі видавництва. Останні, покликані до підготовки та видання різноманітних видів друкованої продукції⁴⁰, ставали потужним фактором міжетнічних контактів та просвіти різних прошарків галицького суспільства. Хоча книжковий ринок тогочасної Галичини і був перевершений ринками інших товарів, його стратегічна роль у поширенні ідей політичного, ідеологічного, національного і культурного характеру залишалась надзвичайно важливою для розвитку етнопонаціональних відносин. Саме тому книжка ставала виразним самодостатнім об'єктом, що ідентично репродукувався у великих масштабах.

Уявлення про роль книжки в єврейському мисленні далеко виходять за рамки звичного для мислення європейського. Івритська книга «Сефер» першопочатково не сприймалася поза релігійно-філософським контекстом. «Сефер» не може бути пасивним матеріальним об'єктом. Невіддільно пов'язана з людиною, вона розгортається у часі і просторі. Найяскравіший опис книги як всесвітньої та надсвіткової реальності дає хасидський цадик XIX ст. Цадок га-Коген з Любліна: «Передано мені, що всесвіт – це Книга, створена Творцем Благословенним і що Тора – це коментар, який він створив та вигадав до цієї книги й який заключає істину. Тора – це образи ідеальних букв, які оформилися та перетворилися у форми літер писемних, на відміну від всесвіту, що володіє лише зовнішніми ознаками; за посередництвом Тори можна розпізнати усі натяки на початкову думку Творця, яка міститься у зовнішніх ознаках творіння. Однак також і уся сукупність творінь творить цілу книгу, в якій опечатані букви Його ідеї»⁴¹.

В якомусь сенсі друкована книжка ставала першим у сучасному розумінні, масово виготовленим промисловим товаром. Надзвичайно важливо, що відповідні шрифти для видання книжкових та періодичних видань українською мовою мали єврейські провінційні друкарні: А. Міллера-Сина у Стрию (1887–1893), Ф. Веста в Бродах (1894), В. Цеперканделя в Золочеві (1913), І. Айхельбергера у Львові (1910–1923), В. Бравнера у Коломиї (1905–1923)⁴². Проте, що очевидно, – такі видання були дуже своєрідним доповненням до загальних обсягів виробництва і не становили основної сфери поліграфічної діяльності.

Виняток із загального контексту становило видавниче підприємство Оренштайна, відкрите, як вважають, у 1903 р., спочатку без власної поліграфічної бази⁴³. Як засвідчують документальні джерела, насамперед епістолярна спадщина⁴⁴, визначальним у діяльності Оренштайна як видавця української книжки було те, що, будучи освіченою людиною, добре обізнаною із світовою та українською літературою, а також з галицьким літературним і культурним середовищем, він на початку цієї діяльності орієнтувався на співпрацю з цим середовищем⁴⁵.

Молодий Оренштайн справедливо тривалий час співпрацював і перебував у тісних взаєминах, використовуючи знання та авторитет, з О. Барвінським, А. Крушельницьким, Б. Лепким, В. Сімовичем та ін. для надання своєму видавництву високого рангу і залучення широких читачьких кіл⁴⁶.

Певні видавничі засади видавець проголосив у післямові до першого видання – праці Б. Лепкого «Начерк історії української літератури (до нападу татар)», помістивши у ньому звернення «Від видавництва». У ньому повідомлялося про намір видавати в першу чергу «Загальну бібліотеку»,

ідея якої визріла «в кружку тутешніх українців, ширих прихильників рідної культури, а честь реалізації цієї ідеї випала на долю «Галицької накладні». Вона не шадитиме ні грошей, ані труда, щоб дати широким верствам добрі а дешеві книжки з всіляких областей літератури і знань», з тим, щоб «викликати серед них охоту дальшого невпинного поступу»⁴⁷. Зокрема цей невеличкий фрагмент генези «Загальної бібліотеки» характерно вказує на особливості альтернативних джерел культурного «відчуження», завдяки яким «іншість» засимільованого єврейського інтелектуала зберігалася навіть за відсутності соціального відчуження⁴⁸.

Згадавши про початкові труднощі у цій справі, коли «не одно треба було починати з самих основ, прорубуючи основу та борикаючись з всілякими перепонами», видавництво Оренштайна запевняло, що «в міру того, як ростиме круг його читачів та прихильників, уступить не одно з його надостач і підніметься його вартість»⁴⁹. Закінчувалося звернення проханням про всебічну підтримку діяльності видавництва і закликком до суспільності співпрацювати з ним⁵⁰.

Модель опису європейського засимільованого освіченого єврея, запропонована П. Мендесом-Флором⁵¹, показує, що єврейський інтелектуал знаходив витoki своєї «іншості» не в соціальному відчуженні, а в альтернативному культурному світі (зосібна християнському), з його іншими когнітивними і ціннісно-нормативними установками. Оренштайнові інтелектуальні і комерційні задуми, задекларовані й реалізовані у «Загальній бібліотеці», показують його насамперед як особистість, яка постійно артикулювала мовою високої культури та інтелектуальних традицій свого суспільства, впроваджувала ціннісно-нормативне інакодумство.

Зрозуміло, що молодий двадцятивосьмирічний видавець пропонував більший ступінь однорідності панівної культури (німецької та польської) (того, що дослідники називають «когнітивним універсумом»), спільної для усіх її «своїх» (засимільованих євреїв), і не передбачав можливості співіснування деяких альтернативних, конкурентних і взаємопов'язаних культурних світів усередині одного співтовариства, що сприяло б творенню «внутрішньо інших» диспозицій, «сторонніх усередині» точок зору. Іншими словами не лише соціальне середовище досліджуваної доби, але й визначений тип багатокультурності Галичини могли створити умови для позицій Оренштайна-інтелектуала⁵².

Плідною була співпраця «Галицької накладні» з літературною і науковою громадськістю, яка загалом прихильно відгукнулася на задум єврейського видавця друкувати українські книжки: «Першою умовою поставлено, щоби друковані твори мали справжню вартість, щоб видання,

зокрема старіших літературних творів, були, по-можливості, коментовані. Низька ціна, яка призначена на поодинокі числа, повинна відкрити новим видавцям шлях в найширші кола, створити масовий консум, так як лише тоді видавництво зможе розвиватися. Якщо б більше, такі речі, стали популярними, то воно зможе дати нашому [українському] культурному розвитку найкращі послуги. Ймовірно, це залежатиме не лишень від вибору і опрацювання книжок й від енергії видавця щодо їх поширення, а й від того, наскільки наша суспільність [Галичини] зацікавиться видавництвом і захоче його підтримувати»⁵³. Усього до 1915 р., за підрахунками М. Вальо⁵⁴, вийшло майже 120 випусків творів «Загальної бібліотеки», якими «Галицька накладня» несла освіту і знання в найширші верстви населення.

Як свідчать архівні матеріали, Оренштайнове видавництво, побіч основних обсягів виробництва, до 1916 р. надрукувало численні серії поштових карток з видами Коломиї (загальний тираж – 100 000 шт.), Городенки (30 000), Снятина (12 000), Заліщик (20 000), Косова (8000), Жайого, (6000), Яблонова (3000), Гвіздця (3000), Делятина (12 000), Надвірної (8000), Космача (5000), Пістиня (3000), Печеніжина (1000), Заболотова (3000), Яремча (15 000), Ворохти (8000)⁵⁵. З-поміж інших друків – «картки воєнні» (20 000+1000), «картки ріжні» (5000), «Карпати» (60 000), «типи народові» (80 000), «на Родження Христове» (одноколірних – 10 000, кольорових – 10 000), «на Великдень» (відповідно – 8000 та 8000), «українських історичних» (150 000), «Червоного Хреста» (18 000)⁵⁶.

Рік 1914 безсумнівно став пробним каменем для Оренштайнового підприємства, адже, в роки Першої світової війни Галичина стала найбільшим полігоном воєнних дій між Австрією і Росією. Внаслідок військових операцій 1914–1918 рр. звичний уклад громадського, економічного і культурного життя населення регіону було перервано. Війна зруйнувала традиційний спосіб життя єврейства⁵⁷, підсиливши в ньому як асиміляційні процеси, так і національні рухи.

Австрійська влада вміло використовувала настрої єврейського населення і не шкодувала коштів і засобів для антиросійської пропаганди, складником якої було висвітлення безправного становища євреїв зокрема у Росії. Підкреслимо, що війну з Росією єврейська інтелігенція Галичини сприймала як боротьбу цивілізованої країни з «азійським деспотизмом», «країною погромів»⁵⁸. Про це промовисто свідчить текст відозви Єврейської національної партії Буковини, яку поширювали восени 1914 р. в Галичині: «(...) ненависні Москалі оголосили нашій дорогій вітчизні війну. Ми, австрійські євреї, які користуються під скіпетром великодушного і

справедливого цісаря усіма громадянськими і політичними правами та свободою натхненно вирушаємо на війну з метою боронити нашу дорогу вітчизну (...) В цій боротьбі й ми, євреї, боремося за плоди тисячолітньої культурної праці, в якій наші батьки на Заході та Півдні Європи старанно приймали участь, і ми, євреї, боремося із азійським деспотизмом, поневоленням народів (...)»⁵⁹.

Вступ російських військ на територію Галичини⁶⁰ супроводжувався численними пограбуваннями і погромами, знущаннями та убивствами цивільного єврейського населення. Зі спогадів С. Ан-ського відомо, що «пограбуванням було піддано усі міста після захоплення їх росіянами. Козаки грабували усе (...), але так як грабункам піддавалися більше усього крамниці, то фактичного постраждали, головним чином, євреї»⁶¹. Було сплюндровано, пограбовано та знищено сотні синагог та єврейських молитовних домів. Десятки тисяч галицьких євреїв рятувалися від наступаючих російських військ втечами у центральні і західні регіони Австро-Угорщини. Лише до Відня під час Першої світової війни прибуло 36 000 євреїв-утікачів з Галичини і Буковини.

Сучасники писали про Галичину, окуповану російськими військами: «З міст утікали усі більш-менш заможні та інтелігентні люди. Залишилась біднота, яка живе з дня на день, переважно помираючи з голоду»⁶². Згідно із розпорядженням верховного головнокомандувача російської армії, «найбільш заможніх та посідаючих суспільні чи інші посади євреїв брали в заручники і утримували під вартою, як злочинців». Євреї-заручники трактувалися окупаційними властями як «відповідальні за усі насильства над цивільним населенням за намовою євреїв»⁶³.

Відповідно до розпорядження верховного головнокомандувача російської армії великого князя Миколайовича та головнокомандувача Південно-Західним фронтом генерала Н.І. Іванова євреям забороняли в'їжджати та виїжджати з Галичини і вільно пересуватися у межах усїєї території. На початку 1915 р. згідно з наказом верховного головнокомандувача російською армією розпочалися масові висилки євреїв з Галичини. Насильній висилці підлягало все єврейське населення, яке проживало в різних містах і містечках регіону: від немовлят до старців. Євреям-виселенцям не надавали ані грошей на переселення, ні транспорту і часто їх гнали пішки з одного населеного пункту в інший. Нерідко галицьких євреїв переселяли декілька разів, отож визначеної системи чи логіки в цих переміщеннях не існувало⁶⁴. Командування російської армії також досить часто звинувачувало євреїв у шпигунстві на користь ворога, скуповуванні хліба, спекуляції продуктами першої необхідності та в інших ворожих діях⁶⁵.

Початок у 1914 р. Першої світової війни, якою дійсно відкривається трагічне ХХ ст., і трагедія євреїв (про що йшлося вище), перервала діяльність Оренштайна як видавця⁶⁶. Однак національно-культурні проблеми не перестають хвилювати підприємця. Навпаки, саме під час війни вони набувають для нього особливої гостроти.

Неопубліковані архівні документи свідчать, що з метою наведення порядку в справах місцевої єврейської общини 26 квітня 1917 р. Оренштайн (як голова) та Ізмаїл Ціманд (як заступник) звернулися до начальника Коломийського повіту з проханням дозволити вибори управи єврейської общини і взяти під охорону всі справи, що стосуються місцевої громади⁶⁷. Комітет виборців складався з Оренштайна (голова), Ціманда (заступник); Йосифа Тернера, Менделя Ротштейна, Ляйбніца Горовіца, Ізидора Гінзберга, Генріка Кестена (члени комітету). Підписаний комітет просив російську окупаційну владу, «прийняти вищезазначене до відома і за дозволом провести згадані вибори і у справах, що стосуються ізраїльської общини, звертатися до вищезгаданого комітету (...) в будинку Управи ізраїльської общини при вул. Шпитальній (тепер – вул. Романа Шухевича, 78)»⁶⁸. Оренштайн взяв активну участь у виборчій кампанії до єврейської общини, хоч йому так і не судилося стати її головою й переконати російську окупаційну владу про припинення репресій щодо цивільного єврейського населення⁶⁹.

Невдовзі після цього на знак протесту проти несправедливої політики тимчасової влади, 12 липня 1917 р., Оренштайн, «власник накладової книгарні і типографії», у листі до Тимчасової російської управи в Петрограді повідомив, що «дня 24 лютого 1917 [р.] вніс я просьби до В. П. Міністра Внутренних справ і до П. Міністра заграничних справ, через американського посла, вкотрих я доніс про шкоди і знищення, які заподіяла мені російська армія і російська управа і просив о розсліжене. Дня 14 марта вніс я нову просьбу в тій самій справі до нової революційної Управи Росії. Між тим вернув я до своєї вітчизни [і] при помочі нотаря перевів точний список моїх шкід і позволю собі ось тим предложити точний виказ шкід. Після спису інвентаря з дня 30 червня 1916 [р.] коли руські війська увійшли до Коломиї, вартість мінімальна товарів в моїх складах виносила 401.162 р[у]б[лів]⁷⁰. Стан товарів в день мого повороту з Росії виносив 80.031 рб.⁷¹ Недобір – 321.131 рб. Дальші вломаня і напади з днів 3 мая 1917 [р.] виносят шкоди 3.103 рб. Крім того через неправне арештоване і вислане мене до Росії поніс я шкоди в сумі 8.000 рб. Загальний недобір – 332.234 рб. Сі всі шкоди нанесла мені 8 і 9 руска армія⁷² а іменно через рабунок і реквізиції⁷³. Ті шкоди зголосив я рівнож обласному коміссареві для

Галичини і Буковини. Подрібний список шкоди доручаю до подання і прошу о зворот понесення страт»⁷⁴.

Згідно з Оренштайнними підрахунками, 30 червня 1916 р. на складах видавництва «Галицька накладня» містилося товарів на загальну суму 401 162 російські рублі, зокрема в книгарні на пл. Ринок, 7 (тепер – пл. Відродження) – на 184 330 рб., в головній крамниці по вул. Архикнязя Рудольфа, 9 – на 101 727 рб., в крамниці бічній «А» – на 4500 рб., в крамниці бічній «Б» (мається на увазі відома коломийська променада А – Б, теперішні вул. Театральна і пл. Відродження) – на 3000 рб., крамниці «навпроти гімназії» – на 19 890 рб., у палітурні Рота – на 22 910 рб., у палітурні Файнштайна – на 2365 рб.⁷⁵

Окрім цього, вартість «уряджень з друкарні» становила 41 200 рб, коритаря (папірні) – 2740 рб., помешкання видавця – 12 300 рб., окремих речей з головної крамниці – 6200 рб. Надзвичайно цікаво, що видавець декларує з-поміж речей особистого помешкання: «меблі (вартість – 2000 рб), мальоване (200), підлоги (1200), печі (600), ляmpi (100), запаси живності (500), конфітюри і соки (300), вина (400), біля [білизна] (1.000), убрання [одяг] (1500), начиня і шкла [посуд] (300), предмети із золота і срібла (2.000), черевики і кальоші (300), урядження кухонні (200), постіль для слуг і ліжка (150), дерево (150), 36 дверей і вікон (1500)»⁷⁶. Свідками цієї інвентаризації зазначено Єліяша Ціманда і Самуеля Товба, нотарем – коломийського урядника Йосифа Капка⁷⁷.

Останній зазначав, що «на жаданя особисто мені знаного пана Якова Оренштайна, книгаря і властителя реальності в Коломиї замешкалого, удав ся я до его торговлі з книжками і папером в Ринку, 7 і его друкарні, магазинів і помешканя при ул. Архикнязя Рудольфа в Коломиї (тепер – вул. Василя Стуса, 2, частина вцілілого будинку і друкарні Оренштайна, які належали до території одного з трьох коломийських гетто) находячих ся і в цілі ствердження, що в тих локалях в дня 22 цвітня 1917 року находило ся, знайшов я там предметом в залученім тут, невіддільну часть сего протоколу становлячим інвентари, вичислені»⁷⁸.

Вищезазначений інвентар товарів і предметів станом на 22 квітня 1917 р., які містилися в книгарні, крамницях, друкарні і помешканні Оренштайна, засвідчує нерухоме майно видавця загальною сумою 80 031 рб., зокрема: в книгарні на пл. Ринок, 7 на суму 39 223 рб, головній крамниці по вул. Архикнязя Рудольфа, 9 – на 25 308 рб., друкарні – на 14 500, помешканні⁷⁹ – на 1000 рб.⁸⁰ З-поміж технічного устаткування друкарні зазначається, між іншими, «одна машина друкарська велика з причини браку ріжних позабираних від неї приладів тепер не до ужиття (вартости – 1.200 рб), друга машина друкарська з причини браку тареля

тепер не до ужиття (300), складання з черенками ізза ріжних браків не до ужиття (12.000), одна стереотипія можлива до ужиття (300), великі полиці на склад черенок, перед тим зовсім повні, тепер з причини забраня всіх більших і малих черенок руських [українських] (300), 1 мотор демонтований з причини браку декотрих позабираних пасів і приладів тепер не до ужиття (400)»⁸¹.

Підписаний Йосиф Капко 3 травня 1917 р. стверджував: «Найшов я задній єї части в мурі припираючим від західної сторони до коритаря, вибиту величезну діру, через котру вдерли ся якісь злочинці до сеї торгівлі і перешукавши єї, порозкидали по землі більшу часть товарів, з котрих по упорядкованню ствердив я брак предметів (...) в залученім (...) інвентарі. Брак предметів був в той спосіб стверджений, що порівняно інвентар товарів тої торгівлі, споряджений через підписаного (...) нотаря. (...) Причім жадає пан Яков Оренштайн занотованя того, що, отвираючи рано торгівлю, запримітив, входячи, що якісь російські солдати утікали висше згаданою дірою в мурі»⁸².

З-поміж товарів, пограбованих у ніч проти 3 травня 1917 р. у книгарні на пл. Ринок, 7, Оренштайн і Капко стверджували відсутність зокрема серій видів міста Коломиї (6000 шт.), Городенки (2000), Яблонова (1000), Делятина (2000), Яремчого (4000), «карток воєнних» (2000), видів серії «Карпати» (8000), карток «Типи» (7000), карток «з історії України» (11 000); накладу польських книжок власного видання (вартістю 200 рб.), «польських книжок до моленя» (20 рб.), українських книжок власного видання (35 рб.) тощо загальною вартістю 310 350 рб.⁸³

Однак, незважаючи на такі несприятливі умови, необхідно підкреслити, що воєнні події⁸⁴, матеріальні втрати не пригасили відданості Оренштайна справам розвитку української культури та ідеї українського національного відродження. В листі до станицлавівського воеводи в грудні 1924 р. видавець зазначав, що «коли пізніше впав царський уряд [у Росії], а Україна оголосила самостійність⁸⁵, у порозумінні з президентом [Володимиром] Винниченком⁸⁶, а згодом, отаманом [Симоном] Петлюрою⁸⁷, заклав я у Києві велику книгарню української наукової літератури. (...) Коли більшовики прогнали [Симона] Петлюру з Києва⁸⁸, [вони] знищили ціле моє накладове підприємство разом із запасами книжок»⁸⁹.

Про налагодження комерційних зв'язків з урядом УНР, як зазначає М. Вальо, Оренштайн повідомляв у червні 1918 р. відомого науковця і громадського діяча Олександра Барвінського⁹⁰. Видавець підкреслював, що його приймали на найвищому урядовому рівні, узгіднили запропоновану ним програму українських видань, серед яких були

грунтовні праці з історії, літератури і мистецтва України⁹¹. Встановлення 29 квітня 1918 р. влади Гетьмана Павла Скоропадського (скинено 14 грудня 1918 р.) змінило на краще долю Оренштайна⁹². Режим Гетьманату зіткнувся зі значною кадровою проблемою при призначенні на чільні пости в адміністрації та дипломатичному корпусі.

Вакантною була посада представника Міністерства освіти, на яку було призначено Оренштайна як знаного громадсько-культурного діяча передовсім з причини його доброго знання національних потреб українців та безсумнівно лояльності до нового уряду⁹³. Надзвичайно рідкісний і важливий документ до історії співпраці видавця з гетьманським урядом – «Посвідчення» МЗС Української Держави від 28 листопада 1918 р., в якому, між іншим, зазначено: «Міністерство Закордонних Справ Української Держави сим свідчить, що власник цього п. Яків Оренштайн, командирований Міністерством Освіти, має право вільного переїзду з Києва до Галичини, Німеччини і Швейцарії, і повороту назад. Просимо всі влади не чинити йому ніяких перешкод, а помагати в разі потреби»⁹⁴.

Для всебічного з'ясування названої діяльності слід використати й пізніші свідчення опосередкованого характеру. З протоколу допиту Оренштайна польською окупаційною владою від 28 червня 1920 р. відомо зокрема, що ще у 1917 р. видавець виїжджав до Німеччини, де займався виданням (за домовленістю з українським урядом у Києві) українських книжок⁹⁵ (творів Т. Шевченка, шкільних підручників, художньої літератури). Оренштайн підкреслював, що у громадському житті Наддніпрянської України ніякої участі не брав, адже «з тогочасним урядом українським не міг погодитися – на кожному кроці висловлював своє незадоволення з [дій] уряду»⁹⁶.

Це в свою чергу свідчить про те, що архівні документи дозволяють стверджувати деяку «двовимірність» видавничого проекту Оренштайна на Наддніпрянщині у 1917–1920 рр. (спочатку з урядом УЦР, згодом – Гетьманатом Скоропадського і в кінцевому підсумку – Директорією УНР) як такого, що був реалізований лишень частково. Наприкінці травня 1920 р. видавець отримав телеграму повноважного Представництва українського уряду в Німеччині про відправку до Києва п'яти вагонів готової друкованої продукції українською мовою⁹⁷. Драгоман українського посольства у Берліні Владислав Хонівка 18 травня 1920 р. повідомляв: «На наказ пана Головного Отамана⁹⁸ всі друковані за кордоном [напис олівцем «з Вашою допомогою»] українські книжки мусять бути готові для транспорту на Україну. Через тиждень виїде уповноважений Міністра народної освіти за кордон. 356. Михайлів»⁹⁹. Уже в червні того ж року Оренштайн згадував, що «через зміну на фронті, книжки не міг доставити до Києва, а [повинен

був] користати з побуту у ближчій Східній Галичині (...) [очікуючи] подальших вказівок від українського уряду з Кам'янець-Подільського¹⁰⁰. Книжки призначені для Києва, знаходяться у Ляйпцігу і Відні (...)»¹⁰¹. Не маючи вже надій на поліпшення ситуації в Україні, бачачи, як сліпо і фатально українська громадськість і далі йде за примітивними та демагогічними лозунгами соціалістів, як повне невідчуття і нерозуміння історичної реальності й історичних законів ведуть націю до загибелі, Оренштайн покидає Наддніпрянщину.

Серед контекстів нашої теми й те, що розпад Габсбурзької монархії і державотворчі процеси поневолених нею народів дали поштовх активізації східногалицького єврейства. Для євреїв, які населяли Галичину¹⁰², після Першої світової війни основоположною проблемою стало визначення своєї позиції щодо нових державних утворень, одночасне існування яких на цій території було неможливе¹⁰³.

З початком Листопадової національно-демократичної революції 1918 р. перед євреями постала проблема визначення своєї позиції в українсько-польському протистові, що зростало. Вже 1 листопада представники всіх єврейських національних партій та кагалу утворили «Єврейський комітет громадської безпеки», який у своїх перших і подальших постановах схиляв євреїв до нейтралітету¹⁰⁴. Фундамент українсько-єврейського порозуміння був закладений УНРадою 19 жовтня 1918 р. Проголошуючи створення суверенної Української держави, вона заявила про визнання євреїв окремою нацією і права національних меншин на національно-культурну автономію та їхнє представництво у майбутньому уряді¹⁰⁵. При цьому УНРада відмовилася від дискримінаційної політики вирізняти євреїв лише за віросповіданням, визнала їх за націю, надала право утворювати Єврейські (Жидівські) Національні Ради (ЄНРади)¹⁰⁶.

Активна участь євреїв у будівництві ЗУНР, збройна боротьба на боці галицьких українців проти агресії Польщі («Жидівський курінь», «Курінь помсти») були пропозиціями однієї з центристських партій¹⁰⁷. Цього, однак, не сприймала консервативна більшість політичного проводу ЄНРад (у Тернополі, Перемишлі, Підгайцях, Чорткові, Гусятині, Копичинцях, Станіславі). Львівський єврейський комітет 14 листопада 1918 р. повідомляв: «(...) у Львові від 1 падолиста тривають криваві боротьби поміж польськими і українськими військами. Сотки жертв поміж невинним цивільним населенем. Цілі частини міста в обсягу стрілів видані на поталу голоду. Жида проголошують у Львові, у цілій Галичині найгостріший неутралітет. Проте Поляки рекрутують в частинах міста, занятих через них, жидівських муштин насильно до боротьби проти Українців (...)»¹⁰⁸.

Незадоволення українських діячів викликали зайнята євреями позиція нейтральності та відхід від активної розбудови ЗУНР, а тому загострення ситуації вимагало від української влади створення дійових полінаціональних структур¹⁰⁹. Створена в грудні 1918 р. Коломийська Прибична рада¹¹⁰, до складу якої увійшли представники українського, польського, німецького і єврейського народів, словами д-ра Гельбарта заявила: «Жидівські делегати будуть брати участь у нарадах Прибичної Ради і доложуть своїх сил для добра міста (...) Підносимо, однак, з натиском, що всякі міські справи будемо розглядати об'єктивно, без партійності для одної або другої народности, причім будемо стерегти інтереси Жидівського народу»¹¹¹. Розбіжність партійних ідеологій відображала відсутність єдності всередині коломийської єврейської общини. Сучасники зазначали: «Акцентуємо ще раз святочно нашу абсолютну неутральність в квестиях дотикаючих польський та український народ і хочемо лиш на підставі права самовизначення народів зноситися з іншими народами як рівні з рівними і як такі бути також ними трактовані»¹¹².

Що стосується безпосередньо ставлення Оренштайна до західноукраїнської держави на персональному рівні, як і, до речі, до української справи зокрема, то проявлялось воно переважно у формі співпраці з місцевими органами управління й окремими державними структурами ЗУНР і навіть участі в них¹¹³. Опосередковані документи поліцейного характеру зазначають, що «Відразу ж після падіння Австрії, Оренштайн прилучився до головних діячів самопроголошених українських урядів і розпочав вже у листопаді місяці року 1918 свою антидержавну діяльність через відступлення своєї друкарні на користь української Окружної Військової Команди, в якій видавалися різні антиурядові часописи і брошури»¹¹⁴. Останній поширював серед населення українського, жидівського і німецького, допомагаючи у той спосіб підбуренню українського народу проти [Польської] Держави і Народу Польського»¹¹⁵.

Матеріали польської державної поліції 1920-х рр. містять численні повідомлення про тісну співпрацю Оренштайна з українськими суспільними діячами ЗУНР на Покутті. Так, з поінформованих джерел (між іншим — таємної поліції) відомо, що «Оренштайн був на сталих послугах Головного Команданта українського Теодора Примака¹¹⁶ через його ад'ютанта, заповязтого ворога польського народу д-ра [Володимира] Бемка¹¹⁷, в Коломиї. З першим виїзджав на зібрання та згромадження антиурядові, що відбувалися в довколишніх повітах, а також до Станіслава і Тернополя, а звідти — до Києва, на Україні»¹¹⁸.

Поглиблення збройної боротьби між українцями і поляками в Галичині практично призвело до пізніших звинувачень української сторони у фізичних знущаннях над інтернованими та військовополоненими поляками. Черговою спробою звинуватити євреїв у допомозі органам влади і військовикам ЗУНР стали показові судові процеси. Так, зокрема, польські органи поліції стверджували, що «немало прислужився Оренштайн до інтернування Поляків на Козачеві¹¹⁹, з яких сотні загинули на голодовий тиф¹²⁰ з яких так не одного в'язня живцем було поховано. Знущання над інтернованими виходили, головно, з подання Окружного Команданта [Теодора] Примака, який отримував вказівки від головного діяча — Оренштайна»¹²¹.

Це свідчило зокрема й про те, що поляки не могли погодитися з тим, що протягом основного періоду існування ЗУНР (жовтень 1918 — липень 1919 рр.) її державні інституції здійснили низку реальних заходів з метою проведення такої національної політики, яка ґрунтувалася на міжнаціональному мирі, злагоді і партнерстві. Адже така національна політика, як свідчать документальні матеріали, передбачала надання національним меншинам і її громадсько-політичним представництвам політико-правового статусу повноправного чинника державотворення, учасника суспільно-політичного, соціально-економічного та освітньо-культурного процесів¹²².

Принципово важливий, на нашу думку, той факт, що саме Оренштайна у судових баталіях 1921–1924 рр. щодо його «політичної неблагонадійності» трактували як головного ворога Польської держави і поляків загалом — через особисту лояльність до галицьких українців та української справи¹²³. Це вказує на те, що у ставленні до України і української справи він залишився послідовним і після того, як більшовики фактично знищили його справу на Наддніпрянщині, і після того, як польська окупаційна влада звинуватила Оренштайна в антидержавній і розвідувальній діяльності на користь еміграційного уряду ЗУНР.

В умовах, коли польський уряд нехтував право українців Галичини на самовизначення й однозначно домагався включення східної її частини до складу Другої Речі Посполитої і проводив політику «доконаних фактів» (легалізації окупаційного режиму)¹²⁴, вважалося, що «структура зайнятості євреїв свідчить, що вони представляють в польському суспільстві структурно чужий елемент»¹²⁵. Вступ новоприбулих польських військ в Галичину розпочався масовими єврейськими погромами¹²⁶.

Найбільшою мірою таке практичне втілення основних засад польської національної політики щодо євреїв знайшло в 1919–1921 рр. З цього приводу Оренштайн у 1920 р. згадував, що «(...) у травні 1919 р.¹²⁷ виїхав

з Галичини на підставі перепустки, виданої мені урядом ЗУНР, однак її загубив. З Німеччини до Польщі приїхав без паспорту на підставі тільки доданого посвідчення МЗС Української Держави і телеграми¹²⁸. З часу мого побуту у Німеччині не володію жодними документами – такі, зрештою, були зайві і непотрібні. У політичному житті взагалі ніколи не брав участі – бо я є багатим чоловіком (маю у Коломиї дві кам'яниці, друкарню і готівку), не погоджуюсь з більшовицькою програмою і більшовиків боюся»¹²⁹.

Використання усієї сукупності наявних джерел з обов'язковим зіставленням і перевіркою їхньої достовірності робить можливим розв'язання питання про місце Оренштайна в концепціях еміграційного уряду ЗУНР щодо перспектив українсько-єврейських взаємин¹³⁰.

Унікальні за своєю новизною та інформаційною насиченістю документи польських органів державної влади 1921–1924 рр. засвідчують, що внаслідок продовження загарбницької війни Польщі проти ЗУНР та кривавих розправ над євреями Оренштайн останнього тижня травня 1919 р. покинув Коломию. Польська поліція підкреслювала, що «після падіння самопроголошених українських урядів, виїхав (...) з Коломиї до Відня, а звідти – за дорученням [Євгена] Петрушевича¹³¹ – перебрався до Берліна¹³² і так заснував друкарню, в якій видавав українські брошури, зміст яких був ворожим до Польської держави»¹³³.

За таких обставин ідея української накладової книгарні для української політичної еміграції й успішного вирішення проблеми державної самостійності Галичини з допомогою міжнародних чинників набувала для видавця нового звучання¹³⁴. У положенні про видавництво «Українська накладня», розісланому українським установам і діячам Галичини та Європи, вказувалося, що воно діятиме знову ж таки за підтримки українських культурних кіл, «наслідком потреби й необхідності, щоб нарешті і продукти українського духа стали відомі в Німеччині і Осерединній Європі та щоб їх можна було набути на книжковому ринку»¹³⁵. Тому накладня, як зазначає М. Вальо, планувала займатися не лише українською видавничою справою, а й розпродажем творів українського письменства, мистецтва, музики і загалом усієї україніки, хай де б вона з'являлася у світі. Підкреслювалося також, що провід видавництва «спочиває в досвідчених і відповідальних фахових руках»¹³⁶.

Для розуміння перебігу заснування і перших кроків нового Оренштайнового видавництва цікавими є інформації органів держбезпеки Польщі стосовно так званої «політичної» діяльності видавця, які з'ясовують наміри видавця щодо перспектив розвитку його берлінського підприємства. Інформація львівської експозитури польської політичної поліції від 14

жовтня 1924 р. свідчить, що Оренштайн добре усвідомлював нагальність і важливість перелічених вище завдань. Керівник експозитури Кайдан свідчив, що «на підставі таємного спостереження¹³⁷ Яків Оренштайн перебував у Львові від дня 2 вересня б[іжучого] р[оку] до 4 вересня б. р. Зупинявся цілий час у готелю «Народна гостиниця». (...) вже названий зустрівся тут з деякими видавцями¹³⁸ й представниками української преси, розпитував їх про можливі тут взаємини в ділянці видавничої справи і т. д.»¹³⁹. Органи польської держбезпеки поширювали чутки, що «напередодні [Першої світової] війни скромний антиквар у Коломиї, розбагатів на війні і доробився величезної фортуни [і тепер] заснував у Берліні на спілку з якумось Супруном¹⁴⁰, бувшим фінансовим агентом [Симона] Петлюри і Щепаловим¹⁴¹ велику видавничу фірму українських творів красного письменства та історії»¹⁴².

Як з'ясувалося, Оренштайн володів величезною кількістю українських книжок, які він надрукував уже в Німеччині. Однак з огляду на митні перешкоди він не міг практично реалізувати продукцію поза німецькими кордонами — в Галичині та Росії. Польська агентура свідчила, що «радянський уряд має у Берліні своє власне видавництво «Космос» і інших книжок на терен Радянської України — не допускає»¹⁴³. Здавалося б, нереалізовані видавничі завдання (з погляду поляків) нового Оренштайнового підприємства й упереджена національна політика польської влади¹⁴⁴ («Оренштайн не має жодного іншого ринку збуту для своїх видавництв, з яких міг би отримати просто безпечний маєток, посилює свої впливи на терен східної Малопольщі») мали б сприяти тісній співпраці видавця з радянофільським урядом Є. Петрушевича. Натомість видавець заініціював тривалі контакти з «головними літературними керівниками видавничої фірми» — професорами Степаном Томашівським¹⁴⁵ і Богданом Лепким¹⁴⁶, які, як повідомляли інформатори, «хотіли би повернутися до краю»¹⁴⁷. Не дивно, що Оренштайн саме за їхньою порадою розпочав кроки для перенесення видавництва «Українська накладня» з Берліну до Галичини.

Разом з тим видавець прагнув практично демонструвати своє прихильне ставлення до українців. Безумовно, що як крупний підприємець, яким насамперед керувала матеріальна зацікавленість, він намагався відновити працю не лишень в Європі¹⁴⁸, але й у США і Канаді.

У грудні 1924 р. Оренштайн звернувся до станицлавівського воєводи Юристовського з листом, в якому повідомив про короткотривалу поїздку до цих країн. «Оце перед трьома роками [1921 р.] дозволив я собі виїхати до Канади та Сполучених Штатів Америки для того, щоб поширити свою видавничу діяльність, бо там є велика група українців, серед яких мої

книжки перед [Першою світовою] війною мали великий попит; навіть мав я головний склад книжок у Вінніпезі. Тому хотів я налагодити знову там контакт»¹⁴⁹.

Реалізації такого задуму в цей час завадило тривале внутрішнє листування органів МЗС та МВС Польщі щодо так званої «політичної діяльності» видавця, що одночасно розпочалося в Галичині та Німеччині. З іншого боку, політична роздробленість тодішньої української діаспори в США і Канаді ставила під сумнів подальші успіхи Оренштайнового підприємства, навіть у разі його успішної реклами. У 1921–1922 рр., як згадував єврейський комерсант, «повідомили мене, що якийсь агент польського консульства в Канаді розшукував по цілм краю¹⁵⁰ відомостей, чи я теж там – з іншої сторони океану! Не провадив антидержавної агітації!»¹⁵¹. Не менш важливі перешкоди для нормальної праці Оренштайна чинили й органи держбезпеки, про що він зазначав: «(...) на кожному кроці був висліжуваний таємними агентами поліції»¹⁵².

Виокремлення Галичини як остаточного терену для відновлення видавничої праці Оренштайна припадає на 1924 р. У цьому головну спонукальну роль відігравали не тільки економічні фактори (як виглядає на перший погляд), але й ідея українсько-єврейського й польсько-єврейського порозуміння та власної політичної реабілітації.

Ситуацію довкола подальшої видавничої діяльності Оренштайна змінив його приїзд до Варшави, а згодом – до Коломиї у другому півріччі 1924 р.¹⁵³. З цього приводу окружний комендант д-р Гендриховський повідомляв офіційний Станіславів, що «за час свого побуту в Коломиї Оренштайн не зустрічався ні з ким, окрім д-ра [Лейзора] Шорра і своєї дружини Регіни Махлер¹⁵⁴, при тому вирішував суперечку поміж ним і власником друкарні [Аскольдом?] Кисілевським»¹⁵⁵. Хоча й тут не було без надуманих польською владою проблем. Численні «старання» щодо політичної розправи над видавцем чинив коломийський поліціант Пйотр Голька¹⁵⁶, який, як свідчать документи, ймовірно, мав тривалий особистий конфлікт з Оренштайном¹⁵⁷.

Архівні документи переконливо засвідчують й те, що тривала відсутність і перебування Оренштайна у Німеччині (1919–1920, 1921–1924 рр.) призвела до того, що він опинився поза сферою безпосереднього впливу на коломийський видавничий рух.

Саме з цього приводу видавець на початку вересня 1924 р. провів спеціальні зустрічі з відомими представниками місцевої інтелігенції¹⁵⁸ – директором гімназії Прокопом Мостовичем¹⁵⁹, викладачами того ж навчального закладу – Богданом Левицьким¹⁶⁰ і Михайлом Роздольським¹⁶¹, директором українського кооперативу «Покутський союз» Захаром

Скварком¹⁶², суддею окружного суду і головою коломийської «Просвіти» Ромуальдом Думіном¹⁶³. Оренштайнові йшлося про відновлення роботи книгарні і випозичальні книжок¹⁶⁴, налагодження книгообміну, забезпечення українськими виданнями теренів Східної Галичини. Чимало зусиль до інформування українського громадянства краю про наміри перенести берлінське видавництво доклав Оренштайн у вересні – жовтні того ж року. 2 вересня він вибув з Коломиї до Львова, де зустрівся з деякими українськими видавцями та представниками наукових кіл¹⁶⁵. З низки не з'ясованих досі питань так званої «львівської зустрічі» Оренштайна – його участь в акції відомого науковця-мовознавця Степана Смаль-Стоцького¹⁶⁶ щодо відкриття українського університету в Польщі¹⁶⁷.

Протегована польським зовнішньополітичним відомством (департамент преси) акція передбачала створення (у майбутньому) вищого навчального закладу з метою порозуміння обох (українського і польського) народів¹⁶⁸. Як підкреслював Оренштайн, він «був готовий піддатися довіреній місії як лояльний громадянин польської держави і визначний книговидавець, охоче доклав би усіляких старань, щоби обидва народи доброзичливо зустрілися в культурній і господарчій праці»¹⁶⁹. На підставі виданого польським консульством у Берліні закордонного паспорта для практичної реалізації такого проекту видавець упродовж осені 1924 р. відвідав Варшаву, Львів, Станіславів, Коломию. Однак, як свідчать документи, його участь у цій акції була нетривалою – вже в грудні того ж року Оренштайн повернувся до Німеччини¹⁷⁰.

Разом з тим мусимо висунути припущення, що у зазначений період Оренштайн шукав шляхів розв'язання своїх видавничих проблем поміж єврейською громадськістю Галичини, робив вагомі кроки на цьому шляху. Однак втручання польської влади зробило недосяжною зміну поглядів єврейського загалу на українську справу й Оренштайнове підприємство¹⁷¹. Як з'ясувалося, упереджене ставлення поляків у 1923–1924 рр. до галицьких євреїв поставило під сумнів лояльність останніх до нової влади як політичної сили¹⁷².

Не буде перебільшенням твердити, що зацікавленість і участь Оренштайна у відомій справі Станіслава Штайгера¹⁷³ сформувала розуміння його місця в надзвичайно заплутаному спектрі українсько-польсько-єврейських взаємин міжвоєнної доби. Окремі польські часописи використали замахи на президента як привід для антисемітської агітації, адже в країні зростали випадки проти сіоністської партії та єврейської спільноти загалом¹⁷⁴. У такій складній суспільно-політичній атмосфері захист С. Штайгера намагався вказати на справжніх організаторів замаху¹⁷⁵. З приводу цього воеводський комендант державної поліції у Станіславові,

надкомісар Штаба повідомляв політичну поліцію у Львові, що «(...) з початком арештування Штайгера дуже цікавився тією справою Яків Оренштайн, власник української книгарні у Берліні, який перебуває у стосунках з еміграційним урядом [Євгена] Петрушевича¹⁷⁶. Перед початком процесу повинен був бути Оренштайн особисто у Львові і всіляко офірувати свою допомогу, хоча рекомендовано йому втриматися від цього»¹⁷⁷.

Зрозуміло, що тривалий час львівський суд керувався випадковими свідченнями, С. Штайгерові загрожувала смертельна небезпека, а тому на його захист і виступив Оренштайн. Залишається загадкою, як саме допомагав підсудному видавець і чи схилився він на бік «порад» офіційної влади. На нашу думку, не останню роль відіграло тут і те, що до початку процесу Штайгера контакти Оренштайна з єврейською спільнотою Галичини та їхня практична взаємодія були мінімальними.

Таким чином, питання українсько-єврейських взаємин в історичному аспекті не втрачає своєї актуальності серед загалу вітчизняних дослідників. У соціальній історії Галичини сер. ХІХ – початку ХХ ст., як відомо, одним з основних моментів суспільного розвитку є проблема міжнаціональних відносин. Для історика, який цікавиться питаннями етнонаціонального розвитку, пошук мотивацій у формулюванні ідейних позицій, чинників національної ідентичності і політичної обумовленості загальножиттєвих постулатів представників тієї доби, важливий не менше, ніж, скажімо, узагальнювальна панорама історичного процесу.

Комплексний аналіз громадсько-політичної діяльності та світогляду Оренштайна в історичному контексті етнонаціональних (етноконфесійних) спільнот у Галичині дозволив проаналізувати низку проблем, розв'язання яких дає цілісну картину місця відомого діяча української книговидавничої справи у міжетнічних відносинах. Результати цієї розвідки дозволяють стверджувати, що Оренштайнова видавнича спадщина є прикладом відповідності ідейних пошуків засимільованого єврея західноєвропейським ідейним і культурним тенденціям.

На прикладі його життя і діяльності можна вивчати історичні особливості розвитку міжетнічних взаємин та співжиття представників етнонаціональних спільнот у Галичині – з усіма надбаннями, недоліками і суперечностями. Зважений аналіз дозволяє стверджувати, що Оренштайн не виходив за межі традиційного юдейського способу мислення, сполучаючи елементи соціальної й економічної інтеграції в неєврейське середовище (українсько-галицьке) та органічне входження в лоно християнської (української) культури. Видавець прагнув у особливий спосіб подолати однобічний (моноетнічний) розвиток української культури Галичини та Наддніпрянщини кін. ХІХ – 20–30-х рр. ХХ ст., доповнити

(майже відсутню) присутність України в модерній європейській культурно-мистецькій площині.

Виявлені архівні документи містять цінні свідчення про видавничу, суспільну та політичну діяльність цього коломийського єврейського видавця і дозволяють відновити в подробицях його біографію в зазначену добу. Деякі документи недвозначно вказують на те, що у так звані коломийський та берлінський періоди свого патріотичного видавничого чину Оренштайн багато зробив для нормалізації міжетнічних стосунків у Галичині – через особисті контакти, широку і плідну видавничу діяльність, розуміння державницьких ідеалів українства. Проте несприятливі умови життя й праці в еміграції, виникнення особистих конфліктів та поява видавництв-конкурентів у середовищі української політичної еміграції призвели до штучного нагнітання політичної та етнічної атмосфери щодо особи самого видавця.

Цілком справедливою пересторогою звучать нині слова Оренштайнового сучасника: «І коли ми нація вбога й не цілком ще дозріла, не маємо меценатів живих, то спробуймо витворити їх якнайбільше ніж мертвими, щоб їхні надбання за життя оживили їх по смерті нашу загальну справу, що так часто примирає й не може нормально жити саме через брак золотої крові. Нас бо вже так багато, що аж соромно згадувати ті все зростаючі числа, й бачити, як наша справа кволіє, навіть часто не через брак доброї волі, а через нашу байдужну неухважність, що так часто також залежить не від нашої доброї волі, а від тимчасової нашої слабости»¹⁷⁸.

4.3. Дискурс міжетнічної інтеграції: аккультурація периферійної етнонаціональної спільноти

В історії етнокультурних процесів у Центральній і Східній Європі особлива роль завдяки її геополітичному розміщенню припала Галичині. Просторий, мальовничий, багатий природними ресурсами край, що простягався по європейському вододілі поміж Карпатами і верхів'ями Бугу, став ніби натуральним мостом між Західною, Центральною і Східною Європою. Ці терени були колись осередком прадавньої, відомої ще з часів неоліту, високої надбужанської культури, а утворена на них пізніше Галицько-Волинська держава була в XII ст. найбагатшою і найзалюдненішою частиною, що прийняла християнство з Візантії – України-Русі. Сюди відносно рідко сягали половецькі наїзди, а сусідство із Західною Європою сприяло розвиткові жвавих торговельних зв'язків¹.

Найважливіше значення для історії Галичини мало її розміщення на рубежі двох великих обшарів світової культури: греко-візантійської на Сході та латинської на Заході. Взаємовпливи цих двох культур у різний час, починаючи від трипільської культури та Високого Середньовіччя й до формування модерних націй, простягалися через Галичину в регіоні Центральної Європи та й у зворотному напрямку, виразно позначившись на історико-культурних, соціально-економічних, церковно-релігійних контактах та взаєминах автохтонного, українського населення з представниками інших націй і народностей. Враховуючи це, підкреслюють, що міграція населення в Галичині є натуральним процесом, який у своєму історичному розвитку став постійним чинником плідного обміну духовними і матеріальними надбаннями поміж окремими суспільностями, інституціями і культурними середовищами². Активність переселенських процесів на цій території значною мірою залежала від натуральних умов, які характеризують окремі, включені у ці процеси, території, а саме їхні доступність, сприятливі кліматичні умови, наявність природних засобів тощо. Вирішальний вплив на поживлення чи послаблення етнокультурних процесів у регіоні в різні історичні періоди мали важливі політичні події, умови розвитку економіки і торговельного руху, особливості релігійних

вірувань і духовного життя сусідніх суспільностей і культурних середовищ Європи³.

Давня і модерна історія Галичини становить не просту суму окремих подій і процесів, фактів матеріального життя тощо, а є органічно самостійним, оригінальним культурним явищем європейської цивілізації. Культуро- й етногенез давнього населення краю відзначалися складністю й багатолінійністю⁴. Археологічні й писемні джерела свідчать, що внаслідок постійних міграцій давнє населення Галичини ніколи не було етнічно й культурно однорідним, а на її території формуються певні мікрорегіони, або історично-культурні області.

Територію Галичини впродовж кількох тисячоліть заселяли послідовно одні за одними племена, витісняючи попередників, змінюючи етнокультурну і політичну ситуацію. На зламі III–II тис. до н. е. на місці трипільських поселень лісостепової частини – на Подесенні, Волині, Західному Поділлі й Підкарпатті вперше фіксуються пам'ятки культури шнурової кераміки або бойових сокир⁵. Питання про походження носіїв цієї культури вельми важливе для історії Давньої Європи, адже зачіпає етнічні витоки багатьох народів. Пам'ятки цієї археологічної культури зафіксовано в багатьох регіонах сучасної Німеччини, починаючи від р. Райну, в Південній Скандинавії, Польщі та Білорусі, на Балтійському узбережжі.

Основним районом поширення культури лінійно-стрічкової кераміки, або дунайської (2-а половина V тис. до н. е.), є Центральна Європа до Райну, представлена також у Польщі та в Україні – на Волині й Поділлі⁶. Серед семи основних шляхів поширення цієї культури в Європі археолог Я. Пастернак виділив також: 1) з Чехії на північ, над Лабу, в околицю між Дрезденом і Мульдою, від Липська на захід до Гарцу включно, до Турингії, на північ від Гарцу до Бравншвайг. Припускають, що ці землі мали зв'язок з Південною Ганноверщиною, Вестфалією та Надрайнням; 2) вздовж Дунаю в Південну Німеччину, Вюртенберг, горішне Надрайння, на північ в околиці Кобленцу й Кельну, у Вестфалію та Бельгію; 3) з околиць Кракова на схід до коліна Сяну біля Перемишля, горішне Подністров'я вздовж Дністра на південний схід, доходячи до північного кордону Буковини. Носії цієї культури провадили жваву торгівлю виробами з обсидіану на Подністров'ї не лише зі спорідненим народом буківської культури на південному боці Карпат, але й з Галичиною, Долішньою Австрією, Моравією, Шлезьком і Повіслою⁷.

В етнокультурній історії Північного Прикарпаття та Західної Волині міграційні процеси відігравали, згідно з дослідженнями історика М. Пелещишина⁸, важливу, в ряді випадків визначальну роль. Своєрідність

міграційних потоків полягала в тому, що вони йшли ззовні, а завершувалися на Волині і Прикарпатті. Основною причиною припливу нових етнічних груп були сприятливе для життя екологічне середовище і незначна густина населення на новому місці. Найчастіше такі міграційні потоки йшли з Південно-Східної Європи, головним чином з карпато-дунайського регіону (культура лінійно-стрічкової кераміки, лендельська, Ноа, фракійського гальштату), рідше – з Центральної Європи (культура лійчастого посуду, тшинецька, лужицька, поморська). Певну роль зіграли міграції з південного сходу, з середньої течії Дністра і передгір'їв Східних Карпат (трипільська культура, культура Гава-Голігради, скіфізовані племена Східного Поділля). В давній етнокультурній історії Європи V–I тис. до н. е. були насичені складними подіями, зокрема, включаючи в себе міграції багатьох племен на великі відстані. Ці міграції були викликані різними причинами – екологічними, демографічними, соціальними тощо. Міграції сприяли запозиченню позитивного досвіду різних етносів, зближенню їхніх культур, органічно доповнювали автохтонні процеси. Минуле Галичини і Волині підтверджує висновок, що міграційні процеси були складовою частиною етнокультурної історії Європи.

Контакти праукраїнців з германськими та германо-кельтськими племенами (бастарнів, скірів) започатковуються з 2-ї половини I тис. до н. е. Окремі поселення кельтів-галатів, яких почали витісняти з Центральної Європи германські племена та римська адміністрація, з'явилися на Прикарпатті в кін. II ст. до н. е., а через цю територію наприкінці I ст. до н. е. просуваються до кордонів Римської імперії окремі загони германців-лугтів (вандалів)⁹. Одночасно відбувається розселення слов'ян з Північного Прикарпаття на території Середньої і Західної Європи, а вже у IX–X ст. представники цих земель відомі на поселеннях між Гамбургом і Любеком¹⁰.

Слов'яни у процесі контактів збагачуються знаннями форм суспільної та військової організації, свідченням чого є поява таких термінів, як «князь», «дума», «полк», «меч», «шолом», «шати», «мито», «хижа», «хлів», «тин», «колодязь» тощо. Ці контакти продовжуються у II–IV ст. у численних контактах ранньослов'янської держави Антів з сусідньою Готською державою, розгромленою 375 р. гунами. У цих контактах східні слов'яни через готських місіонерів вперше зустрічаються з християнством¹¹, звідки з'являються такі мовні запозичення, як «церква», «хрест», «піп», «піст», «сатана»¹².

Українська мова, наприклад, успадкувала деякі германізми з праслов'янської мови, що мала запозичення з прагерманської, готської й балкано-германських мов, які стосувалися військово-політичних і торгових організацій, матеріальної культури і почасти християнської термінології

(меч, полк, князь, король, лихва, цята, хижа, морква, піп). Згідно з дослідженням мовознавця Ю. Шевельова¹³ кількість і добір германізмів зближають українську мову до західних слов'янських мов.

Найактивнішим з політичного і культурного поглядів осередком етнокультурних контактів у період занепаду Старокиївської держави була Галицько-Волинська.

На окрему увагу заслуговує її роль в Європі XIII–XIV ст., зокрема широке дипломатичне і військове ангажування його в європейські справи за князювання Романа Мстиславича, Данила Романовича, а пізніше — Лева Даниловича. Після 30-х рр. XIII ст. Галицько-Волинське князівство фактично на деякий час перебирає на себе представництво кількох князівств Русі-України, які перебували під татаро-монголами. Монарший двір цього князівства стає головним суб'єктом міждержавного життя та контактів з багатьма землями і країнами¹⁴. Між Галицько-Волинською державою і землями Мазовії, Угорщини, Чехії й інших народів від 2-ї половини XII і в перших десятиліттях XIII ст. існували близькі відносини, велося регулярне, часто інтенсивне громадське (міжбоярське) і міждержавне дипломатичне листування¹⁵.

Ці обставини надають проблемі важливого наукового значення. Один з перших збережених документів князівської канцелярії Юрія Болеслава Тройденевича (2-а половина 1323 — 7 квітня 1340 рр.) належить приблизно до 9 березня 1327 р. Це лист князя до генеральних магістратів Тевтонського ордену в справах відновлення міждержавних відносин і лист з обіцянкою боронити землі ордену «від татарів та від будь-якого іншого ворожого нападу»¹⁶. Вторинні матеріали і студії історика О. Купчинського вказують на можливість існування великого за обсягом листування у зв'язку з «поставленням» Юрія Болеслава на галицько-волинський престол. Велику зацікавленість у цій справі виявляли Польща, Литва і Тевтонський орден. На це вказують запевнення князя в грамотах 1325 і 1327 рр. у прихильному ставленні князівства до Пруссії. До таких запевнень цей князь давався і пізніше, коли до влади прийшли великі маістри ордену — Людер і Теодорик з Альденбургу¹⁷. Припускають також, що князь Юрій Болеслав листувався з Пруссією і Литвою у зв'язку з польсько-угорською угодою щодо Галицької Русі, укладеною 1339 р.

Вирішальну роль у формуванні художньої культури краю належить міграційному рухові в середовищі талановитих мандрівних майстрів. Чужинці принесли із собою свої звичаї і мистецькі традиції, які сприяли утворенню нових, своєрідних цінностей, що найвиразніше виявилися у сакральній архітектурі та мистецтві. Значною мірою цьому сприяло приєднання Волині та Галичини до Києва в часи Володимира і Ярослава,

що стало основою тривалих культурних зв'язків¹⁸. Галицько-Волинське князівство мало тісні культурні взаємозв'язки з країнами Західної Європи¹⁹, особливо з Німеччиною, що виявлялося в активній торгівлі, дипломатичних стосунках, різних політичних переговорах, взаємних візитах та протегуванні німецькому населенню²⁰. Західні князі неодноразово відвідували Володимир, Холм, Галич, а галицькі та волинські князі в свою чергу не раз бували в столицях західних держав. Події культурного і політичного життя у Галицько-Волинському князівстві знаходили широкий відгук у хроніках західних держав. У той же час у Галицько-Волинському літописі розповідається про події в країнах Західної Європи. Взаємовпливи етнокультур формували атмосферу міжнародної довіри та мирних взаємовідносин у жорстоку феодальну епоху воєн і розбою²¹.

Грунтуючись на принципах єдності культури Старокиївської держави, культура західного князівства продовжувала розвиватись в умовах феодальної роздрібненості, втілюючи ідею єдності давньоукраїнських земель. За своїм ідейним змістом та художніми властивостями ця культура була на рівні культури середньовічної Європи, а в окремих випадках перевищувала її²². Через такі культурні центри, як Володимир, Холм, Галич і Львів, культурні впливи давньоукраїнських земель надходили до східних слов'ян в Угорщину і держави Центральної Європи. У той же час Галицько-Волинські землі зазнавали істотних культурних впливів своїх західних сусідів; засвоєні духовні і матеріальні цінності передавались іншим землям Київської Русі. Цим самим вона сприяла закріпленню історичних традицій Київської Русі, примножувала багатющу скарбницю традицій народної творчості.

Важливим компонентом таких процесів були культурні традиції і цінності середньовічної Галичини, які набували специфічних рис для конкретного людського колективу, відмінних від інших. Специфічність «діалогу культур» українського і німецького населення виявлялась не лише в особливостях побудови житла, пошиття одягу, приготування їжі, виготовлення знарядь праці, утримування худоби тощо, але й у позитивному впливі німецьких колоністів, працюючих селян і ремісників на корінне українське населення, насамперед у виробничих галузях і побуті. Тому, зважаючи на органічність, взаємопов'язаність духовної і матеріальної культури, творилося своєрідне культурне середовище в історичному процесі формування модерного галицького суспільства.

Переконливе свідчення особливого місця німців у структурі міського населення краю – те, що вони витворили й першу магдебурзьку громаду Львова, життя якої зафіксоване у найстарішій збереженій книзі міських самоврядних органів 1382–1389 рр. Вони заселили південну частину міста

над Полтвою, де і постав новий міський осередок з центром на теперішньому Старому Ринку²³. В маловідомому німецькому описі України XVI–XVII ст. мандрів Мартина Груневега згадано, що «у цьому місті, як і у Венеції, стало звичним зустрічати на ринку людей з усіх країн світу в своїх уборах: угорців у їхніх малих магерках, козаків у великих кучмах, росіян у білих шапках, турків у білих чалмах. Ці всі у довгому одязі, а німці, італійці, іспанці – у короткому. Кожен, якою б мовою він не говорив, знайде тут свою мову»²⁴. Протягом XV – поч. XVI ст. з німецького середовища виокремлюється перший міський патриціат, яких охоплював родини Арнестів, Бухгольців, Гельбеземів, Геннігів, Гольдбергів, Зінріхів, Зоммерштайнів, Клопперів, Ліндерів, Раммерів, Смелдфельдів, Темплів, Фрідріхів, Чорнбергів, Шелерів, Штайнкелерів, Штехерів, Шропів²⁵. У цей час у Львові замешкали німецькі міщанські родини Йоганна Зоммерштайна, Ніколаса Ціммерманна, Андреаса Клоппера, Пауля Гольдберга, Йоганна і Мартіна Ганелів, Лоренца Кребля і Куршнерів. Саме вони заклали перші німецькі поселення довкола міста – Зоммерштайнгоф, Клоппергоф, Гольдберггоф, Креблівку, Кушнарівку²⁶.

В 2-й половині XVIII ст. на цілому європейському континенті мали місце цивілізаційно-культурні та суспільно-економічні зрушення, що спричинили зламання старої феодальної структури суспільства і появу нових національно-культурних суспільностей. Внаслідок кризи панщинно-кріпосницького господарства з'явилися нові суспільні зв'язки, викликані потребою нової форми політичної й економічної організації суспільства²⁷. Інтенсивні етнокультурні українсько-німецькі процеси в Галичині розпочалися завдяки організації і підтримці державними органами Австрії переселення німців-колоністів, що пов'язано з германізаційними тенденціями, припливом німецького міщанства до міст, заснуванням сільських колоній, а також значним інвестуванням австрійської програми міграції німецького населення до краю за рахунок державного бюджету.

Завдяки заохочувальній політиці уряду Австрії в галицьких містах і селах наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. поселилося чимало німецьких ремісників і купців, а в сільській місцевості виникло 186 німецьких колоній²⁸, розміщених переважно в австрійській Галичині²⁹. Приплив німців до Галичини був пов'язаний з германізаційними тенденціями австрійських володарів, припливом німецької бюрократії до міст та заснуванням сільських колоній. Австрійський уряд запросив у Галичину переселенців як з німецьких провінцій, так і сусідніх країн (Пруссії, Саксонії, Баварії, Фландрії, Польщі, Чехії). За відносно короткий час у регіоні виникло приблизно 150 німецьких поселень³⁰. Більшість таких колоній закладали на українській етнічній території, на схід від

р. Сяну. Уряд Австрії вважав за доцільне, щоб усі ці нові поселення закладалися окремо для протестантів і католиків з метою легшого та швидкого їхнього забезпечення культовими спорудами й освітніми закладами³¹.

Багато німецьких колоністів прибуло на нові землі, починаючи з 1783 р. (на цей рік припадає заснування понад 35% усіх німецьких колоній, які виникли в Галичині у 80–90-х рр. XVIII ст.). Згідно з графіком краєзнавця Г. Брауна³² впродовж червня 1782 – січня 1786 рр. до Галичини переїхало 14 257 осіб; а в 1802–1803 рр. це число доповнили ще 478 осіб (разом – 14 735 поселенців). Зокрема в період 1783–1784 рр. до східної частини австрійської Галичини було спроваджено німецьких переселенців земель Райнлянд-Пфальц (8393 особи), Саарщини (1424), Гессен (1177), Вюртемберг (1060), Баден (760), Баварії (199), Саксонії (50), Ельзас-Лотарингії (416), Люксембургу (69)³³.

Австрійська програма міграції німців у Галичину передбачала значне інвестування за рахунок державного бюджету. Мігранти отримували гроші, коней і харчі на дорогу, а з приїздом на визначене місце поселення – безкоштовно землю з правом спадщини, велику рогату худобу, будівельні матеріали, сільськогосподарський реманент, посівні матеріали тощо. Німецьких колоністів звільняли від сплати державних податків, і вони мали свободу віросповідання. Заходами колонізації планувалося збільшити кількість населення австрійської держави, тому що підданям Австрії (громадянам внутрішніх територій) переселятися принципово не дозволялося³⁴.

В межах державної програми реформування господарства краю імперський уряд здійснив заселення її території німецькими колоністами. Поселенців вербували з числа збіднілих селян і ремісників Південної Німеччини, спустошеної війнами, Ельзасу, Райнланду і Судетського басейну. Колонізаційні процеси в Галичині своїм головним завданням визначали полегшення процесу інтеграції краю в багатонаціональну структуру Австрійської монархії та його онімечення, збільшення чисельності народонаселення, впровадження в сільському політикумі прогресивніших форм господарювання. Заселення краю німецькими колоністами певною мірою сприяло і його соціально-економічному розвитку. Незважаючи на зміни держав та урядів, поселенці не лише адаптувалися, але й поступово розселилися на всій території. Архівні документи свідчать, що австрійський уряд і власники маєтків на місцях (поляки, євреї) протегували німецьким колоністам, що дозволяло останнім в кращих умовах розвивати в колоніях землеробство і тваринництво.

Німецькі колоністи зробили помітний внесок у розвиток сільського господарства Галичини: освоєння значних площ неживаних земельних угідь, підвищення культури землеробства (запровадження вирощування конюшини, ріпака, хмелю, ревеню), садівництва, упорядкування лісового господарства, поліпшення годівлі худоби³⁵. Заборона поселенцям продавати і дробити наділені їм для господарювання земельні площі забезпечувала колоніям розквіт на тривалий період. Їм програвали українські та польські селяни, господарства яких мали тенденцію до постійного роздроблення. В результаті цього німецька колонізація Галичини XVIII–XIX ст. носила не промисловий, а землеробський характер, адже вона була скерована не у міста, а в села досліджуваного регіону³⁶. Метою австро-німецької колонізації було поселення вихідців з Південно-Західної Німеччини, які ставали прикладом для слов'янської (української) околиці, особливо у ділянці агрокультури. Найвищим і досконалим твором колонізації стала Йосифінська колонізація, підгрунтя якої закладалося в Чехії і Моравії, а пізніше в Південній Угорщині³⁷.

Надзвичайно різючими для сучасників були відмінні традиції ведення господарства. Так, відомий історик та громадський діяч Я. Головацький у листі від 13 серпня 1839 р. зокрема повідомляє: «Порівнюючи ведення хати й господарства німецького колоніста з місцевим жителем, бачив я всюди велику різницю. Німецькі хати на селі збудовані в ряд і творять рівні вулиці; двоє вікон виходять на вулицю, а двері на довге, вузьке подвір'я [...] Хата українця стоїть у глибині широкого подвір'я, двері мусять виходити на південь, а одне вікно на схід [...] У німця господарські будинки розташовані в одному ряду. Найближче стоїть стодола. Подвір'я українця кругле; возівня, стайня, хліви стоять довкола. Стодола стоїть окремо. У німця на самім подвір'ї є яма, а до неї зі стайні і обори стікає гноївка. В ями гній викидається з хліва. Подвір'я в українця відгороджене плотом або хлівцем і там є яма для гною, але гній вивозять просто в поле. У кожного німця є криниця на подвір'ї, в українських околицях до одної студні нераз пів села ходить [...] Швабські села тягнуться уздовж і творять одну велику вулицю. Німецькі села частіше скупчені (звичайно, на рівнинах). Поля німців тягнуться від хати і городу рівною смугою; Українці мають по всіх сторонах села розкинуті клаптики, мабуть, щоб остерегтися перед кривдою і несправедливістю, щоб один не дістав урожайного, а інший поганого ґрунту. Шваб, коли осяде в лісі, відразу береться вирубувати, корчувати ліс, і за кілька років гушавина перетворюється в чисті поля. Українець спершу зрубає дерева, скоріше з господарської потреби, заготовляє сіно, випасає худобу, наче б йому шкода було силою руйнувати природу. Він радо сам виростить шматок лісу чи гушавину, де

міг би займатись бджільництвом або поставити курінь. Німець узагалі вже відразу при заселенні може вести своє господарство системно, бо не підлягає ніякому примусу. Українець залежний від панської волі і господарює так, як дозволять йому обставини. Німець оре, сіє, збирає, коли настає пора і коли хоче, а українець тоді, коли вільний від роботи на пана [...] Шваб наймає інших людей для допомоги і платить грішми, особливо до молотарки»³⁸.

Переселенці, які оселилися на території Покуття в 1810-х рр., мали насамперед чималий економічний досвід. На новій батьківщині такий вид робіт не становив для них особливих труднощів, а тому й не вносив значних змін у їхнє життя. Колоністи Маріагільфу постійно займалися викорчовуванням та осушенням заболочених лук, адже вони, на відміну від переселенців з Пфальцу і Швабії, не отримали від австрійського уряду найнеобхідніший сільськогосподарський реманент, матеріали для будівництва селянських садиб. Поступово на північно-західній околиці Коломиї півколом розмістилися інші, дочірні, поселення. Вони були засновані в різні роки і мали свої адміністративні одиниці самоврядування, господарського й культурного життя.

Приріст населення в Маріагільфі спричинився до розширення поселення й утворення в 1812 р. колонії Флебергу, а згодом в 1866 р. — Розенгеку³⁹. В перші роки свого існування колонія Флеберг мала 53 селянських господарства, де проживало приблизно 300 колоністів⁴⁰. Опис побуту і повсякденного життя флебержців показує механізми соціально-економічного становища галицьких німців того часу: «Житло було досить просто обставлене, але цього було цілком достатньо для задоволення їхніх потреб. У більшій кімнаті з двома вікнами зі сторони двору, як правило, біля стіни стояли два дерев'яні бамбетлі. Ці ліжка схожі на теперішню спальну кушетку, тільки вони виготовлялися з простого дерева. Вдень ці бамбетлі накривали дерев'яною кришкою і служили для сидіння, а ввечері кришку знімали і робили місце, де спали діти. Поперек стояла лавка зі спинкою, перед нею був великий стіл з простими дерев'яними стільцями. Біля середньої стіни стояла ширша лавка для батьків, а в кутку була розташована мурована з цегли піч. Біля стіни до сіней було досить гачків, щоб вішати туди кухонний посуд — ополоник, цідилко, терку, качалку для тісла. З іншого боку, біля вхідних дверей, було місце, де знаходилась підставка для порцелянових тарілок. «Велика» кімната була звичайно невеликою, але цю назву вона отримала тому, що вона була краще обставленою, туди рідше заходили і лише в крайньому випадку у цій кімнаті спали. Обидва ліжка справа і зліва від вікна, що виходило на дорогу, служили в першу чергу для того, щоб зберігати там зайві перини

на придане своїм донькам. Численні гачки на стінах використовували для того, щоб вішати на них святкові сукні, а в дерев'яні скрині складали білизну. Заможніші сім'ї мали вже навіть шафу для суконь. У сінях знаходилася літня пічка (на якій готували їсти влітку), інколи також у сінях була і полицка для щоденного посуду, який постійно потрібен був під руками, але нічого більше. Комірчину використовували влітку здебільшого як їдальню, а взимку – як спальню для дітей. У спекотні літні місяці часто відбувалося переселення з тісних кімнаток у комору – діти вважали це дуже романтичним – розбити нічний табір у коморі зверху на соломі. В останні десятиліття «кращі» господарі придбали собі навіть «міські» меблі. З плином часу процвітаючим господарям вдалося скуповувати у міщан все більше землі у південній частині населеного пункту [Коломиї – Авт.]. Звичайно, вони купували заболочені, погано оброблені і маловрожайні земельні ділянки⁴¹. Досліджений матеріал та виготовлення речей побуту майстрами німецьких поселень Покуття розкривають характерні особливості виробничих процесів і конструктивні ознаки ужиткових форм. Зокрема, спогади мешканця колонії Маріягільфу З. Кольмера свідчать, що краса орнаментальних мотивів і форм виробів служила не просто проявом творчого потенціалу окремих майстрів, але й засобом вираження світосприяття народу, його ставлення до житлового середовища.

Тривалий час німецькі поселенці до певної міри трималися відособлено від українського населення, але з плином часу ця відмежованість послаблювалася, стали налагоджуватися добросусідські взаємини з представниками як польської, так і української національностей⁴². Дослідники німецьких колоній – історики-краєзнавці Й. Габер і А. Шнайдер відзначають, що німці – привітні, дуже працьовиті люди, живуть з українцями в дружбі й злагоді і дотримуються звичаїв своїх батьків. Встановлено, що між собою колоністи розмовляли рідною мовою: багінсбержці (колонія Багінсберг) – швабським, а бабілонці (колонія Новий Бабілон) – баварським діалектами⁴³. Характеризуючи стан українсько-німецьких відносин у колонії Бекерсдорф [Фалькенштайн] у Підгаєччині, сучасники зазначали, що «все ж колонія мала великий вплив на доколішнє населення. Від них українські селяни перебирали вживання залізного плуга, залізом кований віз, колесо до прядення, виплітання з соломи кошиків для хліба і вживання добрив на полі. Від українців бекерсдорфці перейняли різдвяні і великодні звичаї, звичаї на ніч Івана Купала, весільні святкування, спочатку однотижневі, згодом триденні, а опісля одnodенні, поливаний понеділок, природне лікування людей і худоби, різні забобони, гречані страви (невідомі німцям до переселення),

голубці, картопляники, кутю, борщ і вареники. Навчилися будувати загати навколо хат, вживати коромисла, а багато українських слів увійшли до їхньої розмовної мови»⁴⁴.

Свідченням налагоджених відносин називають і співпрацю німецького та українського населення села Надієва на Стрийщині. Так, у 2-й половині XIX ст. тут замешкало 40 родин німецьких переселенців, які «говорили з селянами по українськи»⁴⁵. В цей час значного поширення набули громадські товариства і спілки. Вслід за колонізаційними процесами в містах і містечках Галичини створювалися народні німецькі товариства і об'єднання: в Бредгаймі, Діамантгаймі, Гельзендорфі, Маковії, Ляндестрої, Енгельсберзі, Йозефсберзі та Бурчицях-Нових жваву діяльність провадять суспільні, церковні і спортивні організації⁴⁶, покликані до активізації німецько-українських взаємин.

Таким чином, культурно-історичний зміст досліджуваної проблеми відображається на рівнях постановки та розв'язання етнокультурних процесів у Галичині. Національні культури краю є основою вироблення категорій українсько-німецьких взаємин, зокрема їхніх змісту, форм і підходів, а категорії – похідними від загальної основи подій, обґрунтованих етнокulturурою.

Отже, історичними передумовами українсько-німецьких етнокультурних процесів в Галичині були: 1) розміщення Галичини на рубежі греко-візантійського і латинського обшарів Європи; 2) важливі події в історії середньовічної Європи, умови розвитку економіки і торговельного руху. Перемішування зустрічних товаропотоків із Заходу на Схід і зворотно, зв'язок центрально-європейського регіону і одночасно Галичини з левантійськими ринками; 3) відсутність стійких етнічних кордонів у Галичині, перехрещення різних політичних і культурних впливів; 4) натуральний процес міграції населення краю; брак людності, спустошені сільські поселення, запустілі місцевості краю; 5) активна участь у колонізаційних процесах німецького населення Силезії, Саарщини і Райнляндру та сприяння йому галицько-волинських князів і польських королів; 6) обмін духовними і матеріальними надбаннями поміж окремими державними утвореннями і культурними середовищами; 7) поширення німецької середньовічної культури в міста краю; закономірний процес формування міщанства як суспільного стану на засадах німецького (магдебурзького) права. Виокремлення з німецькомовного середовища першого патриціату міст Галичини.

Шляхами формування категорій українсько-німецьких етнокультурних зв'язків та їхніми особливостями стали: 1) часткова належність до передіндоєвропейської культури давньосередземноморської

раси ранніх землеробських культур Дунаю: осілість, землеробство, висока духовна культура; 2) міжнародний досвід у європейському законодавстві про іноземних колоністів і заходи, спрямовані на формування розселення в імперіях доби абсолютизму; 3) входження Галичини до складу Австрійської імперії і введення життя новоприєднаної провінції у відповідність до функціонування централізованого механізму; 4) ставлення Габсбургів до своїх нових східних провінцій як до слабозаселених і промислово відсталих територій; 5) інтенсивні міграційні процеси і певні зміни в етнічній структурі населення Галичини у зв'язку з приходом досить численного австро-німецького елемента; 6) безперервний поділ землі в Південно-західній Німеччині і нестача сільськогосподарської площі для прожитку німецької селянської родини; 7) державні або приватні (за державним дорученням) організаційні заходи щодо поселення німецькомовного населення на новонабутих територіях – з метою значного збільшення кількості населення на відносно малозаселених територіях; 8) переселення німців з німецьких провінцій Північної Німеччини, Надрайння, Палатинату, сусідніх країн – Пруссії, Саксонії, Баварії, Фландрії, Польщі, Чехії для вирішення демографічних проблем територій Австрійської імперії. Районами походження колоністів були Пфальц, Гессен, Середня Райнська земля, Гунсрюк, Люксембург, Мозельська земля, Саарщина, Лотарингія, Ельзас, Баден, Вюртемберг, Баварія, Саксонія; 9) перетворення краю на ринок збуту промислової продукції та аграрно-сировинний придаток метрополії. Бачення Віднем німецьких колоністів як міцної опори для проведення імперської колонізаторської політики; 10) якісний, землеробський характер німецької колонізації кін. XVIII – сер. XIX ст., скерованої в села досліджуваного регіону. Заселення Галичини німецькими колоністами сприяло соціально-економічному розвитку, адаптації поселенців і поступовому розселенню на всій території краю.

4.4. Культура «міжетнічного спілкування»: газета як засіб конфесійної мобілізації

Найточнішою характеристикою етнічної належності в Галичині кінця XVIII – у першій чверті XX ст. було віросповідання¹. Особливістю етноконфесійного простору Галичини була відносно незначна кількість умовно моноетнічних релігійних громад німецького населення. До них входили віруючі однієї-двох національностей – євангелічно-лютеранські німці. Механізм утворення етноконфесійної групи німців Галичини дуже складний, обумовлений історичними і суспільними факторами. Ця етноконфесійна група відзначалася єдністю, яка сформувалася внаслідок тісної взаємодії етнічних процесів та релігійно-конфесійного життя німецьких переселенців і українського населення краю щонайменше з середини XIII ст.

Німецькі поселенці Галичини належали до різних конфесій². У 80-х рр. XVIII ст. серед колоністів з Південної Німеччини до Галичини переїхала значна кількість євангелістів (лютеран), реформованих євангелістів (кальвіністів), менонітів і католиків³. Найбільше було протестантів*: євангельських християн – 46,8%, реформованих – 12,8%, менонітів – 0,9%. Католики становили 39,5% загальної кількості⁴. У перші роки переселення до східних австрійських провінцій прибуло приблизно 73 тис. євангелістів⁵. Згідно з «Патентом поселення» австрійського імператора Йосифа II від 13 жовтня 1781 р. до Галичини переселилося 500 осіб (100 сімей) авгсбурзького та гельвецького віросповідань⁶. 1789 р. було створено два протестантських сеньйорати з осередками у с Білій та Львові. Спочатку ці сеньйорати підлягали Моравсько-Силезькій суперінтендантурі, а з 1804 р. – Галицько-Буковинській. На 1810 р. в Галичині перебувало 12 тис. євангелістів (крім 8 тис. німецьких католиків), які утворювали 19 церковних правлінь (17 авгсбурзького і 2 гельвецького віросповідання)⁷.

У середині XIX ст. в 19 галицьких повітах проживало 28 128 євангелістів і 1892 особи реформованого обряду. Найбільше їх зосереджувалося на Буковині, у Галичині – у Львівському, Стрийському, Золочівському, Самбірському та Вадовицькому округах. Вони закладали свої школи, вели видавничу діяльність, у Львові та Станіславі діяли дві

їхні гімназії. Ті з колоністів, які прибували в Галичину, посідали право організувати на свій кошт власні пасторати (парафії). Для колоністів-католиків творення окремих парафій не передбачалося. Утворення Львівської суперінтендатури авгсбурзького та гельвецького сповідань було врегульоване окремим додатком до інструкції, затвердженої 28 грудня 1785 р. (доповнення 10 січня 1786 р. за № 661), права якої підтверджено постановою від 9 грудня 1891 р. крайовим урядом Галичини⁸. До цієї суперінтендатури належали 29 церковних гмін, з них у Галичині – 21 авгсбурзького і 3 гельвецького віросповідань, на Буковині – теж 4 авгсбурзького і 1 гельвецького; 106 шкіл, 4 сеньйорати (3 авгсбурзького і 1 гельвецького віросповідань)⁹.

Наприкінці XIX ст. генеральний синод австрійських євангелістів створив федерацію зборів авгсбурзьких (лютеранських) і гельвецьких (кальвіністських) євангелістів, унаслідок чого Євангельська церква в Галичині 1919 р. отримала назву «Євангельська Церква Авгсбурзького і Гельвецького віровизнань у Польщі». У перших десятиліттях XX ст. осередки євангельських церковних правлінь діяли в колоніях та містах східної частини краю: Львові, Гартфельді, Йозефові, Райхау, Бандрові, Дорнфельді, Бригідау, Йозефсберзі, Гельсендорфі, Унтервальдені, Угартстали, Заліщиках.

Напередодні Першої світової війни окреме галицьке євангельське правління складалося з 8-ми головних окружних осередків і мало приблизно 6 дочірніх філій, 4 кладовища, 10 шкільних управ з 11-ма вчителями. Великі міські та крайові правління нараховували лише 7 населених пунктів (до 500 осіб), 11 (до 400), 22 (до 300), 47 (до 200), а також 224 населених пунктів із 100 особами (одночасно також 430 місцевостей краю, в яких проживали члени Євангельської церкви). Сучасники зазначали, що «наше галицьке правління було далекою, розсіяною діаспорою». До того ж, за підрахунками Р. Валлошке, в 56-ти населених пунктах проживали поодинокі євангельські сім'ї. Станом на 1915 р. з 90 євангелістських церков неушкодженими залишилося тільки 17, було частково зруйновано 27, а 23 церковнопарафіяльні школи лежали в руїнах¹⁰.

Унаслідок складних політичних перетворень 1918–1923 рр., знехтування права галицьких українців на самовизначення, загострення проблеми національних меншин та нестабільності Версальської системи посилювалися українсько-польські суперечності, що стали каталізатором посилення виконавчої влади, згорання демократичних інституцій і встановлення диктаторського режиму. Від 1918 р. спостерігалось зменшення кількості німців Галичини переважно внаслідок революційних

і воєнних подій. «Реформовані громади потерпіли від світової війни, — зазначали сучасники, — так дуже, що зразу не знати було до чого братися, з чого зачинати. Церкви і школи знищила війна до основ. Матеріальний добробут братів-євангеліків, добутий невсипущим трудом і бдливою пильністю, зник, а на його місце прийшла нужда і злидні. А до тої загальної біди прилучилася важка утрата членів рідні: батьків, синів, братів...»¹¹. Тому культурне, економічне і політичне зміцнення німецького населення було можливим лише за умов здійснення відповідних заходів їхніх представницьких органів перед національно-культурними установами Ваймарської республіки, налагодження взаємин з місцевим населенням краю.

Потреба негайного оновлення церковних установ та інституцій і посилення їхньої ролі в галицькому суспільстві були важливими завданнями, що виникли перед діячами християнських конфесій Галичини на початку 20-х рр. ХХ ст., зокрема перед «Євангельською церквою Авгсбурзького і Гельвецького віровизнань»¹².

З середини 20-х — на початку 30-х рр. ХХ ст. у Галичині розпочинають свою діяльність конфесійні протестантські організації — «Місійна Церковна Рада», для авгсбурзької конфесії (періодичні видання «Прозри», «Новий Світ», «Стяг» виходили у Станіславі) та «Союз Українських Реформованих Громад» (періодичне видання «Віра і Наука»)¹³.

Останній євангельський часопис, завданням якого було **«обновити особисте, родинне, громадське, церковне, економічне, господарське і політичне життя нашого народу духом святої Євангелії...»** (тут і далі виділення наше. — *Авт.*)¹⁴, багато уваги приділяв міжконфесійним взаєминам, національній і релігійній толеранції.

Часопис як один з органів Української євангельської церкви висвітлював духовні, церковні, богословські й економічні проблеми і значною мірою спричинився до розвитку і поширення євангельського руху в Галичині. Почав виходити у Станіславі, а з 1926 р. — у Коломиї, за винятком трьох номерів 1929 р., які вийшли у Львові. У 1931–1932 рр. часопис за браком матеріальних фондів не виходив; видання журналу було відновлено 1933 р.¹⁵

Уперше повний бібліографічний опис видання, його історико-бібліографічну характеристику подано у комплексному дослідженні М.М. Романюка і М.В. Галушко «Українські часописи Коломиї (1865–1994 рр.)»¹⁶.

Українське євангельське об'єднання у Північній Америці (США) підтримало заходи тих осіб, які розпочали 1925 р. в Західній Україні окремий український церковно-реформаційний рух, що потім оформився в «Українську Євангеліцьку Реформовану Церкву» (УЄРЦ)¹⁷. На Покутті

численні громади віруючих були в Молодятині, Раківчику, Слобідці-Лісній, Підгайчиках, Спасі, Воскресінцях, Кам'янках-Малих, Турці, Ценяві, П'ядиках, Уторопах, Корничі, Залуччі над Прутом та ін. З інформацій періодики та спогадів видно, що перші конкретні повідомлення про український євангельсько-реформаційний рух у Галичині відносяться до 1925 р.¹⁸.

Перші українські євангельські богослужіння відбувалися від квітня 1925 р. у приміщенні лютеранської церкви німецької колонії Багінсбергу біля Коломиї, що стала своєрідним осередком духовно-релігійного життя євангелістів краю¹⁹. «Ще до приходу місіонарів нашого Об'єднання Дух Святий приготував серця нашого народу на всіх наших західних землях, щоби многі увірували і стали спасені. Були вже в Галичині, на Волині, Полісся, Підляшу та Холмщині сотки баптистських і інших євангельських громад, але нажалі і здебільшого відірваних від українського євангельського передання, що вживали в своїм релігійнім життю Біблію в московській мові, а під проводом чужинецьким. Місіонарі нашого Об'єднання зробили осередком своєї праці Коломию і звідти почали приєднувати до української євангельської традиції, як нових спасенників, так і тих, що були покликані до спасення народом»²⁰.

Деякі закономірності церковно-релігійної ситуації на Покутті того часу знаходимо у повідомленнях часопису в рубриці «Євангельський рух на українських землях». У лютому 1926 р. редакція підкреслювала, що «величаве Різдвяне богослужіння для українців-євангеліків в Коломиї в німецькій церкві на Багінсбергу на другий день Різдва. То був також день прийняття нових членів». Характерно, що в богослужінні взяли участь пастор багінсберзької громади Макс Вайдавер, а також діячі УЄРЦ Володимир Федів, Лев Бучак і Павло Крат. «Співали на черміну хори український і німецький. Було прийнято в члени 50 душ. До причастя ставало 60 душ. Добродій Федів виголосив чудову проповідь на тему відродження звиш. Д-р Р. Морозович насолодив присутних своїм чудовим сольом. В Церкві було присутніх поверх 600 душ міщан і селян, хоч те богослужіння не було широко оголошене»²¹.

Окрім публікацій церковної і богословської тематики, часопис уміщував матеріали, присвячені національно-культурному і громадському життю Покуття. У березні 1926 р. повідомлялося про величаву євангельську відправу для українців-євангелістів на свято Стрітіння Господнього, яка відбулася у приміщенні церкви на Багінсбергу. В заходах, про які писала преса, взяло участь понад 600 українських селян і міщан Покутського краю. «Відправляли Макс Вайдавер, В. Федів, добродій Клей, – відпоручник д-ра Т. Цеклера з Станиславова, Л. Бучак і П.-Ч. Крат»²². У

квітні того ж року «Віра і Наука» розповідала про враження євангельських вірних із сіл краю: «Перше євангельське богослуження, яке побачили в Коломій молодятинські євангелики, зробило на них велике вражіння. Повернувшись до села, вони сповістили других, що богослуження відбулося дуже гарно — як раз так, як св. Євангелія пише, і такою вони би дуже бажали мати у себе»²³.

Перші контакти українських реформованих євангелістів і німецьких лютеран на Покутті були спричинені і значним суспільним зацікавленням українців Галичини різними протестантськими течіями, поширеними в краї місіонерами та служителями традиційних християнських Церков. «Форма лютеранського й кальвіністського руху національна, — підкреслював Г. Дворянин, — інших сект — протинаціональна. Матеріально й морально підтримують цей рух головню неукраїнські чинники, то й загальна думка така, що він вносить роз'єднання в українське населення»²⁴. З цього приводу часопис зазначав: «Розуміється, духовенство обох старших церков підняло крик проти євангельської віри, вигадуючи на євангельську віру ріжні кле-вети. Вони голосять, нібито євангельська віра не християнська, нібито євангелики не вірять у Христа, буцімто євангельські проповідники платять людям за перехід на протестантизм по п'ять чи по двацять долярів за душу і таке інше. Очевидно ніхто не повірить у те, що буцімто євангелики не християне, бо і сліпі це бачать, що євангелики приймають хрещення та читають й знають Святе Письмо краще, ніж неедин батюшка та ксьондз. А несвідомий лиш повірить, щоб протестанти платили гроші тим, хто покидає стару віру для нової... Не доляри женуть людей із старої, спорохнявілої будови в нову, а жене їх бажання Христової правди, те саме, що вже й у минулих часах казало людям покидати старі церкви та шукати нової віри»²⁵.

Така позиція свідчила про те, що наприкінці 20-х — у середині 30-х рр. XX ст. змінилися адміністративне підпорядкування цієї Церкви та її структура у зв'язку, зокрема, з тим, що до євангельського віровизнання почали приставати галицькі українці (нараховувалося 1137 українців-євангелістів).

Провідними впродовж усіх років видання були теми християнства, християнської віри і церкви та Святого Письма. Значну увагу часопис приділяв ідеї міжцерковної єдності. У замітці «Памятне свято на Покутті» у червні 1926 р. зазначалося: «Дня 10 червня 1926 р., на Вознесения відбулося величаве євангельське богослуження в Коломій в німецькій євангельській церкві на Багінсбергу. Присутних було до 500 українців-євангеліків з 17 сіл коломиїського, печеніжинського та надвірнянського повітів. Брати-євангелики, не зважаючи на погану погоду і далеку дорогу,

пішки прибули, щоби разом віддати хвалу Господеві, та щоби привитати дорогих Гостей, що прибули з Америки, Швейцарії та Австрії, щоби власними очима побачити й поблагословити відродження в Євангелії братів-українців»²⁶. Поширення українського євангельсько-реформаційного руху стає однією з провідних тем євангельського журналу. «Серед нашого народу dokonується релігійне відродження. Люди покидають старі віри, православну й католицьку, та переходять у Галичині, на Волині та на закарпатській Україні до нової віри – євангельської (інакше протестантської)»²⁷.

Часопис повідомляв про постійний ріст євангельського руху на Покутті і в інших осередках УЄРЦ в Галичині, через що євангельські проповідники були змушені обмежити обслуговування львівської громади. «Тепер студенти богослови повернувши зі школи помагають в праці і дають змогу проповідникам виїхати до дальших громад. Місто, а ще таке як Львів, вимагає найбільше праці. Через брак сталих робітників наша львівська громада терпить»²⁸. Щоправда, відверті закиди речників традиційних конфесій щодо фінансової підтримки діячів УЄРЦ Українським євангельським об'єднанням у Північній Америці і внутріцерковні суперечки про шляхи становлення Церкви у співпраці з німецькими євангельськими інституціями²⁹ спричинили яскраву публіцистичну полеміку на сторінках «Віри і Науки»: «Українці, – а особливо українська інтелігенція, – це народ, що не любить та не хоче цього бачити, а засвоївши собі одну велику «чесноту» раба, затратив розуміння критичного погляду на історію власного народу, вміє тепер тільки нарікати, плакати та стогнати. **Наш діравий човен хитається по воді та не пливе по морю історичного життя, бо ми приковані до галер, з мусу волочимося, веслуєчи у темних днах чужих кораблів... Український, а особливо галицький інтелігент з титулом і без титулу, не хоче переконатися, прослідити, що всі великі історичні діла започатковували релігійні рухи, де люди шукаючі правди і справедливості здобувалися на героїчні подвиги, а діла з вірою, що Дух Божий дасть перемогу, скріпить силу, воскресить з мертвоти та зішле краще майбутнє на нових шляхах»³⁰.**

Редакція часопису закликала: «Не церковний імперіалізм повинен нам світити прикладом, тільки демократична творча праця серед нації і для добра нації праця пастиря-брата помежи братами і пастиря українця помежи вірними українцями для добра української нації, для духового відродження української нації, до поведіння спільними силами всієї української нації шляхом вказаним нам у Біблії...»³¹.

Державно-церковні, міжцерковні та міжконфесійні відносини досліджуваного періоду відображали духовні підвалини, моральні

сподівання людей різних національностей з різними світоглядними, зокрема релігійними, орієнтаціями та цінностями. Протягом майже всіх років журнал повідомляв читачів про візити до Галичини провідників євангельського руху із США, Канади, Чехословаччини, Франції та Польщі.

Так, 30 квітня – 1 травня 1927 р. до Коломиї з метою вивчення питань свободи віросповідання на Покутті прибув пастор Парижу і президент Європейської євангельської кальвіністської організації Шарль Мель д'Обіні в товаристві пастора німецької колонії Йозефсберг на Львівщині П. Ройера. Часопис повідомив, що «він приїхав на спеціальне доручення своєї організації пригланутися ближче протестантському рухові серед Українців»³². Свідченням того, що чільне місце у зустрічі займали проблеми християнських конфесій, діяльність різних сект, є те, що зазначали сучасники як, що «після проповіді пастора Федева промовив по англійськи пастор д'Обіні, вказуючи на велике значіння Біблії в життю народів... Не менш широко промовляв у євангельському дусі християнського братерства сеніор (П.) Ройер, який передав по німецьки євангельський привіт українським євангеликам від Німців-протестантів. **Обидві промови перекладено на українську мову й вони зробили сильне вражіння на вірних Українців-євангеликів**»³³.

З повідомлень часопису довідуємося, що окремі компоненти культового комплексу, зокрема обряди, проникали в етнічні форми суспільного і церковного життя євангельських громад Покуття, набували характеру етнічних явищ, часто переходили в національні форми. «На третій день Різдва з багатьох навколишніх сіл Підгайчиків, Пядиків, Малої Камянки, Корнича і Воскресінець зійшлися євангелики на урочисте богослуження в євангелицькій церкві на Багінсбергу. Служили брати Бучак і Крат. Молитву «Отче наш» відспівав хор євангеликів з Молодятина...»³⁴.

Стоячи на захисті національної єдності, «Віра і Наука» спрямовувала свою діяльність на виховання в народі толеранції й поваги до різних релігійних переконань. Питання посилення ефективності взаємодії держави й релігій розглядалися у вересні 1928 р. на зустрічі євангелістів краю з братами-методистами під проводом суперінтенданта Варшавської методистської церкви добродія Вударта. Гості відвідали редакцію та адміністрацію коломицького часопису, який з цього приводу написав: «Українські євангелики зробили на гостей миле вражіння особливо своїм гарним співом та поетичністю молитовних зборів»³⁵.

У цьому контексті важливою особливістю міжконфесійних взаємин була та обставина, що розвиток українського церковно-реформаційного руху 1925–1939 рр. активно підтримували німецьке населення краю, його духовні і суспільні провідники, які, як свідчать джерела, не претендували

на творення окремої духовно-релігійної традиції. Варто зазначити, що етноконфесійні й етнополітичні закономірності буття німців Галичини і зокрема Покуття досліджуваного періоду показали: попри свою національну активність, громадсько-політичні і церковні діячі одночасно згадували своє національне коріння, етно-історичну генезу, шукали шляхів удосконалення всіх сфер суспільного життя³⁶.

Починаючи з 1929 р., важливе місце на сторінках часопису посідали проблеми церковної реформи як передумови самостійності українського євангельського руху, об'єднання різних напрямів євангелізму на українських землях в одну євангельську церкву, роз'яснювалася необхідність церковної реформи як крок до розвитку національних культур. УЄРЦ характеризувалася як інституція «цілком аполітична», однак «широко народна і національна»³⁷.

Про налагоджені українсько-німецькі взаємини свідчило урочисте Різдвяне богослужіння 9 січня 1929 р. у приміщенні лютеранської церкви німецької колонії Багінсберг. За свідченням очевидців, незважаючи на сильний мороз, на богослужіння прибули брати і сестри з Підгайчиків, Корнича, Воскресінець, Кам'янок-Малих та інших сіл Покуття. Показовою на цьому релігійному святі були слова тогочасного проповідника: «І Україна здається знає вже давненько Христа. Однак український Христос не такий як у других народів. Він прийшов на Україну з Візантії в театральній виставі, в срібно-золотих ризах, серед величних співів, окутаний хмарами кадильного диму. Із-за великого блиску, із-за фанфарадної обрядовщини загубилася ідея євангельського християнства, а Україна не дізнала того благодійного впливу, якого дізнали від правдивого християнства євангельські краї. **На українській землі панує по нинішній день незгода. Та незгода, що валила нашу українську державність давно і недавно; роз'єднювала вождів, вносила зневіру в ряди борців; родила поневолення народу. Сліпа зависть брата до брата, громадянина до громадянина, стан до стана, кляса до кляси панує на українській землі по нинішній день і дає підвалину народній неволі.** Були часи, що і на Україну йшов євангельський Христос. Св. Письмо зачало було благодійну роботу на українській землі та чорна єзуїтська хмара з заходу знівечила ті перші проблески. Україна каралася далі в пітьмі клерикальної обрядовщини і забобону, в клерикальній рабстві. Нині знова йде на нашу землю євангельський Христос. Він несе радість засмученим борцям за правду, дає силу зневіреним, підіймає упавших. Він випростовує рабські, віками пригнані спини і обіцяє свободу одиницям, громадам і всьому народові»³⁸.

У березні 1929 р. у приміщенні багінсберзької народної школи відбулося чергове українське євангелістське богослужіння під проводом

пастора Володимира Федева. «Снігова завірюха лютувала так, так що на богослуження явилось заледве кільканадцять осіб», – повідомив часопис³⁹. Розповідаючи про перебіг богослужіння, «Віра і Наука» зазначила, що «по молитві та піснях пастор прочитав 23 голову Євангелії від св. Матея та виголосив гарну проповідь. Після офіційного оснування української євангелицької проповідницької реформованої станиці в Коломиї збори що відбулися 1 березня – постановили просити братів-німців, щоб відпустили свого молитовного дому на українські богослуження так довго, доки не докінчать своєї церковці на вул. Дідушицьких...»⁴⁰.

Поодинокі факти міжконфесійних взаємин показували, що релігійна ідентичність українських євангелістів певною мірою спиралася на об'єднання субкультури німецьких поселенців та її елементів – вартостей, символів і традицій протестантизму, часто кодифікованих в обрядах і богослужіннях: «Світло Євангелії Христової щораз більше проникає на Покутті – будяться з духового сну затуркані люди, хоч тут і там дуже вбогі матеріально, але за те свідомі національно, до нового духового життя в Христі Ісусі»⁴¹.

Стоячи на захисті національної єдності, «Віра і Наука» спрямувала свою діяльність на виховання в народі толеранції й поваги до різних релігійних переконань. «Бути релігійно-толерантним, це значить, тільки признати рацію існування поодиноким релігійним групам. Бути релігійно-толерантним це значить, щоб *у праці за майбутнє нації як духовні, так і члени всіх релігійних обрядів найшли спільну мову, це категоричний наказ нашої доби!*» (тут виділення редакції. – Авт.)⁴².

ВИСНОВКИ

Західноукраїнські землі являють собою унікальний поліетнічний регіон з історично складною системою міжетнічних взаємин. Цю територію можна розглядати як обширну «контактну зону» міжетнічних відносин, розуміючи під цим обмежений простір (місце), де відбувається найактивніша взаємодія між представниками різних етнічних груп і спільнот, а також помітною є різниця в характері міжетнічних взаємовідносин.

Наприкінці XVIII – у першій третині ХХ ст. в західноукраїнському регіоні спостерігається певна динаміка взаємовідносин між основними етнічними спільнотами (українцями, поляками, євреями і німцями). Етнодержавознавці та історики, як правило, розглядають міжетнічні взаємини в цьому регіоні в цілому, не враховуючи специфіку окремих мікрорегіонів у складі Західної України і відмінний ступінь міжетнічної напруги в тій чи іншій місцевості. Неможливо екстраполювати висновки про характер міжетнічних відносин, здійснені на підставі аналізу відомих за окремими мікрорегіонами фактів, на територію Західної України загалом. Адже характерною рисою розвитку міжетнічних взаємин у західноукраїнському регіоні було виникнення субконтактних зон, де спостерігалася яскраво виражена етнічна поляризація, тобто збільшення міжетнічного відчуження.

Оптимальним для вивчення міжетнічних взаємин є виокремлення всередині контактних зон особливих сфер – районів життєдіяльності, що забезпечують можливість встановлення систематичних контактів між представниками різних етнічних груп. У ділянках суспільно-політичного життя і життєзабезпечення, сфері міжособистісних відносин можна встановити низку параметрів, що розкривають характер міжетнічних зв'язків: інтенсивність та специфіку взаємодії етнічних груп; мотиви входження у контакт представників різних етнічних спільнот; ступінь регламентації міжетнічних відносин інститутами влади; ступінь традиційності чи екстраординарності міжетнічних взаємин; фактори, що впливають на динаміку міжетнічних стосунків; механізм формування етнічних стереотипів.

Наприкінці Пізнього Середньовіччя і початку Модерного часу в західноукраїнському регіоні всередині контактних зон активізувалися процеси, які привели до утворення нових міжетнічних об'єднань, відбулося переструктурування в системі міжетнічних взаємин, змінився характер міжетнічної взаємодії. Процеси модернізації в регіоні йшли повільно; суспільство зберігало риси традиціоналізму й архаїчності, а міжетнічні взаємини характеризувалися тяглістю і відносною стійкістю, адже були зумовлені успадкованою від передніх поколінь системою взаємодії етнічних груп, в якій кожен етнічний елемент займав свою нішу і виконував певні функції.

На динаміку міжетнічних взаємин у цьому регіоні в досліджуваний період впливали деякі універсальні фактори.

По-перше, найвизначнішим, вихідним, фактором стали геополітичні зміни в Центрально-Східній Європі. Розподіл земель колишньої Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. привів до руйнування попередніх і встановлення нових державних кордонів. Усі подальші події та процеси були наслідком міжнародної політики щодо етнічних українських земель. Анексія західноукраїнського регіону Австрійською імперією привела до суттєвих змін у територіально-адміністративному устрої краю і змін в усіх сферах життєдіяльності.

По-друге, не можна недооцінювати такий фактор, як «спадщина минулого»: впродовж Пізнього Середньовіччя і Модерної доби в досліджуваному регіоні етнічні суперечності між українцями, євреями, поляками і німцями визначали етнопсихологічний клімат, хоча і носили латентний характер. Зокрема фаворитизм польської групи провокував приховану роздратованість дискримінованих етнічних спільнот, зокрема українців.

По-третє, разом з цим існував такий «стримувальний» фактор, як традиції міжетнічних взаємин. Українці, євреї, поляки і німці в західноукраїнському регіоні мали багаторічний досвід спільного мирного проживання в цій частині Центрально-Східної Європи, який ґрунтувався на історично складених звичаях і традиціях. З одного боку між етнічними спільнотами існувала певна дистанція, зумовлена взаємними стереотипами, різномірністю політичних культур, конфесійної належності і мови. З іншого боку між етнічними спільнотами проходила постійна взаємодія, яка базувалася на домінуванні тієї чи іншої групи в певних ділянках життєдіяльності, що зумовлювало необхідність підтримання стабільних міжетнічних відносин. Модифікація західноукраїнського суспільства в ці й подальші століття не привела до повного зникнення попередніх традицій, і система міжетнічних взаємин зберігала певну стійкість.

По-четверте, державна та етнічна політика Габсбургів, а пізніше ЗУНР щодо різних груп населення досліджуваного регіону слугувала каталізатором розвитку міжетнічних взаємин. Значну роль у зростанні міжетнічного протистояння відігравали станові, соціальні, професійні та конфесійні відмінності. Історично склалося так, що соціальна структура західноукраїнського суспільства значною мірою збігалася з етнічною структурою населення.

По-п'яте, впродовж досліджуваного історичного часу відбувалися значні кількісні та якісні зміни етнічного складу населення. Західноукраїнський регіон став зоною масових міграцій із Заходу на Схід і зі Сходу на Захід. Переміщення населення були стихійними, а також їх ініціювали органи державної влади. До цього слід додати і внутрішню міграцію – переважно з сільської місцевості в міста і містечка регіону. Самий факт міграції, незалежно від того, приводить вона до контактів представників однієї чи іншої групи або різних груп (з точки зору їхньої культури, етнічності, мови і релігії), слід розглядати як соціальну проблему, причому як проблему з потенціалом конфліктності. Як правило, потенційно конфліктними є взаємовідносини етнічних спільнот за такими ознаками, як «корінне – некорінне» населення, «більшість – меншість», «титульне – нетитульне» населення. Зміна суспільно-політичного режиму в західноукраїнському регіоні привела до руйнування тієї, що існувала до того часу, і створення нової соціальної та етнічної ієрархії.

Для західноукраїнського регіону в період розбирань Речі Посполитої і становлення імперії Габсбургів, а відтак – утворення Австро-Угорщини фронт міжетнічного протистояння проходив в іншій площині. Титульне населення – українці були досить пасивною спільнотою з відносно низьким рівнем етнополітичної свідомості. До середини XIX ст. основний конфлікт складався між двома меншинами – поляками й австрійськими німцями. Вчорашня регіональна еліта – польська група не витримала такого собі культурного шоку, який відчувала не так від падіння свого статусу, як від зростання престижності німецько(мовно)ї групи. Посттравматичний стрес польської діаспори від втрати державності та впливів у суспільстві регіону призвів до зростання етномобілізаційних процесів у середовищі поляків і незворотно сприяв зниженню адекватності прийняття решти етнічних спільнот (українців, німців, євреїв), збільшенню психо-культурної дистанції. Протистояння «поляки – українці і євреї» поглибилося на другому етапі міжетнічної боротьби за нове місце в суспільній структурі.

На міжетнічні взаємини суттєвий вплив мала й та обставина, якими кадрами за національною ознакою на всіх рівнях був складений апарат

забезпечити власні інтереси і навіть увійти в регіональну еліту. Базовою цінністю політичної культури єврейства регіону був колективізм. Визначальною тут була теза «ми – ідентичність», основна за оцінки включеності людини в групу. За такої градації цінностей високим авторитетом володів закон – не лише через схильність апелювати до нього як до частини шанованого минулого, але й через тісний зв'язок закону з релігією. Для єврейської спільноти актуальними були потреба у формалізації правових норм і рамок, в яких вона співіснувала, а також контроль над їхнім дотриманням.

По-друге, поведінка євреїв у повсякденному житті була продиктована необхідністю створення таких зовнішніх зв'язків суспільстві, яке їх приймало. Ці зв'язки могли б слугувати гарантією безпеки та збереження майна єврейської спільноти. Підтримання нормальних стосунків з навколишнім середовищем, як правило, було вищим, ніж матеріальна вигода.

По-третє, проникненість єврейської спільноти була обмеженою. Контакти із суспільством, яке їх приймало, встановлювалися лише у певних сферах і не торкалися релігії, традицій і культури. У сприйнятті населення регіону євреї були носіями чужих культури і віровчення. Незважаючи на такі засадничі принципи, взаємини євреїв і українців можна визначити як етнічний компроміс. Інтеграція єврейської спільноти в суспільство (західноукраїнський регіон), яке їх приймало, була глибокою лише в господарській сфері. Рід заняття євреїв – їхня активна участь у торгівлі та підприємництві визначала ставлення з боку суспільства, яке їх приймало. Звичайно переважала реакція настороженості, підозрливості та впевненості у тому, що достаток євреїв не може бути наслідком чесною праці. Адже ментальність селянства західноукраїнського регіону визначала працю як важку фізичну на землі; цим почасти можна пояснити численні свідчення сучасників, які відмовлялися вважати євреїв людьми, котрі чесно заробляють на кусник хліба. Традиційні заняття євреїв ремеслом і торгівлею трактували як засіб свідомо уникати участі в єдиному праведному способі отримання засобів до існування – землеробстві.

На наш погляд, це був не зовсім надійний шлях закріплення міжетнічних взаємин. Євреї володіли певним економічним ресурсом і вміло ним розпоряджалися, однак модель взаємовідносин з іншими етнічними спільнотами в силу цього мала своєрідні «тріщини», надавала крихкості усій конструкції. Відносини між євреями й українцями регулювалися на основі своєрідного кодексу – неписаних правил, які сформулювалися впродовж століть на досліджуваній території.

Етнічна солідарність між євреями й українцями виникала передусім у господарській сфері, де ці групи виступали як такі, що взаємодоповнюють

одна одну. Ініціативи у встановленні ринкових відносин та активізації ділових контактів у багатьох випадках виходили від євреїв (наприклад, модель Я. Оренштайна).

Політичні та соціальні чинники засвідчили, що як тільки кардинально змінювалися обставини, з'ясовувалося, що ані євреї, ані титульна група не були готові до перетворень і швидкої перебудови взаємин. У процесі політизації західноукраїнського регіону 1920-х років з'ясувалося, що ворожість і взаємні претензії між поляками та євреями, котрі «гасилися» в попередні періоди відповідною етнополітикою Відня і ЗУНР, лише очікують нагоди, щоб вийти назовні.

В досліджуваній період українці достатньо адекватно сприймали єврейську спільноту, хоча соціокультурна етнічна дистанція практично не скорочувалася. Загалом це вказує на суб'єктивні і безумовно міфологізовані судження, які ґрунтувалися на поширених етнічних стереотипах образу єврейської спільноти західноукраїнського регіону.

Німецька діаспора досліджуваних територій сформувалася на основі багатотисячних традицій німецької присутності на теренах Центрально-Східної Європи, і це значною мірою визначило локалізацію німецьких поселень, що виникали в досліджуваному регіоні. Формування еміграційних потоків з Південно-Західної Німеччини, скерованих на західноукраїнські землі, зумовлювалося з одного боку економічними та суспільно-політичними чинниками, що склалися в німецьких державах, а з іншого – колонізаційною та урбанізаційною політикою Австрійської імперії на її східних теренах, об'єктивною потребою в спеціалістах для розвитку різних галузей економіки і культури.

По-перше, німецькомовні колоністи, які почали своє переселення в західноукраїнський регіон наприкінці XVIII ст., не становили монолітної спільноти. Ба більше, знадобилося понад століття, щоб дифузрна маса німецьких поселенців перетворилася на те, що сучасні дослідники називають «німецькою спільнотою». Факторів, які особливо на початку колонізації розділяли німецьких поселенців на окремі спільноти, було декілька. Головні з них – етнічний, мовний та конфесійний. З часом актуалізувалися такі роз'єднувальні фактори, як географічний, економічний і правовий, у той час як етнічний та мовний втрачали свою початкову силу.

По-друге, німецькі колонії стали сприятливим культурно-етнічним середовищем, у якому відбувалася адаптація більшості новоприбулих вихідців з німецьких земель. Заселення регіону німецькими колоністами певною мірою сприяло соціально-економічному, громадсько-політичному та культурно-освітньому розвитку, який, супроводжувався компактним

розселенням австрійських німців і вихідців з Речі Посполитої та інших німецьких земель на всій його території.

Єдиним чинником, який як на початку колонізації, так і в подальшому чітко і безкомпромісно поділяв таку неоднорідну масу німецькомовних колоністів на декілька великих груп, була конфесійна належність. На основі цієї ознаки виділяють три групи німецьких колоністів західноукраїнського регіону – це лютерани, католики та меноніти. Всередині цих груп або існували з самого початку, або формувалися пізніше різні релігійні течії.

На початку колонізації надзвичайно важливою була етнічна самоідентифікація німецькомовних переселенців. З часом у середовищі німецькомовних колоністів формується нова ідентичність, яка ґрунтувалася на спільному проживанні в межах однієї колонії або округу. Співставлення самоідентифікації німецькомовних колоністів західноукраїнського регіону й ідентифікації їх навколишнім населенням дає результати того, що шаблонність у формуванні етностереотипів є радше інтелектуально привнесеною закономірністю, ніж специфічною рисою тієї чи іншої спільноти. Як німці-колоністи практично не бачили різниці між сусідами українцями і поляками, які мали виразно відмінні життєві практики, так і в очах українських та польських селян католики, лютерани, сепаратисти, реформати, гуттерці, меноніти, шваби, голландці, гессенці були «німцями».

По-третє, міжкультурна взаємодія німецьких колоністів з їхнім поліетнічним оточенням розгорталася на різних рівнях і реалізувалася в безлічі форм. Перший рівень охоплював безпосередні контакти німецьких колоністів з населенням західноукраїнського регіону. Другий рівень, на якому розгорталася кроскультурна взаємодія, реалізувався через макровпливи, які діяли на розвиток міжетнічних стосунків. Серед таких потужних факторів, які опосередковано справляли вплив на перебіг міжетнічних контактів у регіоні, були законодавча політика, модернізація, внутрідержавні і загальносвітові процеси.

Ізольованість німецькомовних колоністів мала не так етнічну, як соціальну природу, і в цьому плані німецький поселенець за соціокультурними характеристиками був набагато ближчий до українського селянина, ніж до німця-підприємця або суспільного діяча, а життєві практики українських селян та німецькомовних колоністів мали набагато більше спільних, аніж відмінних рис, як-то: традиціоналізм, консерватизм і відносна замкненість общинного життя, велика роль етнічної і релігійної відчуженості тощо.

На особливу увагу заслуговує вивчення особливостей ідентичності переселенців. Стосовно німців-переселенців західноукраїнського регіону,

то слід з'ясувати їхню особливу «ідентичність зісланих» за допомогою культурних критеріїв. Австрійські німці та німці Східної Європи суттєво відрізнялися від німців «батьківщини» своєю психологією, мовою, релігійністю, культурною традицією і способом життя – останні розглядали їх по суті як чужинців. У випадку з пізнішими колонізаційними хвилями середини і кінця XIX ст. ці відмінності були ще разючішими.

Локальні рівні ідентичностей німецьких колоністів західноукраїнського регіону визначалися формулами «тихі на землі» і «показові господарі». З середини XIX ст. відбувалося формування нової – надгрупової ідентичності, яка проіснувала до початку Першої світової війни.

Наш аналіз етнополітичної поведінки етнічних спільнот на імперському і постімперському просторах показує, що самий факт міграції, незалежно від того, чи приводить вона до контактів представників однієї і тієї ж етнічної групи або різних груп (з точки зору їхні культури, етнічності, мови і релігії), слід розглядати як етносоціальну проблему. Якщо взаємодія корінного і прийшлого населення проходить усередині однієї громадянської чи етнокультурної нації, це само собою ніяк не суперечить генезі конфліктного сценарію і не применшує можливого зростання етнічних пристрастей. Звідси необхідність уважного відстеження розвитку ситуації. Навряд чи слід надіятися, що формальна етнічна «близькість» зробить процес інтеграції спільнот цілком безпроблемним.

Для запобігання можливому соціальному тертю між прийшлим і корінним населенням треба детально вивчити механізми виникнення такого тертя в різноманітних соціально-політичних, історичних та локальних контекстах.

На нашу думку, соціальна дистанція між основними етнічними спільнотами західноукраїнського регіону визначалася з одного боку дією етнополітичних і етноконфесійних чинників, а з іншого – соціально-економічними умовами. Тому-то визначальну роль у виникненні бар'єрів між «новими» і «старими» жителям тієї чи іншої місцевості досліджуваного регіону відігравала тривалість перебування в межах соціокультурного простору. В перших було достатньо часу, щоб облаштувати своє життя, життя спільноти, парафії або душпастирства, а поява мігрантів сприймалася як певна загроза усталеному порядку, з його соціально-майновою ієрархією і стійким станом низки панівних соціальних прошарків. Вони, мабуть, відчували, що будь-який близький контакт з переселенцями знизить їхній престиж в очах сусідів з інших етнічних гето. Від мігрантів очікували, що вони будуть добровільно зберігати дистанцію. Їм приписували роль аутсайдерів до найвпливовіших кіл місцевого суспільства.

Тримаючи переселенців на відстані і відштовхучи їх, місцеве населення регіону (передусім поляки і євреї) намагалося зберегти свій статус і завойовані позиції в соціальній ієрархії. Для перших головним був рух уперед і підвищення статусу, а в той же час для других – збереження досягнутого і власної ідентичності.

Важливо, що «рідною домівкою» для переселенців була не країна, в якій вони отримували всі (або майже як у випадку з євреями) громадянські права і ставали частиною етнічної більшості. Навпаки, їхній дім, як вони вважали, залишився у місцевостях колишнього проживання в німецьких князівствах-державах, Пруссії, Австрії, Речі Посполитій та інших державах континенту. В силу різних обставин заставили або запропонували (за кошт держави і певні преференції на нових місцях) покинути його. Але, як відомо, національна держава – це політичне утворення з географічними межами, в рамках яких вона прагне до етнічної однорідності. Власне ідеологія, іманетна подібним державам, і стала виштовхувальним фактором для етнічних груп і переселенців, які стали об'єктом вивчення нашого дослідження.

Ідентифікуючи себе з територіями, що лежали поза межами західноукраїнського регіону, завдяки своїй етнічній належності переселенці, в основному німці та євреї, поставили під сумнів державний принцип, який пізніше став підґрунтям «націоналізації» держав європейського континенту – ЗУНР, Другої Речі Посполитої, Австрії та інших. Вже у міжвоєнний період стало більше груп, уподобання і лояльності яких виходили за усталені межі районів їхнього проживання. Вони сигналізували про те, що етнічні спільноти входили в національну, а пізніше в постнаціональну добу, коли формувалися такі соціальні простори, кордони яких не збігалися з кордонами нових національних держав.

У випадку західноукраїнського регіону видно, що взаємини всередині локальних спільнот підпорядковуються певним закономірностям, які є результатом міграційних процесів: дві групи («старожили» і «прибульці»), які раніше існували автономно (у різних вимірах, зокрема як етнічні гето), в силу соціальних і культурних обставин починають залежати одна від одної як сусіди. Соціальна конфігурація, в межах якої давні жителі регіону змушені жити поряд з новоприбулими, породжувала етнічні конфлікти й антагонізм основних суб'єктів західноукраїнського політикуму (українці – поляки, поляки – євреї) у перші десятиліття ХХ ст. Внутрішньо ці процеси були притаманні цьому типові людей і не підкорялися їхньому контролю.

В умовах нестабільного економічного та суспільно-політичного життя в 1918–1920 рр. спілкування пересічних громадян, представників

етнічних спільнот регіону, з чільниками влади (австрійської імперської, української революційної, польської окупаційної) викликало у масовій свідомості в основному негативні, аніж позитивні емоції. Згодом, в умовах українсько-польського протистояння і відновлення Речі Посполитої, це сприяло відповідному домінуванню польської національної групи в бюрократичному апараті регіону, що в свою чергу зумовило накопичення деструктивної енергії, яка руйнувала традиції міжнаціональних відносин, закладених у попередній історичний період.

Міжнаціональні відносини в західноукраїнському регіоні на постімперському просторі в 1918 – 1920-ті рр. розгорталися на тлі конфліктної, несприятливої для конструктивного міжнаціонального діалогу суспільно-політичної атмосфери. Визначальними для неї були позиція неучасті як коригувальний фактор міжетнічних взаємин і політична індиферентність. В першому випадку впродовж тривалого часу євреї регіону обмежували свою суб'єктність в політичних процесах позицією неучасті. Західноукраїнське єврейство виявляло активність у захисті етногрупових прав з часу припинення Першої світової війни і в добу ЗУНР. Виступаючи на захист етнічних і громадянських прав, єврейська спільнота артикулювала своє прагнення до толерантного міжетнічного співіснування.

В іншому випадку німецька діаспора і зокрема її інституції виявилися наймаргінальнішими суб'єктами етнополітичних процесів у досліджуваному регіоні. А що її політична ініціатива була запізнілою й обмеженою лише економічними прагненнями, то вона визначалася стійкою політичною аморфністю. Не протиставляючись новим державним утворенням в регіоні (ЗУНР, Друга Річ Посполита), німці намагалися зберегти власну етнічну самотність. Пізніше німецька спільнота маніфестувала назовні «ми»-почуття, сприяючи наявності міжетнічної соціокультурної дистанції і виокремлюючи стратегію і тактику захисту її національних інтересів.

Для західноукраїнського регіону визначальним є розмежування культури міжетнічної взаємодії, закономірності якої можна простежити на прикладах як політичних акторів, так і представників регіональних еліт. Кожна із сторін демонструвала або толерантність, або упередженість стосовно «чужих». Показовими тут є груповий (модель П. Скоропадського) та індивідуальний (модель Я. Оренштайна) рівні співіснування етнонаціональних спільнот, які можна певною мірою визначити як архетипи мислення «чужих» у фокусі масової й елітарної політичних культур.

Багата етноісторія західноукраїнського регіону була реальним джерелом і прикладом культурної сили та фокусом культурної політизації у випадку моделі П. Скоропадського.

По-перше, національна свідомість П. Скоропадського відбивала динаміку соціально-етнічних процесів, яка постійно змінювалася в залежності від конкретних історичних етапів національного розвитку регіонів в імперську добу. Саме тому поняття національної свідомості для нього є носієм радше соціально-культурним, аніж етнічним. Для П. Скоропадського проблема осмислення феномену західноукраїнського регіону та його етнічного складу настільки ж складна, багатозначна і суперечлива, наскільки багатоманітна суспільно-політична реальність співвідношення етнонаціонального й етноконфесійного розвитку українських регіонів.

По-друге, нації, створені з латеральної спільноти (зокрема – Російська імперія) аристократичними елітами за допомогою сильної держави для інкорпорації нижчих класів і навколишніх регіонів, неминуче виявляють палкий територіальний патріотизм – як щодо меншин у межах політично демаркованій території (тут, наприклад, Підросійська Україна), так і щодо закордонних ворогів (до певної міри Підавстрійська Україна, західноукраїнський регіон). Натомість нації, створені відтрусченими інтелігентами й частиною «середнього» класу «знизу» з вертикальної спільноти (зосібна – Австрійська імперія), використовують культурні ресурси (як-от етноісторія, мову, етнічну релігію тощо) для мобілізації інших суспільних верств у активну політизовану «націю». П. Скоропадський вірогідно передчував ситуацію, коли окремі групи в межах недомінантної етнічної спільноти взялись обговорювати свою етнічну належність і сприймати свою етнічну групу як таку, що має шанси в майбутньому перетворитися на повноцінну націю (тут слід зауважити, що саме як складова повноцінної української нації).

По-третє, стосовно ж досліджуваної території, то модель П. Скоропадського показує наявність суттєвих відмінностей (у порівнянні з Наддніпрянщиною) регіону: тривале перебування західноукраїнського регіону в складі Речі Посполитої та Австро-Угорщини спричинило формування цілковито відмінної моделі етнічного історизму (поміркованість, національний/етнічний патріотизм, цілеспрямованість). Риси політичної культури населення регіону визначали для П. Скоропадського певну ефективність чи неефективність тієї чи іншої форми політичного устрою. Австро-Угорська імперія, у складі якої на той час перебував досліджуваний регіон, була неоднорідним державним утворенням, конгломератом різноманітних народів, культур та

адміністративних апаратів. Особливим був і історичний аспект політичної культури населення регіону, який визначав взаємовідносини традиційних і привнесених соціальних інститутів, проявів національного життя, духовних цінностей, формування етнонаціональних спільнот, офіційного й інституційного націоналізмів, національних політико-правових інституцій.

Як засвідчує модель П. Скоропадського, моноетнічна ідентичність з чужою етнічною групою можлива у випадках, коли в поліетнічному суспільстві чужа група розцінюється як така, що має вищий економічний та інший статус, ніж своя. Кінцевим результатом такої ідентифікації з чужою групою є, як правило, її повна асиміляція.

Модель Я. Оренштайна свідчить, по-перше, що єврейський інтелектуал знаходив витoki своєї «іншості» не в соціальному відчуженні (про що йшлося вище), а в альтернативному культурному світі (зокрема християнському), з його іншими когнітивними і ціннісно-нормативними установками. Приклад Я. Оренштайна може з повним правом називатися втіленням історії відкриття нових віх юдаїзму — відкриття, яке стало результатом конфлікту поміж прагненням єврейства другої половини ХІХ ст. до асиміляції з одного боку, і традиційними єврейськими ідеалами — з іншого. Адже, завдяки своєму особливому становищу в європейській культурі акультуровані євреї Модерної доби являли собою архетип саме того «внутрішнього чужого», «стороннього всередині». З одного боку вони стали «своїми» в культурі більшості, «більшими німцями, аніж самі німці», однак з іншого боку об'єктивні обставини, передусім соціальне відчуження, не дозволили їм остаточно забути про свою «іншість», не дали акультурації остаточно перетворитися на асиміляцію і, що головне, дозволили зберегти деяку відчуженість погляду на культуру і суспільство.

Для Я. Оренштайна існувати в діаспорі означало зокрема творчо реалізовувати позицію «іншого» у ставленні як до навколишнього середовища і суспільства, так і до сучасної йому єврейської культури. Адже ще з часів Авраама бути євреєм означало бути «іншим». Найважче у культурі досліджуваного регіону «бути іншим» — це постійна спокуса зведення рахунків поміж єврейською культурою і культурою неєврейською (більшості) або гегемонії однієї із сторін, або ж поділу їх на різні сфери («єврей удома; поляк, німець, українець — на людях, чи ж навпаки»). Як бачимо, головний виклик, що постав перед євреєм у діаспорі — це те, як можна обернути свій номадизм, свій протест проти «стирання» «іншості», своє заперечення «природного» зв'язку між мовою, народом і землею, свою пристрась до тексту як привілейованого простору та інші когнітивні й ціннісно-нормативні установки — як обернути все це в зацікавлену

нормативну критику культури більшості з одного боку, а з іншого – в неупереджене і навіть радикальне ставлення до різноманітних виявів єврейської культури, що, власне, не суперечить насолоді духовним скарбом, успадкованим від попередніх поколінь та невідстороненої відповідальності за його долю.

По-друге, Я. Оренштайн пропонував більший ступінь однорідності панівної культури (німецької та польської) (того, що дослідники називають «когнітивним універсумом»), спільної для усіх її «своїх» (засимільованих євреїв), і не передбачав можливості співіснування деяких альтернативних, конкурентних і взаємопов'язаних культурних світів усередині одного співтовариства, що сприяло б творенню «внутрішньо інакших» диспозицій, «сторонніх усередині» точок зору. Іншими словами не лише соціальне середовище досліджуваної доби, але й визначений тип багатокультурності західноукраїнського регіону міг створити умови для позицій Оренштайна-інтелектуала.

По-третє, єврейський інтелектуал знаходив витoki своєї «іншості» не в соціальному відчуженні (про що йшлося вище), а в альтернативному культурному світі (зокрема християнському) з його іншими когнітивними і ціннісно-нормативними установками. Оренштайнові інтелектуальні і комерційні задуми, задекларовані й реалізовані у власній видавничій справі, показують його насамперед як особистість, яка постійно артикулювала мовою високої культури та інтелектуальних традицій свого суспільства, впроваджувала ціннісно-нормативне іншодумство.

По-четверте, виходячи з етносоціологічних позицій, можна уявити деяку стратегію побудови відносин Я. Оренштайна з суспільством, яке він вважав «своїм» (передусім Другої Речі Посполитої), але яке відмовлялося приймати його за «свого». Така стратегія передбачає такі особливості: конформізм (ототожнення з суспільством більшості, соціальне відчуження розглядається як тимчасові труднощі, перспективи асиміляції); ритуалізм (механічне наслідування норм довколишнього середовища, без ототожнення з ним); ескапізм (повернення до приватної сфери, цинізм у ставленні до суспільства більшості); протест (спроба змінити чинний порядок речей на користь альтернативних норм, змінити «правила гри»).

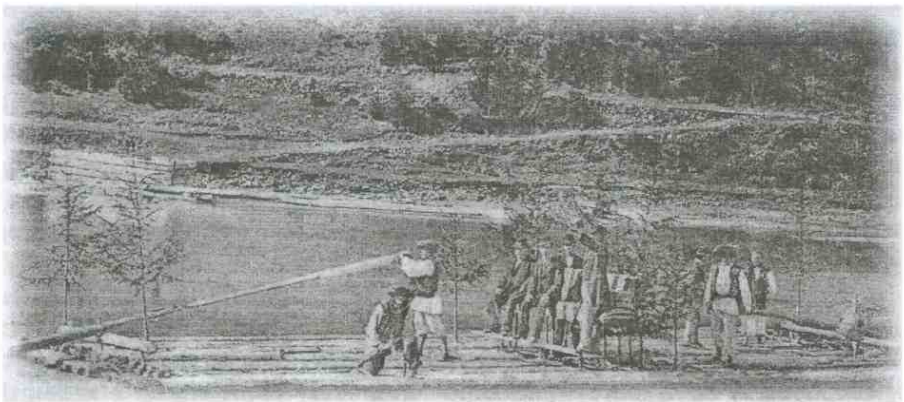
Завершення Модерної доби та її трансформація у новітні часи, характерні розвитком націоналістичних ідей і потужними вибухами упередженості щодо «чужинців», засвідчили процеси етнічної гомогенізації.

По-перше, в західноукраїнському регіоні етнічно неоднорідне населення, яке в силу падіння імперії Габсбургів – держави сегментарного типу із значною етнополітичною спадщиною, нерідко змінюючи своє місце проживання, поступово «просіювалося», сортувалося і нарешті

етнічно «вирівнювалося» у відповідності до нових політичних реалій і державних кордонів міжвоєнного періоду за певних обставин перекомпонування геополітичного простору за лініями етнічного розмежування і прагнення титульних груп до домінування, стимулювало процес міграції представників тих народів, які з нещодавно панівних перетворилися на національні меншини.

По-друге, завдяки особливостям міжетнічних взаємин у західноукраїнському регіоні та відповідним етнополітичним орієнтаціям населення в період модернізації імперії Габсбургів, а отже — на постімперському просторі, викристалізувалася етнічна структура менталітетів, представники яких сформували більш-менш монолітну етнокультуру. Вона виходила за умовні географічні контури досліджуваного регіону і показувала, що політичне, соціальне і конфесійне співжиття етнічних спільнот позначилося на всіх ділянках суспільного розвитку.

По-третє, західноукраїнський регіон кінця XVIII — першого десятиліття ХХ ст. є прикладом «контактної зони» етнічних спільнот «провінції» Габсбургів і малою моделлю європейського етнополітичного поля. Одночасно досліджувана територія є своєрідним механізмом соціального конструювання кордонів між етносоціальними групами, для яких етнічний фактор та політичний контекст відіграли визначальну роль.

ПРИМІТКИ

Вступ

1. Курас І.Ф. Етнополітика: історія і сучасність: статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. – Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999. – 656 с.; Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К.: Світогляд, 2004. – 722 с.; Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. / Кер. авт. кол. М.І. Панчук. – Київ: Наукова думка, 1994. – 557 с.; Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. / Кер. авт. кол. М.І. Панчук. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2000. – 357 с.
2. Гон М. Із кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939). Монографія. – Рівне: Волинські обереги, 2005. – 192 с.; його ж. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. Монографія. – Рівне: Волинські обереги, 2006. – 431 с.
3. Докл. див.: Ярослав Грицак. Пограниччя під тиском змін. В кн.: Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). – Київ: Критика, 2006. – С. 27–42; Андрущенко І. Культура Австро-Угорщини кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Духовий злет доби історичного занепаду. Історико-літературний нарис. – Київ: «Альтерпрес», 1999. – 225 с.
4. Бурдяк В. Феномен буковинізму та його конкретний вияв щодо німецької спільноти краю // Наукові записки / Курасівські читання – 2005. – Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006. – Вип. 30, кн. 1. – С. 87–97; Добржанский А. «Буковинизм» как разновидность регионального самосознания в Австро-Венгрии конца ХІХ – начала ХХ вв. // Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика. – Москва: Институт славяноведения и балканистики Российской Академии наук, 1997. – С. 75–83; Круглашов А. Буковинська етнополітична мозаїка. Історична спадщина та сучасні тенденції // Політичний менеджмент. – 2004. – № 2. – С. 47–67; його ж. Регіональна етнополітична стабільність: історична ретроспектива (на прикладі Чернівецької області) // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – Т. III. – Чернівці, 2005. – С. 11–39.

5. Див.: Kann R.A. Zur Problematik der Nationalitätenfrage in der Habsburgermonarchie 1848-1918 // Die Habsburgermonarchie 1848-1918 (Wandruszka/Urbanitsch, Hg.). Bd. III/2. – Wien, 1980. – S. 1304-1338; Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Band VIII (Helmut Rumpler; Peter Urbanitsch (Hg.): Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft. Teilband 1: Vereine, Parteien und Interessenverbände als Träger der politischen Partizipation. – Wien, 2006; Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Band VIII (Helmut Rumpler; Peter Urbanitsch (Hg.): Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft. Teilband 2: Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung. – Wien, 2006.

РОЗДІЛ 1

Колонізаційні стратегії як засіб культурної поліглотії

1. Цит. за: Яковенко Н. «Україна між Сходом і Заходом»: проєкція одної ідеї // Наталя Яковенко. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К. 2002. – С. 333.
2. Норберт Еліас. Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження. Том I-II. – К., 2003. – С. 30-36; Szafowal Nicolas. Die Ukrainer und Ihre Nationale Identität // Studien zu Deutsch-Ukrainischen Beziehungen. – München, 1999. – Nr. 3. – S. 125, 126, 132-133.
3. Докл. див.: Пименов В.В. Этнология: предметная область, социальные функции, понятийный аппарат // Этнология / Под ред. Г.Е. Маркова, В.В. Пименова. – М., 1994. – С. 5-14; Душков Б.А. Психология типов личности, народов и эпох. – Екатеринбург, 2001. – С. 465, 466.
4. Див.: Контактные зоны в истории Восточной Европы: Перекрестки политических и культурных взаимовлияний / Ред. А.М. Некрасов и др. – М., 1995; Дашкевич Я. Україна між Заходом і Сходом (XIV–XVIII ст.) // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 28, 44; Рачковский Г.В. Поселення, житло і садиба Галицько-Волинського історико-політичного пограниччя. Автореф. дис. ... канд. історичних наук / 07.00.05. – Львів, 2003. – С. 9, 11.
5. Metzler Wilhelm. Galizien, Land und Leute // Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch. Unter Mitwirkung von K. Bechtloff, J. Bill, J. Enders, E. Ladenberger, J. Lanz, W. Metzler, S. Müller und J. Strohhall. / Zusammengestellt von J. Krämer. – Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. – S. 9-10, 17, 18.
6. Андрущенко І. Польща між двома імперіями // Nad Wisłą i Dnieprem: Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Seria: Stosunki Międzynarodowe i Globalny Rozwój, № 1.– Toruń-Kijów, 2002. – S. 86, 87.

Добровільні і політичні міграційні хвилі: витоки формування поліетнічності

1. Ісаєвич Я. Вступ до теми. Німецькі поселення в середньовічній Західній Україні // Німецькі колонії Галичини: Історія-Архітектура-Культура. / Мат. міжн. наук.

- семинару. — Львів, 1996 — С. 35; Pritsak O. Die Rus'- Deutschen Beziehung zwischen den 9. und 14. Jahrhunderten // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 36. наук. праць. — Львів, 1998. — Вип. 5. — С. 517–533.
2. Крип'якевич І. Історія української колонізації: 4. Колонізація Галичини в XIV–XVI в. // Географія українських і сумежних земель. / Опрацював і склав д-р Володимир Кубійович. — Львів, 1943. — С. 267–268.
 3. Українська народність: Нариси соціально-економічної та етнополітичної історії. / Кол. авт.: В.Й. Борисенко, В.А. Смолій, Г.Я. Сергієнко та ін. — К., 1990. — С. 83–84; Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. — К., 1993. — С. 11; Яковенко Н. Нарис історії України. З найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997. — С. 79.
 4. Дорошенко Д. Нарис історії України. Т. I (до половини XVII століття). — Мюнхен. 1966. — С. 95.
 5. Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. — Частина друга. — К., 1917. — С. 27.
 6. Галицько-Волинський літопис. / Пер. Л. Махновця, упор. Р. Федорів. — Львів, 1994. — С. 96-97.
 7. Die Romanovici von Halic-Wladimir // Rhode G. Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung. — Bd. I: Im Mittelalter bis zum Jahre 1401. — Köln-Graz, 1955. — Genealogische Tafel 4.
 8. Смирнов М. Доля Галицкой Руси до злученя єї съ Польшею // Монографіи до історіи Галицкой Руси М. Смирнова, М. Дашкевича и Изидора М. Шараневича. — Тернополь, 1886. — С. 49. (Руска Исторична Бібліотека подь редакцією Олександра Барв'янского. — Томь V).
 9. Ісаєвич Я. Вступ до теми. Німецькі поселення в середньовічній Західній Україні // Німецькі колонії Галичини: Історія-Архітектура-Культура. / Мат. міжн. наук. семинару. — Львів, 1996 — С. 35; Halibej M. Das Bürgertum von Lemberg // Das ukrainische Lwiv-Lemberg. — München, 1954. — S. 27, 28.
 10. Ісаєвич Я. Мандри Мартина Груневега — маловідомий німецький опис України на переломі XVI-XVII ст. // Німецькі колонії Галичини. — С. 36; Його ж. Найстаріший історичний опис Львова // Ярослав Ісаєвич. Україна давня і нова: Народ, релігія, культура. — Львів, 1996. — С. 144.
 11. Гошко Т. З історії магдебурзького права у Львові (XIII-XVII ст.) // Львів. Історичні нариси. / Упор. Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин. — Львів, 1996. — С. 57.
 12. Там само. — С. 46
 13. German L. Die deutsche Kolonisation // Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bd.19. — Wien, 1898. — S. 464, 465–466; Deutsches Recht // Brockhaus' Conversations Lexikon. Bd. 5. — Leipzig, 1883. — S. 160, 161–162, 163; Андрус'як М. Останні Романовичі (Нащадки Мстислава й Романа Даниловичів)

- // Науковий збірник Українського Вільного Університету. Т. 5. – Мюнхен, 1948. – С. 2.
14. Гошко Т. Вказ. ст. – С. 46.
 15. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. V. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII вв. – Львів, 1905. – С. 223–224.
 16. Kaindl R.-F. Geschichte des Deutschtums in den Karpathenländern. – Gotha, 1907. – Bd. I. – S. 135; Rhode G. Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung. Bd. I: Im Mittelalter bis zum Jahre 1401. – Köln-Graz, 1955. – S. 140.
 17. Kaindl R.-F. Op. cit. – S. 135.
 18. Шараневич И. Оглядь внутрѣшнихъ водносинъ Галицкой Руси въ другой половинѣ XV. столѣтѣ // Монографіи до исторіи Галицкой Руси. – С. 147.
 19. Там само. – С. 146, 147.
 20. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. II. XI–XIII вік. Вид. друге, розширене. – Львів, 1905. – С. 12, прим. № 1–2; 13; 29, № 1-5; 63–64, № 1-3; 79, № 2; 153, № 1; 273, № 2; 376–377, № 1-2; 382; 452; Його ж. Історія України-Руси. Т. IV. XIV–XVI віки – відносини політичні. Вид. друге, розширене. Київ – Львів, 1907. С. 211; Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2-х т. – Т. 1. – К., 1993. – С. 27, 45, 53, 95, 105, 115, 122, 124, 126, 127, 136, 137, 140, 165, 174, 183, 221, 230, 231, 261, 364, 370, 384, 414, 496, 512.
 21. Грушевський М. Вказ. пр. – Т. V. – С. 223–224.
 22. Подаляк Н.Г. «Гірський шлях» ганзейського купецтва у XIV столітті // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки. – К., 2000. – Вип. 9. – С. 5; Harrington J.-F. Escape from the Great Confinement: The Genealogy of a German Workhose // The Journal of Modern History. – Vol. 71, No. 2. (June, 1999). – S. 308–311.
 23. Подаляк Н.Г. «Гірський шлях» ганзейського купецтва у XIV столітті // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки. – К., 2000. – Вип. 9. – С. 6.
 24. Шараневич И. Вказ. пр. – С. 161.
 25. Яковенко Н. Нарис історії України. З найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1996. – С. 84.
 26. Шараневич И. Вказ. пр. – С. 163.
 27. Там само. – С. 126.
 28. Яковенко Н. Вказ. пр. – С. 84.
 29. Müller S. Galizien und sein Deutschtum. Eine Dokumentation aus Sepp Müllers Nachlaß ergänzt durch Unterlagen des Hilfskomitees der Galizien-Deutschen 1948–1951. – Bd. I. – Stuttgart, 1999. – S. 1.8.; Киселичник В. Самоврядування міста Львова: від Магдебурзького права до австрійської самоврядної системи. Історико-правовий аналіз. Дис. ... д-ра права УВУ. – Мюнхен, 1998. – С. 43–45, 46, 48.

30. Шараневич И. Вказ. пр. – С. 126.
31. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. V. – С. 228.
32. Гошко Т. Вказ. ст. – С. 46.
33. Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.). / Упор. М. Капраль. – Львів, 1998. – С. 29.
34. Історія Львова в документах і матеріалах. Збірник документів і матеріалів. / Під ред. М. Брика. – К., 1986. – С. 16–17.
35. Гошко Т. Цит. ст. – С. 57; Капраль М. Демографія Львова XV – першої половини XVI ст. // Львів. Історичні нариси. – С. 71.
36. Там само. – С. 71.
37. Там само. – С. 74.
38. Докл. див.: Монолатій І. Коломиезнавство. Нариси історії Коломиї у контексті взаємовідносин слов'янських народів. – Коломия, 1996. – С. 60–69; Stromenger A. Zur Forschung der Auswanderung im 18. und 19. Jahrhundert. Individuelle Migrationen nach Galizien // Zeitweiser der Galiziendeutschen. – Stuttgart, 2000. – 38. Jhrg. – S. 183–195.
39. Капраль М. Цит. ст. – С. 70.
40. Там само. – С. 72.
41. Там само. – С. 74–75.
42. Гошко Т. Вказ. пр. – С. 57.
43. Там само. – С. 56, 57; Kaindl R.-F. Beiträge zur Geschichte des deutschen Rechts in Galizien // Archiv für österreichische Geschichte. – 1906. – Bd. 95. – S. 163–234; 1907. – Bd. 96. – S. 319–389; 1910. – Bd. 100. – S. 309–493.
44. Грабовецький В. Гуцульщина XIII–XIX століть. Історичний нарис. – Львів, 1982. – С. 43, 45.
45. Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині // Іван Франко. Твори в двадцяти томах. – Т. XIX. – К., 1956. – С. 574.
46. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. V. – С. 228.

Стратегія захисту етногрупових інтересів:

формування етнічних суб'єктів західноукраїнського політикуму

1. Lepucki H. Dzialnosc kolonizacyjna Marii Teresy i Jozefa II w Galicji 1772–1790 z 9 tablicami i mapą // Badania z dziejów społecznych i gospodarczych. Pod redakcją Prof. Fr. Bujaka. – Łwów, 1938. – Nr. 29. – S. 12.
2. Львівська наукова бібліотека ім. Василя Стефаника НАН України, відділ рукописів (далі – ЛНБ НАНУ, ВР), ф. 141 (О. Чоловський-Сас), оп. 1, спр. 2429. Матеріали до історії міст і сіл Галичини 30-х рр. XIX ст. Кадастр власників маєтків в Галичині. 1780 р., арк. 10–14.
3. Драк М. Німецьке населення Східної Галичини: розселення та зміни кількісного складу (1772–1857) // Німецькі колонії в Галичині: Історія – Архітектура – Культура (Deutsche Siedlungen in Ostgalizien.: Geschichte – Architektur – Kultur)

- / Міжнародний науковий семінар. Матеріали: Доповіді та повідомлення. / Впорядкування та загальна редакція Галини Петришин. – Львів: Манускрипт, 1996. – С. 58.
4. Schankweiler E.-J. Wirtschaftliche und soziale Gründe für die Auswanderung der Deutschen aus der Pfalz Ende des 18. Jahrhunderts // *Zeitweiser der Galiziendeutschen*. [Stuttgart]. – 1998. – S.39–40.
 5. Müller S. Galizien und seine Deutschtum. – Stuttgart, 1999. – S. 111.
 6. ЛНБ НАНУ, ВР, ф. 141, оп. 1, спр. 2343. Матеріали до історії міст і сіл Галичини 30-х рр. XIX ст. Основи німецької колонізації в Галичині. 1784 р., арк. 23, 26.
 7. Штойко П. Географія німецьких колоній у Галичині кінець XVIII – початок XX ст. // *Німецькі колонії в Галичині: Історія – Архітектура – Культура*. – С. 68–69.
 8. Гайнц Г.-К. Закладення поселень періоду Йосифінської колонізації в Галичині та особливий приклад Кьонігсау // *Німецькі колонії в Галичині: Історія – Архітектура – Культура*. – С. 80–82.
 9. Braun F. Die Herkunft der josefinischen Siedler Galiziens // *Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch* // *Zusammengestellt von Julius Krämer*. – Stuttgart-Bad Cannstatt: Hilfskomitee der Galiziendeutschen, 1965. – S. 53.
 10. *Heimat Galizien im Bild* // Redigiert von Josef Lanz und Rudolf Unterschütz // *Heimatbuch der Galiziendeutschen*. – Teil III. – Stuttgart-Bad Cannstatt: Hilfskomitee der Galiziendeutschen e. V., 1983. – S. XII–XIII.
 11. Schankweiler E.-J. Названа праця. – С. 37, 38.
 12. Гайнц Г.-К. Вказ. ст. – С. 83, 84.
 13. Krämer J. Hausform und Hofanlage in unseren Siedlungen // *Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch*. – S. 68.
 14. Kuhn W. Das Deutchtum Galiziens bis 1772 // *Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch*. – S. 35
 15. ЛНБ НАНУ, ВР, ф. 141, оп. 1, спр. 2431. Матеріали до історії міст і сіл Галичини 30-х рр. XIX ст. Акти м. Городка Ягейлонського. 1792–1895 рр., арк. 2–4.
 16. Lepucki H. Вказ. праця. – С. 3–12, 98.
 17. German L. Die deutsche Colonisation // *Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild*. – Wien, 1898. – Bd. 19. – S. 456.
 18. Bertelsmann Lexikon Geschichte:: Epochen, Kulturen, Ereignisse, Länder, Schoplatze, Sachbeifriffte und personen von A–Z. [Hrgs] von Lexikon-Institut Bertelsmann. – Gütersloh, 1991. – S. 654.
 19. Braun F. Die Herkunft der josefinischen Siedler Galiziens // *Heimat Galizien:: Ein Gedenkbuch*. – S. 188.
 20. Heinz Ch.H., Schürmann H. Wissenschaftliche Berrachtung der früheren deutschen Siedlungen in Ostgalizien (Westukraine) aus historisch-geographiser Sicht. // *Zeitweiser der Galiziendeutschen*. [Stuttgart]. – 2000. – 38. Jhrg. – S. 226–227.

21. ЛНБ НАНУ, ВР, ф. 141, оп. 1, спр. 2443. Матеріали до історії міст і сіл Галичини 30-х рр. XIX ст. Основи німецької колонізації в Галичині. 1784 р., арк. 5–7, 12, 38.
22. Braun F. Вказ. праця. – S. 52.
23. Там само. – S. 57–59.
24. Гайнц Г.-К. Вказ. ст. – С. 87.
25. Toraz W. Galicja w roku 1783. – Kraków, 1909. – S. 97.
26. Schuster M. Königsau als eine josefinische Siedlung // *Zeitweiser der Galiziendeutschen*. [Stuttgart]. – 1998. – S. 74.
27. Кришталович У. Рукописні карти Галичини XVII–XVIII ст. у фондах ЦДІАЛ / Картографія та історія України. Збірник наукових праць. – Львів-Київ-Нью-Йорк, 2000. – С. 218, 224–225.
28. Балабушевич Т.А. Аграрна історія Галичини другої половини XVIII ст. – К., 1993. – С. 134.
29. Kaindl R.-F. Das Ansiedlungswesen in der Bukowina seit der Besitzergreifung durch Österreich. Mit besonderer Berücksichtigung der Ansiedlung der Deutschen. – Innsbruck, 1902. – S. 156–160.
30. Kaindl R.-F. Вказ. праця. – S. 145–148.
31. Јеруцьк Н. Вказ. праця. – S. 29–36.
32. Гайнц Г.-К. Вказ. ст. – С. 81.
33. Wagner R. Die Revolutionsjahre 1848–1849 im Königreich Galizien-Lodomerien (einschliesslich Bukowina). Dokumente aus österreichischer Zeit. – München, 1983. – S. 154, 155.
34. Kolatschek J. A. Geschichte der evangelischen Gemeinde Biala in Galizien. – Teschen, 1860. – S. 260, 266.
35. Schankweiler E.-J. Auswanderungen nach Galizien als Bestandteil pfälzischer Wanderungen // Ostgalizien. Die deutsche Minderheit bis zur Umsiedlung 1939/40. Geschichts- und Begleitbuch für Reisen in die westliche Ukraine. [Hrgs] von Erich Müller und Ewald J. Schankweiler. – Stuttgart:: Hilfskomitee der Galiziendeutschen e. V., 1996. – S. 23.
36. Stromenger A. Zur Forschung der Auswanderung im 18. und 19. Jahrhundert. Individuelle Migrationen nach Galizien // *Zeitweiser der Galiziendeutschen* [Stuttgart]. – 2000. – Jhrg. – S. 185.
37. Schankweiler E.-J. Wirtschaftliche und soziale Gründe für die Auswanderung der Deutschen aus der Pfalz Ende des 18. Jahrhunderts // *Zeitweiser der Galiziendeutschen*. [Stuttgart]. – 1998. – S. 35–33.
38. Schankweiler E. Auswanderung und Ansiedlung von Deutschen in Galizien 1782–1820 und ihre Geschichte bis zur Umsiedlung 1939/40 // *Zeitweiser der Galiziendeutschen*. [Stuttgart]. – 2000. – 38. Jhg. – S. 49.
39. Гайнц Г.-К. Вказ. ст. – С. 83–90.
40. Metzler W. Die Orstnamen der deutschen Siedlungen in Galizien // *Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch*. – S. 82, 86.

41. Schuster M. Königsau – eine josefinische Siedlung // *Zeitweiser der Galizien-Deutschen*. [Stuttgart]. – 1998. – S. 73.
42. Müller E. Die deutschen Katholiken in Ostgalizien // *Ostgalizien. Die deutsche Minderheit bis zur Umsiedlung 1939/40. Geschichts- und Begleitbuch für Reisen in die westliche Ukraine*. – S. 74.
43. Kuhn W. Die Siedlungsformen der deutschen Kolonien in Galizien // *Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch*. – S. 26–27.
44. Kuhn W. Die deutsche Auswanderung aus Galizien // *Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch*. – S. 77–78.
45. Rychlikowa J. Realizacja społeczno-gospodarczych reform Terezijsko-josefińskich w Galicji // *Rocznik dziejów społecznych i gospodarczych*. [Warszawa]. – 1957. – T. XIX. – S. 134.
46. Гайнц Г.-К. Вказ. ст. – С. 87.
47. Кгдмер J. Вказ. праця. – С. 68.
48. Див.: Bredezyk S. Historisch-statistischer Beytrag zum deutschen Kolonialwesen in Europa, nebst einer kurzen Beschreibung der deutschen Ansiedlungen in Galizien in alphabetischer Ordnung. – Brunn, 1812. – S. 10–135.
49. Драк М. Німецьке населення Східної Галичини: розселення та зміни кількісного складу (1772-1857) // *Німецькі колонії в Галичині: Історія – Архітектура – Культура*. – С. 61.
50. Metzler W. Die Ortsnamen der deutschen Siedlungen in Galizien // *Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch*. – S. 84–85.
51. Hennig J., Unterschütz P., Unterschütz R. Brigidau mit seinem Filialgemeinden Gassendorf und Neudorf. – Stuttgart: Hilfskomitee der Galizien-Deutschen, e. V., 1995. – S. 20–25.
52. Metzler W. Die Ortsnamen der deutschen Siedlungen in Galizien // *Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch*. – S. 86.
53. Kuhn W. Die deutsche Auswanderung aus Galizien // *Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch*. – S. 79.
54. Braun F. Die Herkunft der josefinischen Siedler Galiziens // *Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch*. – S. 58.
55. Kuhn W. Das deutsche Siedlungswerk in Galizien in der österreichischen Zeit // *Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch*. – S. 38.
56. Müller S. Von der Ansiedlung bis zur Umsiedlung. Das Deutschtum Galiziens, insbesondere Lembergs. 1772-1940. – Marburg am Lahn, 1961. – S. 72–74.
57. Kaindl R.-F. Die Deutschen in Ost-Europa. – Leipzig, 1916. – S. 151–160.
58. Schankweiler E.-J. Auswanderungen nach Galizien als Bestandteil pfälzischer Wanderungen // *Ostgalizien. Die deutsche Minderheit bis zur Umsiedlung 1939/40. Geschichts- und Begleitbuch für Reisen in die westliche Ukraine*. – S. 23, 24.
59. Гайнц Г.-К. Вказ. ст. – С. 82–83.
60. ЛНБ НАНУ, ВР, ф. 141, оп. 1, спр. 2429. Матеріали до історії міст і сіл Галичини 30-х рр. XIX ст. Кадастр власників маєтків в Галичині. 1780 р., арк. 16.

РОЗДІЛ 2

Етнополітична поведінка на імперському просторі: регіональний вимір

**Від релігійної до етнічної детермінантності:
політична структуризація етнонаціональної спільноти**

1. Жерноклеєв О.С. Національні меншини на західноукраїнських землях у складі Австро-Угорщини (1900–1914 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Вип. II. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 74, 79; Монолатій І. Євреї в імперії Габсбургів (1772–1918 рр.) // Нариси з історії та культури євреїв України. / Упор. Л. Фінберг і В. Любченко. – К.: Дух і Літера, 2005. – С. 97; Pollack M. Nach Galizien. Von Chassiden, Huzulen, Polen und Ruthenen. Eine imaginäre Reise durch die verschwundene Welt Ostgaliziens und der Bukowina. – Wien, 1984. – S. 7–8.
2. Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины (Краткий очерк истории). Часть I. / Под общ. ред. Горовского Ф.Я. – К., 1992. – С. 68.
3. Жерноклеєв О.С. Вказ. ст. – С. 79.
4. Див.: Петришин Г., Іваночко У. Скільки міст було у Галичині в австрійський період // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 1998. – № 1 (2). – С. 151; Монолатій І. Вказ. пр. – С. 98.
5. Герасименко М.П. Аграрні відносини в Галичині. – К., 1959. – С. 111; Brawer A. Galizien. Wie es an Osterreich kam. – Leipzig; Wien, 1910. – S. 10.
6. Цит. за: Франко І. Семітизм і антисемітизм у Галичині // Іван Франко. Zur Judenfrage (до юдейського питання). Статті. – К., 2002. – С. 14–15.
7. Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины. Часть I. – С. 72–73.
8. Там само. – С. 73.
9. Монолатій І. Вказ. пр. – С. 99.
10. Buzek J. Wpływ polityki żydowskiej rządu austriackiego w latach 1772–1788 na wzrost zaludnienia żydowskiego w Galicji. – Kraków, 1903. – S. 9.
11. Докл. див.: Монолатій І. Евреи и немцы – жители сельскохозяйственных колоний Галиции (конец XVIII – нач. XX вв.) // Материалы Восьмой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. – Часть 1. – М., 2001. – С. 58, 59.
12. Bałaban M. Dzieje Żydów w Galicji. – Lwów, 1914. – S. 38, 58.
13. Пор.: Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины. Часть I. – С. 76; Монолатій І. Вказ. пр. – С. 100–101; Grodzinski S. The Jewish Question in Galicia: The Reforms of Maria Theresa and Joseph II, 1772–1790 // Polin. Studies in Polish Jewry. Vol. 12, Focusing on Galicia: Jews, Poles and Ukrainians 1772–1918. / Ed. by I. Bartal, A. Polonsky. – London, 1999. – P. 63–69.
14. Ochs D. Die Aufklärung der Juden in Galizien 1772–1848. – Wien, 1937. – S. 20.
15. Buzek J. Wpływ polityki żydowskiej rządu austriackiego w latach 1772–1788 na wzrost zaludnienia żydowskiego w Galicji. – S. 167.

16. Цит. за: Wójcicki M. Polska a Państwo Żydowskie. – Lwów, 1919. – S. 7.
17. Friedman. Die galizischen Juden im Kampfe um ihre Gleichberechtigung 1848–1869. – Frankfurt am Main, 1927. – S. 78.
18. Цит. за: Політична провесінь Галичини. До 150–річчя заснування Головної Руської Ради 2 травня 1848 р. / Перекл., передмов. Р. Крип'якевича. – Львів, 1998. – С. 15, 16.
19. Цит. за: Визначна пам'ятка української політичної думки середини ХІХ століття – «Слово перестроги» Василя Подолинського / Передм., перекл. Ф. Стеблія // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка. [Львів]. – 1994. – Т. ССХХVІІІ. – С. 464.
20. Machler R. Jewish Emancipation. A Selection of Documents. – New York, 1942. – S. 50.
21. Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины. Часть I. – С. 82, 83.
22. Eisenbach A. Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785–1870. – Warszawa, 1988. – S. 412.
23. Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины. Часть I. – С. 85; Куцмани Б. Духовная, культурная и политическая жизнь евреев Галиции при австрийской власти (1772–1918) // Материалы Девятой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. – Часть 1. – М., 2002. – С. 182.
24. Цит. за: Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. – К., 1991. – С. 40-41.
25. Ruppin A. Die Juden der Gegenwart. Eine sozialwissenschaftliche Studie. – 3. unveränderte Auflage. – Berlin, 1920. – S. 76, 83, 89.
26. Ibidem. – S. 83, 89.
27. Монолатій І. Вказ. пр. – С. 105.
28. Жерноклеев О.С. Вказ. ст. – С. 79–80.
29. Там само. – С. 80.
30. Монолатій І. Вказ. пр. – С. 105.
31. Жерноклеев О.С. Вказ. ст. – С. 80; Еврейская энциклопедия. – Т. 6: Галиция. – С.-Петербург, 1912. – С. 95–98.
32. Wróbel P. Zarys dziejów Żydów na ziemiach polskich w latach 1880–1918. – Warszawa, 1991. – S. 53.
33. Монолатій І. Вказ. пр. – С. 106.
34. Ruppin A. Die Juden der Gegenwart. Eine sozialwissenschaftliche Studie. – 3. unveränderte Auflage. – S. 214, 215.
35. Погребинская И. Современный методологический подход к проблеме украинско-еврейских отношений (конец ХІХ – начало ХХ веков) // Евреї в Україні: історія, культура, традиції. / Зб. наук.-публ. ст. – К., 1997. – С. 217.
36. Studnicki W. Sprawa polsko-żydowska. – Wilno, б. р. – С. 65.
37. Монолатій І. Вказ. пр. – С. 106.
38. Дашкевич Я. Взаємовідносини між українським та єврейським населенням у Східній Галичині (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.) // Укр. іст. журн. – К., 1990. – № 10. – С. 66-67.

39. Докл. див.: Монолатій І. Яків Оренштайн і видавництво «Галицька накладня» у лихоліттях Першої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки // Доля єврейських громад Центральної та Східної Європи в першій половині ХХ століття (до Другої світової війни). / Збірник наукових праць ХІ міжнародної наукової конференції «Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи», 26-28 серпня 2003 р. – К., 2003. – С. 54–70; Його ж. Галицька накладня // Енциклопедія Коломийщини. – Зшиток 4, літери Г, Г. / За ред. М. Васильчука, М. Савчука. – Коломия, 2006. – С. 20–21.
40. Франко І. Семітизм і антисемітизм у Галичині // Іван Франко. Zur Judenfrage (до юдейського питання). Статті. – К., 2002. – С. 7, 13, 14–15.
41. Куцмани Б. Духовная, культурная и политическая жизнь евреев Галиции при австрийской власти (1772–1918) // Материалы Девятой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. – Часть 1. – М., 2002. – С. 179.
42. Цит. за: Захер-Мазох ф. Л. Вибрані твори. / Пер. з нім. – Львів, 1999. – С. 33.
43. Куцмани Б. Указ. ст. – С. 180.
44. Там же. – С. 180–181.
45. Монолатій І. Вказ. пр. – С. 108.
46. Монолатій І. Евреи и немцы – жители сельскохозяйственных колоний Галиции (конец XVIII – нач. XX вв.) // Материалы Восьмой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. – Часть 1. – М., 2001. – С. 58, 59.
47. Куцмани Б. Указ. ст. – С. 179.
48. Штампфер Ш. Дифференциация по половому принципу и женское еврейское образование в Восточной Европе в XIX веке // Еврейское образование. – СПб., 2001. – Вып. 2. – С. 144–145.
49. Там же. – С. 119.
50. Thon J. Die Juden in Oesterreich. – Berlin, 1908. – S. 81, 88; Також: Tab. XXXIII. – S. 46.
51. Монолатій І. Вказ. пр. – С. 109.
52. Жерноклеєв О.С. Вказ. ст. – С. 80.
53. Цит. за: Захер-Мазох ф. Л. Вибрані твори. – С. 33.
54. Куцмани Б. Указ. ст. – С. 184.
55. Landau M. Geschichte des Zionismus in Oesterreich-Ungarn. – Wien, б. р. – S. 41, 42.
56. Див.: Франко І. Жидівська держава // Іван Франко. Zur Judenfrage. – С. 25.
57. Куцмани Б. Указ. ст. – С. 185–186; Гон М. Сионистское движение Западной Украины. Конец XIX в. – 1929 г. // Вестник еврейского университета в Москве. – М., 1998. – № 2 (18). – С. 73; Knauer O. Das österreichischer Parlament 1848–1966. – Wien, 1969. – S. 8.

58. Bihl W. Die Juden. 10. Geistig-kulturelle Strömungen und politische Tendenzen // Die Habsburgermonarchie 1848–1918. – Bd. III: Die Völker des Reiches. – 2. Teilband. Hrsgs. A. Wandruszka, P. Urbanitsch. – Wien, 1980. – S. 936–937.
59. Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины (Краткий очерк истории). Часть I. – С. 92.
60. Куцмани Б. Указ. ст. – С. 188.
61. Див.: Смольский И. Зарождение и развитие сионизма в Галиции в конце XIX – начале XX вв. // Материалы Одиннадцатой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. – Часть 1. – М., 2004. – С. 408, 409; Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины (Краткий очерк истории). Часть I. – С. 90–91.
62. Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины (Краткий очерк истории). Часть I. – С. 91.
63. Там же.
64. Там же. – С. 92.
65. Куцмани Б. Указ. ст. – С. 187; Смольский И. Указ. ст. – С. 406, 408.
66. Монолатій І. Вказ. пр. – С. 112.
67. Петросаняк Г.І. Поетика художньої прози Йозефа Рота. / Автореф. дис. ... канд. філол. наук / 10.01.04. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – С. 1.
68. Там само. – С. 13–14.
69. Затонський Д. Гімн чи реквієм? (Про Йозефа Рота та його «Марш Радецького») // Рот Й. Марш Радецького. / Пер. з нім. – К., 2000. – С. 5, 8–9.
70. Петросаняк Г.І. Поетика художньої прози Йозефа Рота. – С. 15–16.
71. Цит. за: Полек В. Иван Франко та євреї (Одна сторінка з літопису українсько-єврейських зв'язків) // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 1998. – № 1 (2). – С. 98.
72. Монолатій І. Вказ. пр. – С. 113.
73. Хитерер В. К истории еврейского населения Галиции и Буковины накануне и в годы Первой мировой войны // Евреї в Україні: історія, культура, традиції. – К., 1997. – С. 80.
74. Там же. – С. 83.
75. Там же. – С. 86.
76. Монолатій І. Видавець Яків Оренштайн і проблема міжнаціональних відносин у Галичині. – Коломия, 2003. – С. 34.
77. Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины (Краткий очерк истории). Часть I. – С. 94–95.
78. Там же. – С. 95.
79. Piasecki H. Sekcja żydowska PPSD i żydowska partia socjalno-demokratyczna. – Kraków, 1982. – S. 147.
80. Ibidem. – S. 315, 316.

* Відомості про набори чоловіків до армії на підставі загальної військової повинності з дозволом викупу й заступництва.

** Хасидизм – релігійний напрямок в юдаїзмі, який з’явився у XVIII ст. на Поділлі та Волині, засновником якого був Ізраель Бен Еліезер (БЕШТ). Хасиди, прихильники цього напрямку, надають особливого значення молитовному екстазові, співу, спільним трапезам. Духовні лідери Хасидизму – «цадики» (праведники) вважаються сакральними особистостями, на яких сходить «шхіна» (Господня присутність).

*** Гаскала – івр. «просвіта», єврейський просвітницький рух, який виник у 2-й половині XVIII ст. Його засновником вважається М. Мендельсон. Гаскала виражала прагнення політичної та громадської емансипації євреїв, їхньої громадянської рівноправності з населенням, яке їх оточує.

**** Міснагеди (ідиш), мітнагдїм (івр.) – ідейні противники хасидського руху.

***** Маскіли – прихильники Гаскали.

Гене́за світогляду надетнічності етноконфесійних меншин

1. Докл. див.: *Ständische und religiöse Identitäten in Mittelalter und früher Neuzeit* / Pod red. S. Kwiatkowskiego, J. Małika. – Toruń, 1998. – S. 229.
2. Терещенко Ю. Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI століття. – К., 1996. – С. 102.
3. Doroschenko D. Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischer Beziehungen. – München, 1994. – S. 6–7.
4. Матузова В. Тевтонський орден у зовнішній політиці князя Данила Галицького // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. 36. наук. ст. – Чернівці, 1998. – Т. 1. – С. 50 – 51, 52, 54.
5. *Monolattij I. Niemcy Rusi Halickiej w strukturze mieszanstwa Królestwa Polskiego* // *Miasta i mieszanstwo w Europie Środkowowschodniej do połowy XIX wieku*. [Studia ad historiam civitatum pertinentia, vol. I]. / Pod redakcją Doroty Michaluk i Krzysztofa Mikulskiego. – Toruń, 2003. – S. 181–196.
6. Гошко Т.Д. Магдебурзьке право Центрально-Східної Європи XIII–XVIII ст. в українській та польській історіографії. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. / 07.00.06. – К., 1999. – С. 3
7. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУЛ), ф. 146 [Галицьке намісництво. Президія. м. Львів. 1772–1921 pp.], оп. 4, зв. 9, од. зб. 152 [Справа про затвердження привілеїв євангелічним віросповідним громадам. 1839 р.], арк. 61(зв), 63–64, 65, 83, 84(зв).
8. Müller E. Die deutschen Katholiken in Ostgalizien // Ostgalizien. Die deutsche Minderheit bis zur Umsiedlung 1939/40. Geschichts- und Begleitbuch für Reisen in die westliche Ukraine. [Hrgs] von Erich Müller und Ewald J. Schankweiler. – Stuttgart: Hilfskomitee der Galiziendeutschen e.V., 1996. – S. 73.

9. Текст патенту в: Kesselring R. Die evangelischen Siedlungen Galiziens im josephinischen bis franziszeischen Zeitalter 1772–1822. – Lwów, 1912. – S. 86–87; Völker K. Die Entwicklung des Protestantismus in Österreich. – Leipzig, 1917. – S. 89–91; Seefeldt F. Quellenbuch zur deutschen Ansiedlung in Galizien unter Kaiser Joseph II. – b.m., 1935. – S. 19–20.
10. Палатинат – історична назва землі Пфальц (Pfalz) в Південно-західній Німеччині, на правому березі р. Райн.
11. Lepucki Ā. Działalność kolonizacyjna Marii Teresy i Józefa II w Galicji 1772–1790. – Lwów, 1938. – S. 37; Schneider L. Das Kolonisationswerk Josefs II. in Galizien. – Leipzig, 1939. – S. 12; Kühn W. Siedlungsgeschichte der Galiziendeutschen // Die Heimkehr der Galiziendeutschen. – Poznań, 1940. – S. 10; Патент на поселення Йосифа II від 17 вересня 1781 р. Витяг із дозволу і пільг, що призначені для прибулих чужоземних ремісників і землеробів. / Пер. з нім. І. Монолатія // Галичина. Науковий краєзнавчий і просвітній часопис. – Івано-Франківськ, 2005. – № 10. – С. 70–72.
12. ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 4, зв. 9, од. зб. 154 [Справа про затвердження привілеїв евангелічним віросповідним громадам. 1840–1841 рр.], арк. 99, 104 (зв).
13. Lepucki H. Działalność kolonizacyjna... – S. 103.
14. Gastpary W. Historia protestantyzmu w Polsce od połowy XVIII wieku do I wojny światowej. – Warszawa, 1977. – S. 167; Lempp W. Die evangelische Kirche Augsburgischen und Helvetischen Bekenntnisses in Kleinpolen (Galizien). – Berlin, b.r. – S. 4–6.
15. Rys statystyczno-jeograficzny Galicji Austriackiej. – Poznań, 1842. – S. 10; Kühn W. Bevölkerungsstatistik des Deutschtums in Galizien. – Wien, 1930. – S. 150–155; Kesselring R. Die evangelischen Siedlungen... – S. 25–26; Schneider L. Das Kolonisationswerk... – S. 64; Piątkowski K. Rozwój stosunków wyznaniowych i narodowościowych Malopolski Wschodniej. Materiały dla celów pracy społecznej. – Lwów, 1936. – S. 8.
16. Kolatschek J. A. Geschichte der evangelischen Gemeinde Biala in Galizien. – Teschen, 1860. – S. 266.
17. Zöckler T. Die Evangelische Kirche Augsburgischen und Helvetischen Bekenntnisses in Polen. – S. 149; Lepucki H. Działalność kolonizacyjna... – S. 103–104; Stupnicki H. Galicya pod względem topograficzno-geograficzno-historycznym. – Lwów, 1869. – S. 26; Kesselring R. Die evangelische Kirchengemeinde Lemberg von ihren Anfängen bis zur Gegenwart (1772–1928). – I. Teil. – Lwów, 1929. – S. 47.
18. Kafinka W. Galicya i Kraków pod panowaniem austriackiem. – Kraków, 1898. – S. 354; Lepucki H. Działalność kolonizacyjna... – S. 104.
19. Wagner O. Mutterkirche vieler Länder. Geschichte der Evangelischen Kirche im Herzogtum Teschen 1545–1918/20. – Wien-Köln-Graz, 1978. – S. 410–14; Patzelt H. Geschichte der evangelischen Kirche in Österreichisch-Schlesien. – Dülmen, b.r. – S. 103–109.
20. Müller G. Die Mennoniten in Galizien // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch / Zusammengestellt von Julius Krämer. – Stuttgart-Bad Cannstatt: Hilfskomitee der Galiziendeutschen, 1965. – S. 168.

21. ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 4, зв. 9, од. зб. 152. – Арк. 32, 37, 40 (зв), 45, 66–68 (зв).
22. Walloschke R. Die evangelischen Gemeinden in Galizien und ihre kirchliche Entwicklung von 1772 bis 1918 // Heimat Galizien. – S. 113.
23. ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 4, зв. 9, од. зб. 152. – Арк. 25(зв), 68.
24. Schneider L. Die evangelische Kirchengemeinde in Lemberg. Das Gotteshaus und die Pfarrer der Gemeinde. Zum 150 jährigen Besitz der Kirche. – Lemberg, 1935. – S. 24; Zöckler T. Die Evangelische Kirche Augsburgischen und Helvetischen Bekenntnisses in Polen // Ekklesia [Leipzig]. – 1938: Bd. 5. – S. 152; Gastpary W. Historia protestantyzmu... – S. 170.
25. Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem na rok 1902. – Lwów: Nakł. C.K. Namiesnictwa, 1902. – S. 441.
26. ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 4, зв. 9, од. зб. 154. – Арк. 128, 129, 131.
27. Текст патенту див.: Seefeldt F. Quellenbuch... – S. 23–25; Loesche G. Von der Toleranz zur Parität in Österreich 1781–1861. Zur Halbjahrhundertfeier des Protestantenpatentes. – Leipzig 1911. – S. 86–89; Völker K. Die Entwicklung des Protestantismus in Österreich. – Leipzig, 1917. – S. 94–98.
28. Schneider L. Die Lage der evangelischen Kirche im ehemaligen Galizien in der österreichischen Zeit // Deutsche Monatshefte in Polen. – 1934/1935: Bd. 11. – S. 282–283.
29. Völker K. Die Geschichte des Protestantismus in Österreich // Ekklesia. – Bd. 4. – Gotha, 1935. – S. 36; Монолатій І. Євреї в імперії Габсбургів (1772–1918). В кн.: Нариси з історії та культури євреїв України. / Кол. авт. – К., 2005. – С. 102–104.
30. Монолатій І. Вказ. пр. – С. 104.
31. Текст патенту в: Loesche G. Von der Toleranz... – S. 89–96; Völker K. Die Entwicklung des Protestantismus... – S. 102–111.
32. Loesche G. Geschichte des Protestantismus in Österreich. – Tübingen-Leipzig, 1902. – S. 228; Balzer O. Historia ustroju Austrii w zarysie. – Lwów 1899. – S. 555; Heussi K. Kompendium der Kirchengeschichte. – Tübingen 1913. – S. 575.
33. Wagner O. Mutterkirche... – S. 419; Gastpary W. Historia protestantyzmu... – S. 175–178.
34. Alabrudzińska E. Z dziejów protestantyzmu na ziemiach polskich pod zaborem austriackim (1772–1914) // Na przełomie stuleci. Naród–Kościół–Państwo w XIX i XX wieku. / Red. M. Piotrowski. – Lublin 1997. – S. 240–242.
35. Докл. див.: Монолатій І. Питання освіти німецького населення Галичини (сер. XIX – поч. XX ст.) // Проблеми освіти. Науково-методичний збірник МОН України. – К., 2001. – Вип. 24. – С. 210–220; його ж. Евреи и немцы – жители сельскохозяйственных колоний Галиции (конец XVIII – начало XX вв.) // Материалы Восьмой ежегодной междисциплинарной конференции по иудаике. – Часть 1. – Москва, 2001. – С. 55–69.
36. Schneider L. Die Lage... – S. 287–290; Пор.: Монолатій І. Австрійська колонізаторська політика в Галичині (кінець XVIII – середина XIX ст.) // Галичина. – 2004. – № 10. – С. 62–74.

37. Плекан Ю.В. Польсько-українське протистояння в боротьбі за реформування виборчого законодавства до Австрійського парламенту та Галицького сейму (кінець XIX – початок XX ст.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. / 07.00.02. – Чернівці, 2004. – С. 6, 7–8.
38. Kaindl R.-F. Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern. – Bd. 3: Geschichte der Deutschen in Galizien, Ungarn, Bukowina und Rumänien seit etwa 1770 bis zur Gegenwart. – Gotha, 1911. – S. 170–172; Lempp W. Die Evangelische Kirche... – S. 7.
39. Zöckler T. Die Evangelische Kirche... – S. 152–153; Gastpary W. Historia protestantyzmu... – S. 179; Lempp W. Die Evangelische Kirche... – S. 8; Kaindl R.-F. Geschichte... – S. 174–177.
40. Kasznica S., Nadobnik M. Najważniejsze wyniki spisu ludności i zwierząt domowych według stanu z dnia 31. grudnia 1910 // Wiadomości Statystyczne wyd. przez Krajowe Biuro Statystyczne. – T. XXIV. – Z. 1. – Lwów 1911. – S. XXXVIII–XXXIX.
41. Szaliński T. Niemcy we Wschodniej Malopolsce // Strażnica Zachodnia. – 1923. – Nr. 7–9. – S. 96.
42. Müller G. Die Mennoniten in Galizien. – S. 170.
43. Lempp W. Die Evangelische Kirche... – S. 8; Kaindl R.-F. Geschichte... – S. 174–177.
44. Völker K. Kirchengeschichte Polens. – Berlin-Leipzig, 1930. – S. 316–317; Gastpary W. Historia protestantyzmu... – S. 178–179; Zöckler T. Die Evangelische Kirche... – S. 152–153.
45. Монолатій І. Питання організаційно-правової діяльності «Спілки німців-християн Галичини» у виданнях Допомогового комітету галицьких німців (1965–2001 рр.). – С. 733, 734.
46. Müller S. Von der Ansiedhing bis zur Umsiedlung. Das Deutschtum Galiziens insbesondere Lembergs 1772–1940. – Marburg am Lahn, 1961. – S. 27; Scholz F. Das wirtschaftliche Leben in den deutschen Kolonien Galiziens // Deutsche Monatshefte in Polen. – 1938. – S. 415–416.
47. Lempp W. Leben und Werk von Theodor Zöckler // Heimat Galizien. – S. 152; Борчує молитву. Життя Теодора Цьоклера, розказане Ліллі Цьоклер. / Пер. з нім. – Івано-Франківськ, б.р. – 151 с.
48. Wiegand A. Von Theodor Zöcklers Leben und Dienst // Die evangelische Diaspora. – 1926. – S. 62; Lempp W. Die Evangelische Kirche... – S. 9–10.
49. Див.: Монолатій І. Німецьке населення Галичини і гуманітарна акція національно-культурних організацій Ваймарської республіки (1918–1920 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. / 36. наук. пр. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 218, 219, 221–223.
50. Müller S. Galizien und sein Deutschtum. Eine Dokumentation aus Sepp Müllers Nachlaß erzählt durch Unterlagen des Hilfskomitees der Galiziendeutschen 1948–1951. – Bd. 1. [Heimatbuch der Galiziendeutschen. Teil V]. / Bearbeitet von Erich Müller. – Stuttgart: Hilfskomitee der Galiziendeutschen e.V, 1999. – S. 145.
51. Der Schicksalsweg der Wolhyniendeutschen. – Poznań, 1939. – S. 15–16; Gastpary W. Protestantyzm w Polsce w dobie dwóch wojen światowych. – Cz. 1: 1914–1939. – Warszawa, 1978. – S. 9.

52. Gastpary W. Kościół Ewangelicko-Augsburski podczas pierwszej wojny światowej // Księga jubileuszowa z okazji 70-lecia urodzin ks. prof. dr. Jana Szerudy. – Warszawa, 1959. – S. 22.
53. Der Krieg und die Evangelisch-Lutherische Kirche in Polen. – Łódź, 1916. – S. 3–4.
54. Hennig M. Deutsche Siedler in der polnischen Ukraine // Der Deutsche Auswanderer. – 1939. – Nr. IX/X. – S. 113–115.
55. Stegner T. Polacy i Niemcy w Kościele ewangelicko-augsburskim w latach I wojny światowej // Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Historia. – Gdańsk, 1986. – Nr. 17. – S. 38–39; Ewangelicy Polacy w świetle dokumentów urzędowych. Oprac. J. Glass. – Łódź, 1919. – S. 20–26.
56. Підраховано за: Bredecky S. Historisch-statistischer Beytrag zum deutschen Kolonialwesen in Europa, nebst einer kurzen Beschreibung der deutschen Ansiedlungen in Galizien in alphabetischer Ordnung. – S. 187–195.

**Етнополітична поведінка імміграційних меншин
у перехідному суспільстві: від ролі спостерігачів до ролі учасників**

1. Див.: Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія 1809-1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. – С. 226, 227; Schankweiler E.-J. Wirtschaftliche und soziale Gründe für die Auswanderung der Deutschen aus der Pfalz Ende des 18. Jahrhunderts // Zeitweiser der Galiziendeutschen. [Stuttgart]. – 1998. – S. 38.
2. Schankweiler E. Auswanderung und Ansiedlung von Deutschen in Galizien 1782-1820 und ihre Geschichte bis zur Umsiedlung 1939/40 // Zeitweiser der Galiziendeutschen. [Stuttgart]. – 2000. – 38. Jhg. – S. 50.
3. Говард М. Війна в європейській історії. / Пер. з англ. – К., 2000. – С. 126; Wagner V. Unsere Siedlungen im Ersten Weltkrieg // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch / Zusammengestellt von Julius Krämer. – Stuttgart-Bad Cannstatt: Hilfskomitee der Galiziendeutschen, 1965. – S. 102.
4. Реєнт О.П. Дипломатичні аспекти «східного питання» й Україна // Нариси з історії дипломатії України / О.І. Галенко, Є.Є. Камінський, М.В. Кірченко та ін. Під ред. В.А. Смолія. – К., 2001. – С. 306; Буцевицький В. Етнополітика Австро-Угорщини щодо Галичини // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Довіра; Генеза, 1996. – С. 297.
5. Діло. [Львів]. – 1909. – 3 черв.; Діло. [Львів]. – 1911. – 20 лист.
6. Див.: Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe. [Hrsg] von Theophil Hornykiewicz. – Philadelphia: Publicationen des W. K. Lypynsky Ost-Europäischen Forschungs-Instituts in Philadelphia, Pa. – Serie I. – 1969 – S. 18–19, 22, 24; Місюра І. Політика російського окупаційного режиму на західноукраїнських землях у 1914–1915 роках // Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. – № 7. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 149, 153.
7. Wagner V. Op. cit. – S. 101.

8. Рудницький С. Огляд національної території України // Степан Рудницький. Чому ми хочемо самостійної України? 36. пр. / Упор., передм. О.І. Шабля. – Львів: Світ, 1994. – С. 224.
9. Там само. – С. 225.
10. Kolmer S. Die historische Entwicklung der deutschen Sprachinsel Galizien: Mariahilf, Flehberg, Rosenheck. Vororte der Stadt Kolomea. – Gifhorn: Bund der christlichen Deutschen in Galizien, 1995. – S. 25–26.
11. Ibidem. – S. 27.
12. Ibidem. – S. 171–172.
13. Wagner O. Wege und Schicksale der pfälzischen Ausländerer in Galizien und Bukowina (Verwehre Spuren?) // Galizien erzählt: Heimatbuch der Galiziendeutschen. – Teil IV. / Redigiert von Rudolf Mohr. – Stuttgart-Bad Cannstatt: Hilfskomitee der Galiziendeutschen e.V., 1990. – S. 8.
14. Kolmer S. Op. cit. – S. 183.
15. Ibidem. – S. 198.
16. Kolmer S. Der Kampf um die deutsche Schule in Mariahilf // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch... – S. 217.
17. Цит. за: Бог чує молитву. Життя Теодора Цюклера, розказане Ліллі Цюклер. / Пер. з нім. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 52.
18. Wiegang A. Von Theodor Zöcklers Leben und Dienst // Die evangelische Diaspora. – 1926. – S. 76–77; Fünfundzwanzigjährige Liebesarbeit in Stanislaw // Hausfreund. Evangelischer Volkskalender für das Jahr 1922. – S. 69–70.
19. Докл.: Zöckler T. Das Deutschtum in Galizien. – Dresden, 1915. – S. 108–111.
20. Zöckler T. Die Evangelische Kirche Ausburgischen und Helvetischen Bekenntnisses in Polen // Ekklesia. – Leipzig, 1938. – Bd. 5. – S. 154–155.
21. Цит. за: Бог чує молитву... – С. 54.
22. Там само.
23. Цит. за: Бог чує молитву... – С. 54.
24. Zöckler T. Das Deutschtum in Galizien. – S. 110–111.
25. Цит. за: Бог чує молитву ... – С. 55.
26. Müller S. Von der Ansiedlung bis zur Umsiedlung. Das Deutschtum Galiziens, insbesondere Lembergs. 1772–1940. –S. 43–45; Wiegang A. Op. cit. – S. 78–79.
27. Müller S. Op. cit. – S. 43–45.
28. Kolmer S. Die historische Entwicklung der deutschen Sprachinsel Galizien... – S. 197.
29. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАУ, м. Львів), ф. 146, оп. 58, спр. 1103, л. 65; ЦДАУ, м. Львів, ф. 427, оп. 3, зв. 10, л. 2; Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 2, оп. 1, спр. 635, арк. 23.
30. Савчук М. Війни світові: Перша світова війна (1914-18) // Енциклопедія Коломийщини. / За ред. М. Савчука, М. Васильчука. – Коломия, 2000. – Зшиток 3; Літера В. – С. 159.

31. Kolmer S. Die historische Entwicklung der deutschen Sprachinsel Galizien... – S.29; Kolmer S. Der Kampf um die deutsche Schule in Mariahilf // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch... – S. 217.
32. Wagner V. Unsere Siedlungen im Ersten Weltkrieg // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch... – S. 106.
33. Kolmer S. Die historische Entwicklung der deutschen Sprachinsel Galizien... – S. 31.
34. История первой мировой войны. 1914-1918: В 2-х т. – М., 1975. – Т. 2. – С. 765.
35. Wagner V. Unsere Siedlungen im Ersten Weltkrieg ... – S. 103.
36. Kolmer S. Op. cit. – S. 31, 65, 92.
37. Walloschke R. Die evangelischen Gemeinden in Galizien und ihre kirchliche Entwicklung von 1772 bis 1918 // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch... – S. 112; Wagner V. Op. cit. – S. 106.
38. Gott hört Gebet. Das Leben Theodor Zöcklers. Erzählt von Lillie Zöckler. – Stuttgart: Hilfskomitee der Galiziendeutschen e.V., 1983. – S. 50–51.
39. Ibidem. – S. 56.
40. Müller S. Galizien und sein Deutschtum. Eine Dokumentation aus Sepp Müllers Nachlaß erzählt durch Unterlagen des Hilfskomitees der Galiziendeutschen 1948-1951. – Bd. I. [Heimatbuch der Galiziendeutschen. Teil V]. / Bearbeitet von Erich Müller. – Stuttgart: Hilfskomitee der Galiziendeutschen e.V, 1999. – S. 134.
41. Evangelische Gemeinde-Blatt. [Lemberg]. – 1916. – 15 September.
42. Ibidem.
43. Kolmer S. Op. cit. – S. 92.
44. Evangelische Gemeinde-Blatt. – 1916. – 15 September.
45. Сіреджук П. Багінсберг (Baginsberg) // Енциклопедія Коломийщини. / За ред. М. Савчука, М. Васильчука. – Коломия, 1998. – Зшиток 2; Літера Б. – С. 14.
46. Сіреджук П. Бредгайм (Bredheim) // Там само. – С. 96.
47. ЦДІАУ, м. Львів, ф. 427, оп. 1, зв. 43, од. зб. 1132, л. 1–6, 11, 79–80.
48. Müller S. Galizien und sein Deutschtum... – S. 145.
49. Der Schicksalsweg der Wolhyniendeutschen. – Poznań, 1939. – S. 15-16; Gastpary W. Protestantyzm w Polsce w dobie dwóch wojen światowych. – Cz. 1: 1914–1939. – Warszawa, 1978. – S. 9.
50. Gastpary W. Kościół Ewangelicko-Augsburski podczas pierwszej wojny światowej // Księga jubileuszowa z okazji 70-lecia urodzin ks. prof. dr. Jana Szerudy. – Warszawa, 1959. – S. 22.
51. Der Krieg und die Evangelisch-Lutherische Kirche in Polen. – Łódź, 1916. – S. 3–4; Поп.: Лазанська Т.І. Німці – виселенці українських губерній у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX століть. – Вип. IV. – К., 2002. – С. 90.
52. Hennig M. Deutsche Siedler in der polnischen Ukraine // Der Deutsche Auswanderer. – 1939. – Nr. IX/X. – S. 113–115.

53. Stegner T. Polacy i Niemcy w Kościele ewangelicko-augsburskim w latach I wojny światowej // Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Historia. – Gdańsk, 1986. – Nr. 17. – S. 38–39.
54. Докл. див.: Ewangelicy Polacy w świetle dokumentów urzędowych. Oprac. J. Glass. – Łódź, 1919. – S. 20–26.
55. Walloschke R. Op. cit. – S. 117.
56. Ibidem. – S. 119.
57. Wagner V. Op. cit. – S. 105.
58. Centralvorstand des evangelischen Vereins der Gustav-Adolf-Stiftung an Vorsitzen des Deutschen Evangelischen Kirchenausschusses vom 16.06.1916. // Evangelisches Zentralarchiv in Berlin. Bd. 5: Kirchliches Aussenamt, sygn. 967.
59. Oberbefehlshaber Ost bis Deutsche Evangelische Kirchenausschuß vom 17.09.1917. // Evangelisches Zentralarchiv in Berlin. Bd. 5: Kirchliches Aussenamt, sygn. 926.
60. Bursche J. Tragedia kolonisty niemieckiego // Ewangelik. – 1919. – Nr. 3. – S. 73.
61. М-ль. Збори (чотирнадцяті) реформованого (гельветського) Сенйорату А(угсбурзької) і Г(ельветської) Церкви в Польщі // Віра і наука. [Коломия]. – 1928. – 7 вер.
62. Там само.
63. Докл. див.: Монолатій І. Зв'язки німецького населення Галичини з національно-культурними організаціями Ваймарської республіки (1918–1921 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Вип. VII. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 102.
64. Wiegand A. Von Theodor Zöcklers Leben und Dienst... – S. 78–79; Бог чує молитву... – С. 55, 57.
65. Höhn L. Das deutsch-evangelische Privatvolkschulwesen in Galizien (1782-1939) // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch... – S. 186 Heimat Galizien im Bild / Redigiert von Josef Lanz und Rudolf Unterschütz // Heimatbuch der Galiziendeutschen. – Teil III. – Stuttgart-Bad Cannstatt: Hilfskomitee der Galiziendeutschen e.V., 1983. – S. 178.
66. Müller S. Von der Ansiedlung bis zur Umsiedlung. – S. 43–45.
67. Bill J. Die schulischen Verhältnisse in den deutsch-katolischen Siedlungen // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch... – S. 164.
68. Воєнні школи в Галичині // Вперед. [Львів]. – 1919. – 27 лют.
69. Маріян. Війна й українська справа // Земля і воля [Львів]. – 1920. – 23 трав.; Його ж. Наслідки світової війни й робітництво // Земля і воля. – 1920. – Ч. 23., н. д.
70. Вперед. – 1919. – 27 лют.
71. ЦДІАУ, м. Львів, ф. 146, оп. 8, спр. 3030, арк. 5–6.
72. Там само. – Арк. 5, 13.
73. Kolmer S. Op. cit. – S. 181.
74. Ibidem. – S. 31.

75. Ibidem. – S. 31, 65, 91.
76. Unterschütz P. Deutsche Siedlungen im ostgalizischen Raume Kolomea // Zeitweiser der Galiziendeutschen. – 1976. – S. 37.
77. Hennig J., Unterschütz P., Unterschütz R. Brigidau mit seinem Filialgemeinden Gassendorf und Neudorf. – Stuttgart: Hilfskomitee der Galiziendeutschen e.V., 1987. – S. 49.
78. Ibidem.
79. Kolmer S. Op. cit. – S. 186.
80. Hennig J., Unterschütz P., Unterschütz R. Op. cit. – S. 287.
81. История первой мировой войны. 1914–1918. – Т.1. – С. 329, 352; Там же. – Т. II. – С. 186, 204.
82. Hennig J., Unterschütz P., Unterschütz R. Op. cit. – S. 34, 37.
83. Wagner V. Op. cit. – S. 105.
84. Gott hört Gebet. Das Leben Theodor Zöcklers... – S. 137.
85. Hennig J., Unterschütz P., Unterschütz R. Op. cit. – S. 33.
86. Brigidau // Deutschen Volksblatt. [Lemberg]. – 1917. – 28 Juni.
87. Епідемія і політика // Вперед. – 1919. – 16 груд.; Епідемія тифу // Вперед. – 1919. – 21 груд.
88. Hennig J., Unterschütz P., Unterschütz R. Op. cit. – S. 44.
89. Ibidem. – S. 38.
90. Evangelische Gemeinde-Blatt. – 1918. – 1 Februar.
91. Deutschen Volksblatt. – 1917. – 28 Juni.
92. Evangelische Gemeinde-Blatt. – 1921. – 15 Mai.
93. Evangelische Gemeinde-Blatt. – 1920. – 15 Januar.
94. Evangelische Gemeinde-Blatt. – 1920. – 15 Januar; Evangelische Gemeinde-Blatt. – 1918. – 1 Februar.

* Як свідчать джерела, на початку колонізації надзвичайно важливою була етнічна самоідентифікація німецькомовних переселенців. Іншим потужним пластом, що зумовлював самоідентифікацію колоністів, була релігійна належність. З часом у середовищі німецькомовних колоністів формується нова ідентичність, яка ґрунтувалася на спільному проживанні в межах однієї колонії або округу. Рівно як німці-колоністи практично не бачили різниці між сусідами українцями і поляками, які мали виразно відмінні життєві практики, так і в очах українських і польських селян католики, лютерани, реформати, меноніти, шваби, гессенці були «німцями». Спостереження, зроблені на підставі джерельного матеріалу, який стосується Галичини, не дають підстав твердити, що етнонім «німці» означав там лише німців-протестантів. Під цим етнонімом розуміли всіх представників німецького етносу незалежно від християнської конфесії.

** Євангелістсько-лютеранська церква в Австрії успадкувала всі основні положення лютеранства, сформульовані ще в XVI ст. Мартіном Лютером (1483–1546). В адміністративному плані церква поділялась на консисторіальні округи, очолювані

генерал-суперінтендантами, консисторії – на проборства, а проборства – на парафії. Євангельсько-унійна церква була утворена на підставі декрету прусського імператора Вільгельма III від 27 вересня 1871 р. Названа інституція становила об'єднання двох церков: лютеранської і реформованої, які продовжували частково зберігати свої доктринальні відмінності. До названої церкви належав «*Evangelischer Oberkirchenrat*» («Євангелістська вища церковна рада») у Берліні (Докл. див.: Shoen D. *Das Evangelische Kirchrat in Preussen.* – Bd. I. – Berlin, 1903). На території німецьких князівств-держав, а пізніше – Німецького Райху діяла Старолютеранська церква, утворена 1817 р. і лише в 1845 р. визнана державою. На підставі «патенту толерантності» австрійського цісаря Йосифа II дозволялося переселення німецьких євангелістів (з Південної Німеччини, головним чином – Палатинату) до Галичини. (Див.: Völker K. *Die Entwicklung des Protestantismus in Österreich.* – Leipzig, 1917. – S. 89–91).

** Євангелісти, євангельські християни – одна з течій у протестантизмі, близька до баптизму. Перші прихильники євангелістів відомі від поч. XVII ст.

*** Кальвінізм – один з трьох основних напрямків протестантизму поряд з лютеранством і англіканством. Засновником течії вважають Жана Кальвіна (1509–1564).

**** Лютеранство – найбільший напрямок протестантизму, заснований Мартіном Лютером (1483–1546) у XVI ст. В лютеранстві вперше сформульовано головні постулати протестантизму.

* Реформати, реформовані – прихильники кальвінізму в континентальних країнах Європи.

** Секта менонітів виникла в Південній Німеччині та Швейцарії в ході селянської війни 1525 р., а потім поширилась і в Північній Німеччині та Голландії. Засновником секти був Денно Сімонс (1456–1561). Переслідувані в Німеччині та Голландії, меноніти на поч. XVII ст. переселились у Західну Пруссію, звідки в кінці XVIII ст. вони емігрували далі на схід, в Австрійську імперію. Галицькі меноніти були тією частиною галицьких колоністів, для яких головною причиною переселення були саме релігійні утиски в себе на батьківщині.

* На поч. XX ст. до Львівської суперінтендатури Церкви Авгсбурзького та Гельвецького сповідань належали сеньйорати: I. Для західного церковного округу – 7 гмін авгсбурзького сповідання: в Білій, Кракові, Новому Сончі, Стадлі, Новому Гавлуві, Райхсгайм-Голенбасі, Ранішові і 16 шкіл. Сеньйор: Кароль Ян Ціпзер, парох Голенбаху. Парафії: Біла (парох – Герман Фріше), Краків (Ежи Габрис), Новий Сонч (Ян Фредерик Гретцмахер), Стадло (Вільгельм Теубер), Райхсгайм-Голенбах (Карль Ціпзер), Ранішов (Йозеф Фольварчни); II. Для середнього церковного округу – 11 гмін авгсбурзького сповідання: в Бандрові, Брігідау, Дорнфельді, Гельзендорфі, Гартфельді, Ярославі, Юзефові, Львові, Райхау, Стрию, Унтервальдені і 52 школи. Сеньйор: Павел Кождон, парох Брігідау. Парафії: Бандрів (Арнольд Коши), Брігідау (Павел Кождон), Дорнфельд (Емануель Гордон), Гельзендорф (Адам Стонавські), Гартфельд (Юзеф Плошек), Ярослав

(Міколай Ричлік), Йозефів (Пйотр Годель), Львів (посада вільна, Ян Лабсік – вікарій провінції), Стрий (Ян Гергард), Райхау (Густав Кірнер), Унтервальден (Францішек Лаунгардт); III. Для східного церковного округу – 7 гмін авгсбурзького сповідання: в Чернівцях, Якобенах, Іллієшти, Радовцях, Станиславові і Заліщиках і 22 школи. Сеньйор: Юзеф Фроніус, парох Чернівців. Парафії: Чернівці (Йозеф Фроніус), Якобени (Кароль Франкендорфер), Іллієшти (посада вільна), Радовці (Мартін Деккер), Станиславів (Теодор Цеклер), Угартсталь (Ян Штубель), Заліщики (посада вільна). IV. Для округу гельвешького сповідання – 4 церковні гміни і 16 шкіл: в Андрасфальві, Йозефсберзі, Кенігсберзі і Коломії. Сеньйор: Ян Сантручек, парох Йозефсбергу. Парафії: Андрасфальва (Ян Шаш), Йозефсберг (Ян Сантручек), Коломия (Фредерік Шедель), Кенігсберг (Кароль Генрік Ройер). (Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomerji z Wielkiem Księstwem Krakowskiem na rok 1902. – S. 441.)

РОЗДІЛ 3

Етнополітика новоутворених держав: місце і роль регіону

Домінанти групової політичної свідомості: споріднення з імперією та етнічне пробудження

1. Австро-Венгрия: опыт многонационального государства. / Сборник статей. – М.: ИСБ РАН, 1995; Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика. / Сборник статей. – М.: ИСБ РАН, 1997.
2. Исламов Т.М. Империя Габсбургов. Становление и развитие. XVI–XIX вв. // Новая и новейшая история. – 2001. – № 3. – С. 11–40.
3. Шимов Я. Указ. соч. – С. 16.
4. Там же. – С. 299.
5. Тейлор А. Дж.П. Вказ. пр. – С. 133, 128 (прим. 1–3).
6. Staatsgrundgesetz vom 21.December 1867, über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder // Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1867. – Wien, 1867. – S. 396.
7. Ibidem. – S. 395.
8. Монолатій І.С. Соціально-економічне становище та культурний розвиток німців у Галичині (1772–1923 рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук / 07.00.01. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 20 с.
9. Терещенко Ю.І. Причинки до історії галицького консерватизму // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія. – Вип. 4. – К., 2000. – С. 22.
10. Там само. – С. 43.
11. Там само. – С. 25.
12. Потульніцький В.А. Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII–XX століть. – К.: Либідь, 2002. – С. 370.

13. Чорновол І. Поляки і українці в політиці Австро-Угорщини в другій половині 80-х років XIX ст. («Українська інтрига» графа Г. Кальнокі) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 1995. – Вип. 2. – С. 71, 81; Чорновол І. Українсько-польські стосунки у 80-х роках XIX століття. Початки «нової ери» // Україна в минулому. – 1996. – Вип. 9. – С. 103. *
14. Цюцюра Т.Б. Боротьба українців у Віденському парламенті // Український історик. – Мюнхен, 1980. – № 4. – С. 1–4. – С. 41.
15. Kann R.A. A History of Habsburg Empire. 1526–1918. – London, 1974. – P. 442, 443.
16. Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. – К., 2005. – С. 333.
17. Терещенко Ю.І., Осташко Т.С. Український патріот з династії Габсбургів. – К., 1999. – С. 7.
18. Там само. – С. 8.
19. Андрущенко І. Польща між двома імперіями // Над Віслою і Дніпром. Україна і Польща в європейському вимірі – минуле і сучасність. Серія: Міжнародні системи та глобальний розвиток. – Київ; Торунь, 2002. – № 1. – С. 86–93.
20. Тейлор А. Дж.П. Вказ. пр. – С. 210, 212, 219–220.
21. Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Вказ. пр. – С. 327.
22. Там само. – С. 335, 336.

* Земельний (крайовий) представницький орган – сейм, національні збори.

Етногрупові інтереси і політична індиферентність на постімперському просторі

1. Doroschenko D. Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischer Beziehungen // Studien zu Deutsch-Ukrainischen Beziehungen. – 1994. – Nr. 1. – S. 204–216; Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe, von Theophil Hornykiewicz. Bd. II. – Philadelphia, Pa., USA. Druck und Verlag Ferdinand Berger & Söhne OHG. – Horn, Österreich, 1967. – S. 88–96 (Doc. 229), 96–106 (Doc. 231) та ін. [Publikationen des W.K. Lypynsky Ost-Europäischen Forschungs-Instituts in Philadelphia, Pa., USA, Dokumente: Serie I–IV]; Пор.: Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. – Т.1 / Упор., передм. Володимира Косика. – Львів, 1997. – С. 62–64 (Док. 4), 86 (Док. 5), 188–189 (Док. 23).
2. Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe, von Theophil Hornykiewicz. Bd. III. – Philadelphia–Horn, 1968. – S. 41–45 (Doc. 489), 57–60 (Doc. 499), 118–121 (Doc. 542); Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські Визвольні змагання 1917–1921 рр. – К., 1999. – С. 128, 131 [Україна крізь віки. – Т. 10]; Притуляк П.П. Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 62–72; Радченко Л.О. Гетьманщина 1918 року: Проблеми історіографії

- // Вісник Харківського університету [Харків]. – 1998. – № 401. – Вип. 2 (Історія України). – С. 63–64.
3. Над могилою Австро-Угорщини // Вперед [Львів]. – 1919. – 13 вер.; Zgorniak M. Die Polen im Österreichisch-Ungarischen Heer während des Ersten Weltkriegs // *Studia Austro-Polonica*. – 1989. – а 4. – S. 268 (Tab.), 269 [Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Vol. DCCCLXXXVII, Zesz. 90].
 4. Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe, von Theophil Homykiewicz. Bd. IV. – Philadelphia-Hörn, 1969. – S. 41–42 (Doc.1002), 46–47 (Doc.1006); Bihl W. Beiträge zur Ukraine-Politik Österreich-Ungarns 1918 // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* (далі – JBfGOE). – 1966. – Bd. 14, – Hf. 1. – S. 56–57; Шанковський Л. Українська Галицька Армія: Воєнно-історична студія. – Львів, 1999. – С. 18–22 [Українознавча бібліотека НТШ, Ч. 13].
 5. Українське слово [Львів]. – 1918. – 22 жовт.; Народна Рада [Львів]. – 1918. – 25 жовт.; Левицький К. Великий Зрив (До історії Української Державности від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). – Львів, 1931. – С. 142; Hoshulyak I. The Universal of Union and its Historic Significance // *The Ukrainian review: a quarterly journal of ukrainian studies*. – Spring 1999. – Vol. 46, No.1. – P. 60–74.
 6. Полонська-Василенко Н. Історія України. В 2-х т. – Т. 2: Від половини XVII сторіччя до 1923 року. – Мюнхен: Українське видавництво, 1976. – С. 508; Косик В. Україна у XX столітті // *Українські проблеми: Політичний журнал [Стрий]*. – 1991. – Ч. 1. – С. 50.
 7. Український Народ! // Діло [Львів]. – 1918. – 5 лист.; Bruski J.J. Między sobornością a separatyzmem funkcjonowania i rozpad ukraińskiej federacji galicyjsko-naddnieprzanskiej (1918-1919) // *Ku zjednoczonej Europie. Studia nad Europą Środkową i południowo-Wschodnią w XIX i XX wieku / Pod red. Ireny Stawowy-Kawki i Wojciecha Rojka*. – Kraków, 1997. – S. 40, 41.
 8. Див.: Weiß Ch. «Patriarch des klein-Egerlandes in Galizien» // *Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch. [Zus.] von J.Krämer, [Hgg.] vom Hilfskomitee der Galizien-Deutschen*. – Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. – S. 292; Müller S. Das Zusammenleben von Deutschen und Nichtdeutschen in Galizien // *Ibid.* – S. 256, 258.
 9. Weizsäcker W. Zur Geschichte des österreichischen Staatsgeföhls // *Ostdeutsche Wissenschaft. Jahrbuch des Ostdeutschen Kulturrates*. – 1955. – Bd. II. – S. 336–340; Müller S. Die Volksgruppe und der Nationalsozialismus // *Heimat Galizien*. – S. 303.
 10. *Ibid.* – S. 303; Zarnowski J. Bourgeoisie, Kleinbürgertum und Intelligenz in der sozialen Struktur und im politischen Leben Polens 1918-1939 // *JBfGOE*. – 1990. – Bd. 38. – Hf. 3. – S. 418-419; Boehm M-H. Die Reorganisation der Deutschumsarbeit nach dem ersten Weltkrieg // *OdW*. – 1958. – Bd. V. – S. 15-18; Schankweiler E. Auswanderung und Ansiedlung von Deutschen in Galizien 1782-1820 und ihre Geschichte bis zur Umsiedlung 1939/40 // *Zeitweiser der Galizien-Deutschen*. – 2000. – 38. Jhg. – S. 49; *Parlamentarisches System/Parteien der Republik // Schlaglichter der Deutschen Geschichte, von Dr. Helmut M. Müller*. – Zweite, aktualisierte und erweiterte Auflage. – Mannheim, 1990. – S. 234–235.

11. Див.: Нова Держава. Інавгураційний виклад Ректора, проф., д-ра Станіслава Дністрянського // Український Вільний Університет в Празі, в роках 1921–1926. – Прага, 1927. – С. 93–105.
12. Великочий В. Національна політика ЗУНР у контексті українсько-польських відносин: джерелознавчий аспект // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Мат. міжн. наук. конф. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 115; Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. – К., 1996. – С. 139.
13. Олійник П. Листопадовий Зрив. Повстання Української Держави на західних землях в Листопаді 1918 р. – Прага, 1941. – С. 14, 15 [Народня бібліотека «Наступ», Ч. 11]; Тищик Б. Конституційне законодавство Західно-Української Народної Республіки // Наукові Записки Українського Вільного Університету (далі – НЗ УВУ). – 1995. – Т. 17. – С. 303 [Мат. конф. «Народ, нація, держава: українське питання у європейському вимірі», Львів, травень 1993 р.] .
14. Згідно з §2 «Розпорядку Державного Секретаріату Західно-Української Народної Республіки про державну адміністрацію», 16.11.1918 р., який підписали К. Левицький і Р. Перфецький, «всі урядники і державна служба буйшої австрійської зглядно угорської держави, котрі зложать письменне приречене, що виконувати будуть публичну службу в імені Західно Української Народної Республіки остають аж до дальшого зарядження на своїм дотеперішнім становищи» (Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 581, оп. 1, спр. 96, арк. 8, 10); Розпорядок Державних секретарів військових і внутрішніх справ про призов на військову службу чоловіків неукраїнської народності (26.01.1919), який регламентував хід цього процесу з урахуванням особливостей міжнаціональної ситуації (Великочий В. Вказ. ст. – С. 115).
15. Пор. повний текст цього документа: «Приречене. Я ... іменованій ... Західно-Української Народної Республіки прирікаю, що мої з тим урядом (сею службою) поручені обов'язком сповняти му по моему найкращому знаню і згідно з моею совістею усі мої сили присьвячу для добра Західно-Української Народної Республіки та її інтересів і скарбових доходів берегтиму у всяких відносинах. Приказам моїх зверхників буду все безумовно послушний» (ЦДІАЛ. – Ф. 581, оп. 1, спр. 96, арк. 14). Також пор.: Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські Визвольні змагання 1917–1921 рр. – К., 1999. – С. 275.
16. Козак І. Дещо про державну жандармерію ЗОУНР // Літопис червоної калини [Львів]. – 1932. – Ч. 3 (березень). – С. 4–5.
17. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С. 89, 109.
18. Archiwum Akt Nowych w Warszawie: Polska i Ukraina, Sygn. 55, K. 90–91, 92–93.
19. Чайковський А. Чорні рядки: Мої спомини за час від 1 листопада 1918 р. до 13 травня 1919 р. // Дзвін [Львів]. – 1990. – № 6. – С. 67.

20. Müller S. Das Zusammenleben von Deutschen und Nichtdeutschen in Galizien // Heimat Galizien. – S. 258; Якимович Б. Німці в Українській Галицькій Армії // Німецькі колонії в Галичині. Міжнародний науковий семінар: Матеріали / Заг. ред. Г. Петришин. – Львів, 1996. – С. 173.
21. ЦДАЛ. – Ф. 581, оп. 1, спр. 96, арк. 8, 9, 15, 16(зв.) [Про скликане Союму Західної Української Республіки]; Чубатий М. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки. – Львів, 1921. – С. 14–15.
22. Там само. – С. 15; Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С.108.
23. Републіка [Станіславів]. – 1919. – 7 квіт.; Соневицький Л. The Paris Peace Conference and the polish-ukrainian conflict in Galicia // Леонід Соневицький. Студії з історії України: Записки НТШ. Т. 202. – Париж–Нью Йорк–Сідней–Торонто, 1982. – С. 241–261.
24. Виїзд Німців до вітчизни // Покутський вісник [Коломия]. – 1919. – 16 лютого.
25. Лихоліття у Східній Галичині (3 нагоди побуту польського прем'єра Вітоса у Львові) // Вперед. – 1920. – 25 груд.; Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С. 92.
26. ЦДАЛ. – Ф. 581, оп.1, спр. 96, арк. 22(зв.), 23.
27. Там само. – Арк. 30,35, 45(зв.).
28. Там само. – Арк. 49.
29. Закон Західноукраїнської Народної Республіки про мови на її території // Вісник державних законів і розпорядків Західної області Української Народної Республіки [Станіславів]. – 1919. – Вип. 3. – С. 12.
30. Див. наше дослідження: Державність, воля, Україна. – Івано–Франківськ, 1999. – С. 43; Rollauer J. Aus der Geschichte des Deutsch–Evangelischen Gymnasiums in Lemberg (1918–1939) // Heimat Galizien. – S. 224, 225.
31. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С. 99.
32. Jaki A. Das Deutsch–Evangelische Gymnasium in Stanislau // Heimat Galizien. – S. 227, 230; Gott hört Gebet. Das Leben Theodor Zöckler: Erzählt von Lillie Zöckler. – Stuttgart, 1983. – S. 65, 66.
33. Memoire concernant le statut de la Galicie Orientale [Доповідь членів УНРади в Відні про проект статуту для Східної Галичини та супровідний лист Євгена Петрушевича до членів Ради Послів у Парижі, 22.12.1919] // ЦДАЛ. – Ф. 581, оп. 1, спр.102, арк. 17–21, 28–29, 30(зв.), 31, 44–45(зв.); Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1994. – С. 212–230.
34. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 4465, оп.1, спр. 474, арк. 2–79.
35. За державну незалежність Галичини. Чому українська Галичина не може прийти під Польщу. / Зладив д-р М. Лозинський. – Відень, 1921. С. 3–10 (додаток);

- Тишик Б. Конституційне законодавство Західно-Української Народної Республіки // НЗ УВУ. – 1995. – Т. 17. – С. 305.
36. Там само. – С. 305.
37. ЦДІАЛ. – Ф. 146, оп. 8, спр. 3693, арк. 186, 191; Deutsche Übersetzung // Reichsgesetzblatt [Berlin]. – 1919. – S. 688 ff.; Balogh A. v. Der Internationale Schutz der Minderheiten. – München, 1928. – S. 45.
38. ЦДІАЛ. – Ф. 146, оп. 8, спр. 3693, арк. 194–196.
39. Див.: Kraus H. Das Recht der Minderheiten // Materialien zur Einführung in das Verständnis des modernen Minderheitenproblems. – Berlin, 1927; Blumenwitz D. Minderheiten- und Volksgruppenrecht: Aktuelle Entwicklung. – Bonn: Kulturschiftung der deutschen Vertriebenen, 1992. – S. 37–38.
40. Ibid. – С. 39; Лозинський М. Боротьба за національний характер території в Версайськiм договорі // Науковий збірник Українського Університету в Празі. [Прага]. – 1923. – Т. 1. – С. 101–104; Його ж. Зміна громадянства в мирових договорах 1919–1923 // Збірник Заходознавства / За ред. Ф. Савченко. – К., 1930. – Вип. 2. [ВУАН, Коміс. Заходо-й Американознавства].
41. Карпенко О.Ю. Статус Східної Галичини у міжнародно-правових актах (1918–1923) // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія. – Вип. I. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 78–79; Korzec P. Polen und der Minderheitenschutzvertrag (1919–1939) // JBrGOE. – 1974. – Bd. 22. – Hf. 4. – S. 516, 517.
42. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1991. – С. 92, 97–98; Magosci P.-R. Galicia: A Historical Survey and Bibliographic Guide. – Toronto-Buffalo-London: Harvard Ukrainian Research Institute by University of Toronto Press, 1983. – P. 184, 189.
43. Bechtloff W. Eine kühle Tat Heiliger Abend 1918 in Dornfeld // Galizien Erzählt. Heimatbuch der Galiziendeutschen. – Teil IV. [Red.] von Rudolf Mohr. – Stuttgart-Bad Cannstatt, 1990. – S. 168.

Етнополітична поведінка дисперсних меншин

1. Кутуляк М. Галицькі українці в боротьбі за державну незалежність у 1920–1923 роках // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 1997. – № 1. – С. 45; Німецькі колонії Галичини в таблицях: довідник. Упор., передм. І. Монолатія. – Коломия, 2000. – С. 24. Табл. V.
2. Weiß Ch. «Patriarch des klein-Egerlandes in Galizien» // Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch / Zusammengestellt von Julius Krämer. [Hgg] vom Hilfskomitee der Galiziendeutschen (далі – Heimat Galizien). – Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. – S. 292; Muller S. Das Zusammenleben von Deutschen und Nichtdeutschen in Galizien // Ibid. – S. 256, 258.
3. Weizsäcker W. Zur Geschichte des österreichischen Staatsgeföhls // Ostdeutsche Wissenschaft (далі – OdW). [Berlin]. – 1955. – Bd. II. – S. 336–340; Müller S. Die Volksgruppe und der Nationalsozialismus // Heimat Galizien. – S. 303.

4. Wertheimer Fr. Von deutschen Parteien und Parteiführern im Ausland. – Berlin, 1927. – S. 248, 250–251.
5. Müller S. Op. cit. – S. 303; Zarnowski J. Bourgeoisie, Kleinbürgertum und Intelligenz in der sozialen Struktur und im politischen Leben Polens 1918-1939 // Jahrbucher für Geschichte Osteuropas. [Wiesbaden-München]. – 1990. – Bd. 38. – Hf. 3. – S. 418–419; Boehm M.-H. Die Reorganisation der Deutschumsarbeit nach dem ersten Weltkrieg // OdW. – 1958. – Bd. V. – S. 15–18; Schankweiler E. Auswanderung und Ansiedlung von Deutschen in Galizien 1782-1820 und ihre Geschichte bis zur Umsiedlung 1939/40 // Zeitweiser der Galiziendeutschen. [Stuttgart-Bad Cannstatt]. – 2000. – 38. Jhg. – S. 49; Parlamentarisches System/Parteien der Republik // Schlaglichter der Deutschen Geschichte, von Dr. Helmut M. Müller. – Zweite, aktualisierte und erweiterte Auflage. – Mannheim, 1990. – S. 234–235
6. Німці в зах.(ідній). українській). Републіці // Нове життя [Станіславів]. – 1918. 21 грудня. – Ч. 2 I. – С. 2.
7. Там само. – С. 2.
8. Закон Західноукраїнської Народної Республіки про мови на її території // Вістник державних законів і розпорядків Західної області Української Народної Республіки [Станіславів]. – 1919. – Вип. 3 (2 бер.). – С. 12; Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – Відень, 1922. – С. 65.
9. Там само. – С. 65.
10. Монолатій І.С. Державність, воля, Україна: Суспільно-політичний рух і активність населення Коломиї у період Західноукраїнської Народної Республіки. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 43; Rollauer J. Aus der Geschichte des Deutsch-Evangelischen Gymnasiums in Lemberg (1918-1939) // Heimat Galizien. – S. 224, 225.
11. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С. 99.
12. Jaki A. Das Deutsch-Evangelische Gymnasium in Stanislau // Heimat Galizien. – S. 227, 230; Gott hört Gebet. Das Leben Theodor Zöckler: Erzählt von Lillie Zöckler. – Stuttgart, 1983. – S. 65, 66.
13. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 863, оп. 1, спр. 1, арк. 67.
14. Там само. – Оп. 1, спр. 2, арк. 61.
15. Stern Ł. Ein Tage im Hauptquartier bei Dr. D. Zöckler // Galizien erzählt. Heimatbuch der Galiziendeutschen. Teil IV. / Redigiert von Rudolf Mohr. – Stuttgart-Bad Cannstatt, 1990. – S. 270–272.
16. Газін В.П. Німецькі національні меншини у східній політиці Ваймарської Республіки після Локарно // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 36. наук. пр. – Вип. 9. – К., 2000. – С. 186–187.
17. Там само. – С. 186.
18. Там само. – С. 190.

19. Монолатій І.С. Етнополітичний аспект історії німецького населення Галичини і Буковини міжвоєнного періоду // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Вип. 2. – Чернівці, 2000. – С. 42.
20. Там само. – С. 43.
21. ЦДІАУЛ. – Ф. 863, оп. 1, од. зб. 1. – 208 арк.; Арк. 56, 56(зв.), 60, 60(зв.), 62, 75, 77, 78, 81.
22. Там само. – Спр. 2, арк. 82, 113, 113(зв.).
23. Там само. – Арк. 89, 85.
24. Там само. – Арк. 70.
25. Там само. – Арк. 99.
26. Там само. – Арк. 107.
27. Там само. – Арк. 79.
28. Там само. – Арк. 100.
29. Газін В.П. Німецькі національні меншини у східній політиці Ваймарської Республіки після Локарно // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 36. наук. пр. – Вип. 9. – К., 2000. – С. 187.
30. ЦДІАУЛ. – Ф. 863, оп. 1, спр. 2, арк. 59.
31. Там само. – Арк. 59.
32. Листування із книжковими видавництвами в Троппау (Силезія) показує, зокрема, попит німецького населення краю на німецькомовну наукову і художню літературу. Лише 11 листопада 1921 р. зі Львова було замовлено такі книжки: Zöckler. Das Deutschtum in Galizien; Leutwein. Die Kampfe mit Henderik Wilbor; Münch. Neuer Frühling; Storm. Von Jenseit des Meers; Niebelschütz. Pilzmütterchen; Rohrbach. Der deutsche Gedanke in der Welt; Müller. Gутtenbrunn, Götzendämmerung; Deutschbanater Volksbucher, Nr. 22; Müller. Gутtenbrunn, der Kleine Schwab; Liliencrow. Ausgewählte Novellen; Rosegger. Als ich nach der Waldbauernbub war; Schaffsteins Blaue Bändchen. Bd. 4, 8; Deutsche Humoristen. Die Bücherei der Volkshochschule; Das edle Blut; Die Biene Maja. Одночасно протягом осені 1921 р. в Німеччині було замовлено 29 томів для «Німецької читальні у Львові» (ЦДІАУЛ. – Ф. 863, оп. 1, спр. 2, арк. 2–6, 8).
33. ЦДІАУЛ. – Ф. 863, оп. 1, од. зб. 1, арк. 182.
34. Там само. – Арк. 182(зв.).
35. Там само. – Арк. 27, 41, 56, 56(зв.).
36. ЦДІАУЛ. – Ф. 863, оп. 1, спр. 2, арк. 56.
37. Там само. – Арк. 65.
38. Там само. – Арк. 57; од. зб. 1, арк. 56(зв.), 60, 60(зв.).
39. ЦДІАУЛ. – Ф. 863, оп. 1, спр. 2, арк. 57.
40. Там само. – Од. зб. 1, арк. 41, 56, 56(зв.).
41. Там само. Арк. 146; Пор.: М. Степанович. Євангелики без маски (Правдиве обличчя євангелізму ширеного між українським народом в Галичині в рр. 1925–1935. – Коломия, 1936. – С. 16–18, 41–43.

42. Див.: Кривець Н. Повноважне Представництво України у Німеччині. 1921–1923 рр. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 36. наук. пр. – Вип. 7. – К., 1998. – С. 65, 81.
43. Czernovitzer Deutsche Tagespost. [Czernowitz]. – 1924. – 18. Oktober.
44. Jackh E. Deutschland das Herz Europas. – Stuttgart-Berlin-Leipzig, 1929. – S. 41.
45. За Версальським мирним договором (Ч. III, Р. V, Арт. 51–79, §1–4; Ч. III, Р. VIII, Арт. 87–93 та ін.) право опції полягало в тому, що кожен мешканець території, яка перейшла під суверенність іншої держави, має право заявити перед відповідним органом цієї держави, що він не бажає набути її державної належності, лише зберегти свою попередню державну належність. З цією заявою пов'язаний обов'язок опущення території, яка перейшла під суверенність іншої держави. Право опції за жінку виконує чоловік, за малолітніх дітей – батько. Також передумовами виконання права опції є обов'язок продажу нерухомого маєтку, який містився на тій території (нпр. Паризький мир від 30 травня 1814 р., Другий Паризький мир від 20 листопада 1815 р.). В міжнародному праві опціон – вибір особою громадянства у випадках, передбачених міжнародними договорами при територіальних змінах, утворенні нових держав або з метою усунення подвійного громадянства. (Option // Knaurs Lexikon A-Z. – München: Droemersch Verlag, 1949. – Kol. 1175; Optionsschein (Optionszertifikat) // Götz E. Rechtslexikon. – Frankfurt/Main-Köln: Fischer Taschenbuch Verlag, Carl Heymanns Verlag, 1998. – S. 204).
46. Лозинський М. Боротьба за національний характер території в Версальському договорі // Науковий збірник Українського Університету в Празі. – 1923. – Т. 1. – С. 96; Schätzel W. Die Staatsangehörigkeit der Volksdetschen // OdW. – 1954. – Bd.I. – S. 231, 233.
47. Лозинський М. Цит. пр. – С. 96, 97; Schätzel W.Op.cit. – S. 236.
48. Лозинський М. Цит. пр. – С. 101.
49. Там само. – С. 104; Schätzel W. Die Staatsangehörigkeit der Volksdetschen // OdW. – 1954. – Bd. I. – S. 243, 244; Weitzsäcker W. Zur Geschichte des österreichischen Staatsgeföhls // OdW. – 1955. – Bd. II. – S. 334, 335, 338–339.
50. ЦДІАУЛ. Ф. 863, он. 1, спр. 2, арк. 39.
51. Там само. – Арк. 30
52. Там само. – Арк. 39, 39(зв.).
53. Там само. – Арк. 41.

Позиція неучасті як коригувальний фактор міжетнічних взаємин

1. Гон М. Із кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939). – Рівне: Волинські обереги, 2005. – С. 11; Гон М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті

- політичних процесів на західноукраїнських землях. Монографія. – Рівне: Волинські обереги, 2006. – С. 96–97.
2. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. Монографія. – К.: Либідь, 1999. – С. 599.
 3. Цит. за: Монолатій І. Коломия в часи Західноукраїнської Народної Республіки. – Коломия: Коломийський педагогічний коледж Прикарпатського університету імені Василя Стефаника, 2000. – С. 10, 11.
 4. Солдатенко В.Ф. Українська революція... – С. 598.
 5. Центральний державний архів вищих органів і управління України, м. Київ (далі – ЦДАВОВУ України). – Ф. 4465, оп. 1, спр. 474, арк. 83–84.
 6. Тишик Б. Конституційне законодавство Західно-Української Народної Республіки // Науковий збірник Українського Вільного Університету. – Мюнхен, 1995. – Т. 17. – С. 303.
 7. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4465, оп. 1, спр. 474, арк. 80, 81, 83–88.
 8. Вежбенец В. Євреї та польсько-український конфлікт у Східній Галичині після першої світової війни // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 141–142.
 9. Цит. за: Покутський вісник. – 1918. – 10 лист.
 10. Берко П. Євреї у час будівництва української державности (1917–1921 рр.) // Науковий збірник УВУ. – Мюнхен, 1992. – Т. 15. – С. 79; Стахів М. Західня Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923 рр. – Скрантон, Па., 1959. – Т.4. – С. 121, 144.
 11. Цит. за: Монолатій І. Коломия в часи... – С. 24, 25.
 12. Покутський вісник. – 1918. – 15 лист.
 13. Там само.
 14. Див.: Бемко В. Листопадові події в Коломиї // Над Прутом у лузі: Коломия в спогадах. – Торонто, 1962. – С. 120–121; Воробець В. Перші дні української державности в Коломиї // Український скиталець. – Йозефів, 1921. – № 4. – С. 9,10.
 15. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 146, оп. 8, спр. 3693, арк. 14–18, 52, 69.
 16. Покутський вісник. – 1918. – 15 лист.
 17. Погрибинська І., Гон М. Євреї в ЗУНР. – К.: Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, 1997. – С. 37.
 18. Ключ до читання жидівського друку. [До приватного вжитку зладив Орест Кузьма]. – Коломия: Друкарня Окр[ужної] Військ[ової] Команди, 1919. – 8 с., іл.
 19. Косаренко-Косаревиц В. Українці і жиди (лист до проф. др. Карля Рат'енса) // Орлик: Місячник культури і суспільного життя [Берхтесгаден], 1947. – Ч. 2

- (Лютий). – С. 21; Reid A. Borderland. A journey through the history of Ukraine. – London: Weidenfeld & Nicolson, 1997. – P. 143, 145.
20. Див.: Монолатій І. Загадка Якуба Оренштайна // Бібліотечний вісник. – Київ, 1999. – № 2. – С. 46; Монолатій І. Еврейское наследие Покутья и Гуцульщины XVI–XX вв.: к постановке вопроса // Социология. Психология. Краеведение. Образование: Материалы Шестой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. – Часть 4. – М.: Академическая серия, 1999. – С. 46, 48.
 21. Монолатій І. Загадка Якуба Оренштайна... – С. 47.
 22. Крупський І.В. Національно-патріотична журналістика України (Друга половина XIX – перша чверть XX ст.). – Львів: Світ, 1995. – С. 170.
 23. Ключ до читання жидівського друку. [До приватного вжитку зладив Орест Кузьма]. – Коломия: Друкарня Окр[ужної] Військ[ової] Команди, 1919. – С. 2.
 24. Там само. – С. 3, 4.
 25. Там само. – С. 5.
 26. Там само. – С. 5–6.
 27. Там само. – С. 6.
 28. Цит. за: Покутський вісник. – 1919. – 20 лют.

РОЗДІЛ 4

Міжетнічні компроміси і культура міжетнічної взаємодії

Груповий рівень співіснування етнонаціональних спільнот (модель П. Скоропадського)

1. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – С. 36.
2. Див.: [Рец.] Кугутяк М.В., Монолатій І.С. Олександр Реєнт. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с. // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 160–166.
3. Ларцев В. С. Взаємодія соціальних та культурних детермінант у формуванні особистості // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія. – Вип. 6. – К., 2002. – С. 69–70; Кухта Б. Феномен політичного лідера. Історичні силуети на тлі епохи. – Львів, 2000. – С. 14–15.

*Послугуємося схемою академічної мотивації дослідження портрета політичного лідера, запропонованої у кн.: Галушко К.Ю. Консерватор на тлі доби: В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих». – К.: Темпора, 2002. – С. 18–21. Див. також: Монолатій І. Видавець Яків Оренштайн

- і проблема міжнаціональних відносин у Галичині. – Коломия: Вік, 2003. – С. 6–8.
4. Див.: Терещенко Ю. Утворення Союзу Гетьманців-Державників // Гетьманський альманах. – Ч. I. – К., 2002. – С. 5; Його ж. Гетьманат Павла Скоропадського // Гетьманський альманах. – Ч. II. – К., 2003. – С. 8.
 5. Терещенко Ю. І. Причинки до історії галицького консерватизму // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія. – Вип. 4. – К., 2000. – С. 11; Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). – Т. I. – К.; Івано-Франківськ, 2002. – С. 16.
 6. Цит. за: Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. / Гол. редактор Ярослав Пеленський. – Київ-Філадельфія, 1995. – С. 47. Переклад тут і далі – авторизований.
 7. Там само. – С. 132.
 8. Докл. див.: Контактные зоны в истории Восточной Европы: Перекрестки политических и культурных взаимовлияний / Ред. А.М. Некрасов и др. – М., 1995; Кульчицький О. Психологічна проблема національно-патріотичного виховання // Олександр Кульчицький. Український персоналізм. Філософська й етнопсихологічна синтеза. – Мюнхен-Париж, 1985. – С. 26–28.
- **Класичний приклад новітньої історіографії – поняття розвитку національної ідентичності як динамічного процесу та змагання елітних груп як каталізатор для мобілізації народу. Див.: Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – С. 14, 15.**
9. Сміт Е. Д. Національна ідентичність. / Пер. з англ. – К., 1994. – С. 130, 131; Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. / Пер. з англ. – К., 2001. – С. 25, 29–36, 37, 40.
 10. Скоропадський П. Вказ. пр. – С. 52, 53.
 11. Хрох М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе // Нации и национализм. – М., 2002. – С. 121.
 12. Галушко К. Ю. Консерватор на тлі доби: В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих». – К., 2002. – С. 121.
 13. Докл. див.: Wendland A.-V. Die Russophilien in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Rußland. 1848-1915. – Wien, 2001; Bachmann K. Ein Herd der Feindschaft gegen Rußland. – Wien-München, 2001. Схожих наукових висновків дійшов проф. Юрій Терещенко (Київ) (2000) у вказ. ст.
 14. Баган О. Поміж містикою і політикою (Дмитро Донцов на тлі української політичної історії 1-ої половини ХХ ст.) // Дмитро Донцов. Твори. – Том 1: Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів, 2001. – С. 23, 24.

15. Адамович С. В. Наддніпрянська політична еміграція в суспільно-політичному житті західноукраїнських земель (1914–1918 рр.). Автореф. дис... канд. істор.наук. / 07.00.01. – Чернівці: ЧНУ, 2003. – С. 7.
16. Скоропадський П. Вказ. пр. – С. 49. Вартим уваги є порівняння думок П. Скоропадського у 1941–1942 рр. щодо Української Держави та участі у її будівництві іноземних держав: докл. див.: Лист Павла Скоропадського до Гітлера. 16 липня 1941 р. // Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. / Зібрав і впорядкував Володимир Косик. – Львів, 1997. – Том 1. – С. 188–189, док. № 23; Отримана німцями інформація про діяльність і тексти присяги обох ОУН. 10 квітня 1942 р. // Там само. – Львів, 1998. – Том 2. – С. 171, док. № 30 та ін.
17. Терещенко Ю. І. Вказ. ст. – С. 29; Аркуша О. Краківський консерватизм та українське питання в Галичині на зламі ХІХ–ХХ ст. // Молода нація. Український молодіжний науковий альманах. – К., 1997. – Ч. 6. – С. 146, 155.
18. Терещенко Ю.І., Осташко Т.С. Український патріот з династії Габсбургів. – К., 1999. – С. 7–8; Перепада В. Українсько-німецькі відносини в 1914–1920 рр. – Запоріжжя, 1999. – С. 23–24.
19. Попик С. Українці чи Рутени? Проблема визначення української етнічної самобутності в Австрії // Українсько-австрійські культурні взаємини другої половини ХІХ – початку ХХ століття. – К.; Чернівці, 1999. – С. 29, 38.
20. Скоропадський П. Вказ. пр. – С. 53.
21. Докл. див.: Марчук В. Українська Греко-Католицька Церква: Історичний нарис. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 70, 91.
22. Скажімо, здійснена в 1916 р. єпископом Григорієм Хомишиним календарна реформа, в конкретних історичних обставинах мала, на думку О. Павлишина, суто ситуативний характер. Ця акція набула виразного політичного забарвлення, бо передбачала демонстрацію лояльності віруючих українців до австрійської влади та їхнього зовнішньополітичного вибору в міжімперському конфлікті. (Див.: Павлишин О. З історії впровадження Григоріанського календаря в церковне життя українців: календарна реформа єпископа Григорія Хомишина // Україна модерна. – Ч. 7. – К.; Львів, 2002. – С. 57).
23. Скоропадський П. Вказ. пр. – С. 53.
24. Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899–1918). – Вид. 2-е, доп. – К., 2000. – С. 141.
25. Скоропадський П. Вказ. пр. – С. 233.
26. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні у ХХ ст. – С. 14, 17.
27. Скоропадський П. Вказ. пр. – С. 233.
28. Див.: Бебик В. Наша політична культура // Політологічні читання. – 1992. – № 1. – С. 7.

29. Монолатій І. Джерела до історії етнопонаціональних спільнот у Галичині (XVIII – поч. XX ст.) // *Nad Wisłą i Dnieprem: Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość*. Seria: *Stosunki Międzynarodowe*, № 1.– Toruń-Kijów, 2002. – S. 247, 248.

**Індивідуальний рівень міжетнічної взаємодії
(модель Я. Оренштайна)**

1. Монолатій І. Джерела до історії етнопонаціональних спільнот у Галичині (XVIII – поч. XX ст.) // *Nad Wisłą i Dnieprem: Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość*. Seria: *Stosunki Międzynarodowe*, № 1.– Toruń-Kijów, 2002. – S. 241, 248.
2. Проблема взаємовідносин, взаємовпливу соціальних та культурних детермінант у формуванні особистості з часом стає дедалі важливішою й актуальнішою. Аналіз суспільного життя та формування особистості, на думку В. Ларцева, підтверджує наявність трьох можливих варіантів взаємовпливу соціальних і культурних детермінант у процесі формування особистості: 1) особистість у певному суспільстві формується за переважного впливу соціальних чинників; 2) особистість у суспільстві формується за переважного впливу культурних чинників; 3) цей різновид взаємовідносин соціальних та культурних детермінант у формуванні особистості характеризується їхніми рівновагою, рівнозначністю і за певних умов як найоптимальнішою формою взаємодії, співжиття соціальності, культури та особистості. (Див.: Ларцев В.С. Взаємодія соціальних та культурних детермінант у формуванні особистості // *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія: *Історія, економіка, філософія*. – Вип. 6. – К., 2002. – С. 69–70).
3. Вальо М. Видавнича діяльність Я. Оренштайна в контексті українського національного відродження // *Українська періодика: Історія і сучасність*. Доп. та повід. третьої Всеукр. наук.-теорет. конф. 22 – 23 груд. 1995 р. – Львів, 1995. – С. 32–36; Ї ж. Оренштайн Яків // *Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного довідника*. / За ред. М.М. Романюка. – Вип. 6. – Львів, 1999. – С. 253–259; Пшеничний Є. Яків Оренштайн і його книговидавнича діяльність // *Єврейська історія та культура в Україні: Матеріали конф.* Київ, 8–9 груд. 1994 р. – К., 1995. – С. 160–164; Його ж. Ярослав Пстрак і Яків Оренштайн // *Святочна академія, присвячена 125-річчю від дня народження Ярослава Пстрака та пам'яті Михайла Фіголя [в рамках проекту «Українське мистецтво у старій листівці»]*. – Коломия, 25 березня 2003 р.; Яків Оренштайн – феномен української видавничої справи: Каталог виставки (до 120-річчя від дня народження) / ЛНБ ім. В. Стефаника; Уклад. О. Канчалаба, І. Гречко, автор вступ. статті М. Вальо. – Львів, 1998. – 93 с.; Монолатій І. Загадка Якова Оренштайна // *Бібліотечний вісник*. – К., 1999. – № 2. – С. 46–47.

4. Специфіка проблеми – дослідження не книговидавничої діяльності, а суспільно-політичного портрета Я. Оренштайна визначає умовність межі між джерелами і літературою, присвяченою цій проблемі у період 1875–1944 ? рр.
5. Див.: Монолатій І. Круглий стіл «Галицька накладня» Якова Оренштайна в українському культурно-мистецькому просторі // Чотирнадцята наукова сесія НТШ. – Львів, 1 березня – 29 березня 2003 р.; Його ж. Нові архівні документи до біографії видавця Якова Оренштайна 1915–1924 рр. (на тлі українсько-польських взаємин) // Дванадцятий міжнародний славистичний колоквиум. – Львів, 21–22 травня 2003 р.; Його ж. «Політична неблагоннадійність» Якова Оренштайна як історичне і соціально-політичне явище // Сьомі Запорізькі єврейські читання. – Запоріжжя, 15–16 травня 2003 р.; Його ж. Яків Оренштайн і проблема українсько-польських відносин у Галичині та на Волині (1919-1924 рр.) // Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки. – Луцьк, 20–23 травня 2003 р.; Його ж. Яків Оренштайна і видавництво «Галицька накладня» у лихоліттях Першої світової війни // Одинадцята міжнародна наукова конференція «Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи». / «Доля єврейських громад Центральної та Східної Європи в першій половині ХХ століття (до Другої світової війни)». – Київ, 26–28 серпня 2003 р.
6. Галичина жила національними (етнорелігійними) громадами – communities на відміну від Підросійської України. В Наддніпрянській Україні не було окремих української та російської, навіть української і польської громад (кварталів, братств чи як завгодно організованих етнічних спільнот). (Див.: Попович М. Наше і ненаше // Критика. – К., 2002. – Рік 7, число 11 (61). – С. 21). Найдавніші етнічні спільноти, породжені релігійними і культурними відмінностями, слід розглядати радше як сукупність взаємопов'язаних аспектів і вимірів, у яких професійне відокремлення й посередницький статус тільки посилюють і виражають етнічні особливості, та аж ніяк не конечно створюють їх і забезпечують виживання етносу.
7. Фишман Д.Э. История евреев в Новое время // От Авраама до современности: Лекции по еврейской истории и литературе. / Науч. ред. Д. Фишман, Б. Высоцки. – М., 2002. – С. 268, 269.
8. Цибенко Л. Післямова // Леопольд фон Захер-Мазох. Вибрані твори. – Львів, 1999. – С. 374.
9. Цит. за: Захер-Мазох ф. Л. Вибрані твори. – С. 33. В усіх «вертикальних» спільнотах й у євреїв зокрема – міфи про обраність, священні тексти та письмена, авторитет духівництва допомогли забезпечити виживання традицій і спадщини спільноти. Історико-культурну традицію галицького єврейства можна розглядати як компонент формування юдейської культурної та суспільної традиції. Цю

спадщину можна розглядати й аналізувати і в контексті польської або австрійської культури – діяльності різноманітних асиміляторських організацій польської чи австрійської орієнтації, спадщина багатьох письменників, науковців, діячів мистецтва, які зробили внесок у культуру Австрії і Польщі (Й. Рот, Ж. Француз, Б. Шульц та ін.).

10. Парижский С. Еврейский интеллект и культура большинства // Еврейское образование. – СПб., 2001. – Вып. 2. – С. 10, прим. 5.
11. Історія походження прізвища не з'ясована. Можна припустити, що зміна на німецький манір відбулася внаслідок імперського указу 1789 р., який проголосив, що євреї мусять носити німецькі прізвища. Значно пізніше, у 20-ті рр. ХХ ст., прізвище набуло поширення у Галичині. Відомо, зокрема, про Перетца і Анну Орештайнів зі Станиславова (Див.: Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 107, оп. 1, спр. 43, арк. 74-75); Юду Оренштайна зі Львова (Там само, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 1072, арк. 3); Нафталі Оренштайна з Делятина (Там само, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 1586, арк. 7); Мозеса Оренштайна – члена Бунду в Коломиї (Там само, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 984, арк. 1). Абсолютна більшість галицьких євреїв як рідну мову використовувала ідиш, що у соціальному відношенні являла певну особливість, а саме – невідому для корінного населення (окрім поляків і німців), адже ідиш витворював у їхній уяві ще одну – поряд з регілією та побутом – рису образу «загадкового єврея».
12. Досі стверджувалося, що «не виявлені інші (крім років життя і смерті) документальні дані його (Я. Оренштайна) біографії – про його походження, місце народження і смерті, роки і заклади навчання, однак найбільш ймовірно, що він народився у Коломиї або на Коломийщині». (Див.: Вальо М. Оренштайн Яків // Українська журналістика в іменах. – Вип. VI. – С. 254). Дослідники обмежувалися кількома енциклопедичними гаслами: Українська загальна енциклопедія. – Львів; Станіслав; Коломия, 1935. – Т. 2. – С. 938; Енциклопедія українознавства: Словникова частина. / За ред. В. Кубійовича. – Львів, 1996. – Т. 5: Перевидання в Україні. – С. 1869.
13. У 1876 р. єврейська гміна Коломиї нараховувала 8052 особи. До цього представницького органу коломиїських євреїв входили С. Віселберг, Д. Крісс, Ю. Функенштайн.
14. Метрика народження Якуба Оренштайна, сина Саула і Альти Марієм з Готлівів. Відпис від 22 серпня 1924 р. // ДАІФО, ф. 8-сч [Коломиїське повітове староство, м. Коломия], оп. 1, спр. 8-с [Листування з органами поліції про розслідування діяльності представника Міністерства освіти ЗУНР – Оренштайна Якуба Сауловича], арк. 19.
15. Там само. Зазначається, що під час пологів засвідчено Гілку Малку Шаламберг як акушерку. Запис про народження здійснено на підставі

- «Книги народжених уряду метрикального гміни ізраїльської у Коломиї» (том III, сторінка 213, число реєстрації 57). Відомостей про особу, яка здійснила обрізання, у відписі немає. Оригінал свідоцтва народження сьогодні зберігається в Архіві Актів Нових (Archiwum Akt Nowych) у Варшаві (ф. 300: відомості про народжених єврейської общини Коломиї за 1865–1882, 1884–1890, 1895–1897 рр.). (Див.: Kolomiya // Weiner Miriam. Jewish Roots in Ukraine and Moldova. Pages from the past and archival inventories. – YIVO: Institute for Jewish Research, 1999. – P. 470). В період 1870–1890-х рр. у Коломиї діяло 16 публічних божниць і 35 молитовних будинків; рабинами були Нахман Зев Ісаак Себ, Ісаак Таубес, Гершон бен Єгуда, Гігель бен Барух-Бендель Ліхтенштайн, Якуб бен Єфраїм Теомін. Невідомо, в якій саме синагозі було обрізано Оренштайна.
16. З архівних документів видно, що з боку своєї матері Оренштайн належав до родини єврейських книготорговців Готлібів, які, ймовірно, з'явилися у Коломиї наприкінці XVI ст. (Див.: Монолатій І. Забутий світ – коломиїські євреї // Хроніка – 2000. – К., 1998. – Вип. 21–22. – С. 145–146; Його ж. Заселення міста євреями // Іван Монолатій. Коломиєзнавство. Нариси історії Коломиї у контексті взаємовідносин слов'янських народів. – Коломия, 1996. – С. 69–73; Його ж. Взаємовідносини між українським та єврейським населенням Коломиї у кін. XVIII – поч. XX ст. // Там само. – С. 86–87). Таємні матеріали коломиїського комісаріату польської державної поліції у 1920-х рр. неодноразово вказують на родинні стосунки Оренштайна з Готлібами. (ДАІФО, ф. 8-сч, оп. 1, спр. 8-с, арк. 2–3, 12, 14, 18, 19). Серед не з'ясованих досі питань – час зародження у Коломиї єврейського книговидання та функціонування постійних єврейських друкарень.
17. Підкреслимо, що впродовж 1787–1806 рр. австрійські державні органи в Галичині відкрили приблизно 100 німецько-єврейських шкіл, переважно у східній частині провінції. У 1806 р. усі школи були закриті через протистояння світській освіті з боку міснагедів (традиційних рабиністів) та хасидів, які сприймали обов'язкову шкільну освіту майже як примусове хрещення. Лише у 1813 р. у Тернополі, і 1815 р. у Бродях знову були відкриті німецькі школи для євреїв. (Докл. див.: Куцмани Б. Духовная, культурная и политическая жизнь евреев Галиции при австрийской власти (1772–1918) // Материалы Девятой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. – Часть 1. – М., 2002. – С. 179; Монолатій І. Евреи и немцы – жители сельскохозяйственных колоний Галиции (конец XVIII – нач. XX вв.) // Материалы Восьмой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. – Часть 1. – М., 2001. – С. 58, 59).
18. Див.: Вальо М. Оренштайн Яків... – С. 254.

19. Виходячи з таких припущень, слід окреслити систему шкільної освіти в Австро-Угорщині Оренштайнової доби, яка була такою: усі діти проводили чотири роки в «основній школі» (Grundschule), потім училися ще чотири роки в «народній школі» (Volksschule). Згодом учні віком 13 років переходили до «вищої школи» (Hochschule), яка поділялася на два ступені: перший передбачав навчання до п'ятнадцяти років, після чого учні отримували професію. У свою чергу учні, які бажали вступити до університету, продовжували навчання на другому ступені «вищої школи» ще три роки, до вісімнадцяти років. Якщо припустити, що Оренштайн закінчив університет або вищу торговельну школу, то вступити до цих закладів він міг не раніше 1893 р. На користь думки, що Оренштайн все-таки закінчив вищий навчальний торговельний заклад, говорить значно пізніший документ – опосередкований уривок з його листа до керівника Станіславівського воєводського управління. Видавець твердив, що « (...)є тільки промисловцем, який переслідує лише господарчі інтереси (...)». (Лист Якова Оренштайна до станіславівського воєводи від 15 грудня 1924 р. // ДАІФО, ф. 2-сч [Станіславівське воєводське управління, м. Станіславів], оп. 1, спр. 245 [Листування з Міністерством внутрішніх справ про розслідування причин повернення до Коломиї Оренштайна Якуба, власника української книжкової книгарні у Берліні], арк. 35 (зв).
20. Ruppin A. Op. cit. – S. 102, 103. Йдеться про субсидії на навчання євреїв, які надавали Йосиф Гірш (1805–1885) та Моріц Гірш (1831–1896). Союз фонду барона Гірша був утворений 1894 р. В 1896 р. Союз нараховував 35 шкіл, 88 викладачів, 5439 учнів, а в 1904–1905 рр. відповідно – 208 неповних середніх і середніх навчальних закладів, 7859 учнів. (Хонигсман Я. Благотворительность евреев Восточной Галиции. – К., 2002. – С. 18, 19).
21. Самі сприйняття хасидів та маскілів цілковито відрізнялися. Освічені євреї не вважали життя в діаспорі проблемою і дивилися на себе як на повноцінних підданих імператора. Традиційні євреї сприймали Галичину як чужу країну й щиро очікували спасіння після приходу Месії.
22. Цит. за: Каплан М. М. Иудаизм как цивилизация. Глава XIV из одноименной книги // Еврейское образование. – СПб., 2001. – Вып. 1. – С. 251. Цікаво, чи пережив у цей час Оренштайн тривалу релігійну кризу, спричинену проблемою вибору віри. Справа в тому, що емансипованість багатьох галицьких євреїв, таких як Оренштайн, освічених інтелектуалів, нерідко призводила до охрещення. Причому переважно це не було, як раніше, хрещення «зادля кар'єри», а результатом асиміляції – до певної міри органічного входження в лоно християнської культури. Однак така наша цікавість залишається необґрунтованою за відсутності джерел.

23. Франко І. Семітизм і антисемітизм у Галичині // Іван Франко. Zur Judenfrage (до юдейського питання). Статті. – К., 2002. – С. 7, 13, 14–15. Слід зауважити, що у світі конкурентних цінностей шукати раціональне обґрунтування для конкретної цінності, якою ти живеш, – справа благородна, а для єврея «цінності» конкурують особливо. Проте, коли така тенденція зводиться до крайнощів, юдаїзм стає радше комплексом, аніж способом життя. Необхідність постійного самовиправдання перестає бути стимулювальним фактором і стає стримулювальним.
24. Цит. за: Wójcicki M. Polska a Państwo Żydowskie. – Lwów, 1919. – S. 7.
25. Жерноклеєв О. С. Національні меншини на західноукраїнських землях у складі Австро-Угорщини (1900–1914 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Вип. II. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 76.
26. Кількісні показники чисельності єврейського населення у Галичині дозволяють з'ясувати названу проблему етнодемографічного розвитку. Внаслідок тривалих внутрішніх міграцій, переміщення людських та матеріальних ресурсів у 1869 р. в Західній Галичині мешкало 147 356 євреїв, у Східній – 428 077 осіб; пізніше, у 1900 р., відповідно – 192 371 та 618 751. Загальний відсоток сільських і міських євреїв становив у Східній Галичині в 1900 р. відповідно 12,9% та 38,7%, натомість у Західній Галичині він був значно меншим – 6,9 % і 29,8 % (Ruppin A. Op. cit. – S. 83). Найбільше серед східногалицьких міст на поч. ХХ ст. євреїв проживало у Бродах – 11 854 особи (72,1 % від усього населення) (Ruppin A. Op. cit. – S. 89). За етноконфесійними показниками австрійський перепис населення від 31 грудня 1890 р. засвідчив 772 231 особи юдейського віросповідання у Галичині, а наступний – від 31 грудня 1900 р. – 811 371. Дефіцит становив 108 949 осіб. (Ruppin A. Op. cit. – S. 76).
27. Ruppin A. Op. cit. – S. 96. Дослідники справедливо застерігають, що «(...) Перепис населення давав загалом правдиву картину національних співвідношень у селі, де дані свідчать про національну приналежність не пробуджених селян. Національні статистики мали значно менше значення в містах, де вони просто репрезентували панівні культури». (Цит. за: Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів, 2002. – С. 255).
28. Українсько-єврейські відносини в Галичині формувалися під впливом складного комплексу економічних та політичних факторів. Основним політичним опонентом галицьких українців були не євреї, а поляки. Антагонізм між українцями і євреями був лише одним з аспектів масштабнішого польсько-українського конфлікту. В цьому конфлікті євреї, як правило, займали сторону поляків. Тривала відсутність власної національної держави та панування чужонаціональних політичних систем стали причинами не лише соціальної

неструктурованості й економічної слабкості українців у західному регіоні України, але й того, що в політико-правовому відношенні українці на власних землях були поставлені в становище національної меншини. (Докл. див.: Жерноклеєв О. С. Вказ. ст.).

29. Це стає зрозумілим, коли взяти до уваги, що етнічна ідентичність людей виражена в суб'єктивному символічному (знаковому) використанні будь-якого аспекту культури з метою відрізнити себе від інших груп. Саме тому євреї являють собою етнічну групу, яка добре адаптована до життя в іншій культурі, зберігаючи при цьому свою ідентичність. (Докл. див.: Дж. Де-Вос. Этнический плюрализм: конфликт и адаптация // Личность, культура, этнос: современная психологическая антропология. / Под общ. ред. А. А. Белика. – М., 2001. – С. 242, 255). Особливості кризи, яку переживала єврейська культура в XIX–XX ст., полягали в її усвідомленні. На відміну від трагедій і катастроф минулого, в яких сучасники вбачали лише нещастя, у бідах останніх століть єврейські мудреці бачили промінь надії на те, що кризу буде подолано й настане відродження. Про це свідчить низка спроб виходу з кризи та подолання руйни, зокрема поширення ідей хасидизму, мусар, Гаскалі.
30. Дворкин И. Катастрофа и Возрождение. Этюды по еврейской истории // Еврейское образование. – СПб, 2001. – Вып. 1. – С. 27. Асимільовані євреї насправді не були по-справжньому асимільовані. Адже з огляду на відмову від єврейської духовної спадщини вони не стали автоматично європейцями.
31. Основними рисами юдаїзму, як свідчить дослідження В. Смакоти, є: національна корпоративність, позитивне ставлення до економічної діяльності (особливо до торгової та фінансової), відсутність аскетизму і повага до розумової праці, яка впливає з попереднього визнання цінності багатства. Ці особливості є основними у структурі моделі етосу економічної поведінки в юдаїзмі. (Див.: Смакота В.В. Етос економічної поведінки в православ'ї та юдаїзмі: порівняльний аналіз. Автореф. дис. ... канд. соціологічних наук / 22.00.04. – К., 2002. – С. 13).
32. Впродовж XIX ст. євреї стали найурбанізованішою етнічною й релігійною спільнотою світу. В 1905 р. 86% євреїв у Пруссії мешкало у містах, а 70% усіх євреїв Франції було зосереджено в Парижі. Сферою діяльності євреїв стали переважно малий бізнес, торгівля і ремесла. Ще у 1861 р. більша половина всіх пруських євреїв володіла крамницями. Багато з них увійшло в інтелектуальну еліту. В Берліні, де у 1881 р. євреї становили 4,8 % населення, 12% усіх лікарів та 8,6% усіх літераторів були євреями. (Докл. див.: Фишман Д. Э. История евреев в Новое время // От Авраама до современности. Лекции по еврейской истории и литературе. – М., 2002. – С. 273).
33. На 1900 р. число австрійських євреїв, зайнятих у сільському господарстві та промисловості, становило 139 810 осіб (11,4 %) відносно 54,4 % християн. Якщо

- у 1902 р. у Галичині земельна власність становила 2 916 630 га (37,2% від загальнодержавної), то у користуванні євреїв перебувало 301 619 га (10,34%). (Ruppin A. Op. cit. – S. 214, 215).
34. Див.: Монолатій І. С. Соціально-економічне становище та культурний розвиток німців у Галичині (1772–1923 рр.). Автореф. дис. ... канд. історичних наук. / 07.00.01. – К., 2002. – С. 14; Його ж. Від контактів до співпраці: соціально-економічне становлення та розвиток німців у Галичині (1772–1940). – Частина I: Австрійський період – Західно-Українська Народна Республіка (1772–1923). – Коломия; Івано-Франківськ, 2002. – С. 116.
35. Цит. за: Франко І. Семітизм і антисемітизм у Галичині // Іван Франко. Zur Judenfrage. – С. 9.
36. Погребинская И. Современный методологический подход к проблеме украинско-еврейских отношений (конец XIX – начало XX веков) // Євреї в Україні: історія, культура, традиції. – С. 217.
37. В 1900 р. в Австро-Угорщині у містах (з населення понад 50 000 мешканців) проживало 23,33 % євреїв та 10,60 % християн (в Австрії) та 26,11 % та 6,39 % (в Угорщині). (Ruppin A. Op. cit. – S. 88, 89).
38. Внаслідок реформи 1753 р. введено як грошову одиницю 1 гульден (=24,62 г. срібла 930 проби). З 1796 р. широкого використання набули банкноти вартістю в 1000, 500, 100, 50, 25, 10 і 5 золотих рейнських (гульденів). У 1900 р. 10 золотих рейнських = 20 золотих корон = 2000 крейцарів, 10 рублів російських золотих = 16 золотих рейнських і 50 крейцарів = 38.00 корон.
39. Погребинская И. Указ. ст. – С. 217. Значно пізніше, на 1910 р. у Галичині на 810 000 євреїв у торгівлі було задіяно 63 500 осіб (без родин). Єврейська промислово-торговельна людність виносила 83% усього промислового сектора. В Австрії з торгівлі жило 2910 осіб. У промисловості було задіяно 7 562 508 євреїв, а в торгівлі – 2 919 128 осіб (38,6%). (Studnicki W. Sprawa polsko-żydowska. – Wilno, б. р. – S. 65).
40. Вже в 1480 р. друкарні існували понад у 110-ти містах, з яких 50 працювало в сучасній Італії, 30 – у Німеччині, 9 – у Франції, по 8 – у Голландії та Іспанії, по 5 – у Бельгії та Швейцарії, 4 – в Англії, 2 – в Богемії та 1 – в Польщі. Відтоді друкована книга в Європі стала предметом загального вжитку. (Див.: Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування про походження й поширення націоналізму. – К., 2001. – С. 52-53, прим. 55).
41. Цит. за: Яглом М. Книга парадокса. Еврейская книга в зеркале мидраша. // Еврейский книгоноша: книги, обзоры, информация. – М., 2003. – № 1 (2). – С. 5. Про місце книги в релігійній традиції євреїв, див.: Борхес Х.Л. Расследования. / Пер. с исп. – СПб.: Амфора, 2001. – С. 154, 156.

42. Дашкевич Я. Взаємовідносини між українським та єврейським населенням у Східній Галичині (кін. XIX – поч. XX ст.) // Укр. іст. журн. – К., 1990. – № 10. – С. 66-67. Слід підкреслити, що основні форми легітимної економічної активності єврейського населення в українських губерніях Російської імперії, яке в основній своїй масі було поставлене в нелюдські умови постійної боротьби за виживання, унеможливлювались. Особливий податок збирали з єврейських друкарень. Починаючи з 1862 р., євреям було дозволено друкувати єврейські книжки, але при цьому була встановлена плата за кожний друкарський верстат. (Див.: Погребінська І. Смуга осілости // Євреї в Україні: історія, культура, традиції. – К., 1997. – С. 66).
43. Слід пам'ятати, що юдаїзм надає безумовну підтримку інститутові приватної власності. Стимулом економічної діяльності є також визнання цінності навчання та освіти: традиція систематичного навчання спричинила майже стовідсоткову грамотність серед єврейського населення, що не могло не сприяти його активності в царині економіки. Знову ж таки з огляду на відсутність документальних джерел (зокрема відомостей про реєстрацію і статут видавництва) існує небезпідставна дискусія про те, чи саме 1903 рік слід вважати вихідним пунктом заснування Оренштайнового видавництва, а чи лишень виходом у світ одного з перших видань, заініційованих видавцем – «Народного декляматора»? Дослідник М. Васильчук стверджує, що професійно займатися видавничою справою Оренштайн почав саме 1903 року, заснувавши видавництво «Галицька накладня» (Васильчук М.М. Українські видання в Коломиї (друга половина XIX – XX ст.): Історико-функціональний і тематичний аспекти. Автореф. дис. ... канд. філологічних наук. / 10.01.08. – К., 2003. – С. 8). Видавничу діяльність Оренштайн розпочав либонь ще 1902 р., видрукувавши поштові картки серії «Рідне слово» (12 шт.), позначені особливою вишуканістю й ошатністю. Оформлені в графічні віньєтки в стилі модерн, вони стали найкращими взірцями так званої монтажно-літвської листівки (Яцюк В. Шевченківська поштова картка на теренах Австро-Угорщини (кін. XIX – поч. XX ст.) // Українсько-австрійські культурні взаємини другої половини XIX – початку XX століття. – К.; Чернівці, 1999. – С. 152). Релігійними вимогами в євреїв обумовлене затвердження пріоритету одного типу економічної діяльності (торгово-фінансової) над іншими, дуже прихильне ставлення до багатства в сукупності з ідеєю богообраності, створило сприятливі умови для розвитку лихварства та пізніше для активної участі євреїв у банківській діяльності. Багатство трактується в юдаїзмі як милість Бога, і ставлення до його надбання не має бути байдужим, прагнення до процвітання та успіху заохочується. Людина мусить прагнути зробити і придбати більше, ніж має; це навіть ставиться їй в обов'язок, якщо робиться для блага її родини. Саме тому

природною в юдаїзмі є відсутність ідеалу бідності – вона не є атрибутом праведного життя. Стає зрозумілим, що дії з надання допомоги ближнім суворо регламентовані та обмежені, зокрема у національно-релігійних межах. За бажану визнається не безоплатна допомога, а дача позики для заснування своєї справи. Виходячи з таких позицій, зрозуміло, чому перші друки Оренштайнового видавництва з'являлися спільно накладом Е.Х. Хаеса, І. Гінзберга, А. Готліба, адже, не маючи власної технічної бази, видавець, правда, користувався підтримкою своєї родини і коломийських єврейських книготорговців. Такий своєрідний «старт» свідчить про певний патронажно-клієнтальний характер видавничої справи Оренштайна, який користувався сімейно-родинними, етнічними, конфесійними і іншими взаємозв'язками. На такому ґрунті формувалися відносини молодого підприємця і комерсанта, які пізніше стали уособленням напівконкурентного й патронажно-клієнтального характеру «Галицької накладні» й життєстверджувальним гарантом релігійних догматів юдаїзму, його економічної традиції.

44. Узагальнювальний опис цих джерел подає М. Вальо в енциклопедичній статті про Оренштайна: Українська журналістика в іменах. – Вип. VI. – С. 254.
45. Там само. Враховуючи слухність таких міркувань, слід зазначити, що для єврейського інтелектуала, яким за усіма ознаками вважаємо Оренштайна, існувати в діаспорі означало зокрема творчо реалізовувати позицію «іншого» як щодо навколишнього середовища і суспільства, так і до сучасної йому єврейської культури. Адже з часів Авраама бути євреєм означало бути «іншим». Найважче у мистецтві «бути іншим» – це постійна спокуса зведення рахунків між єврейською культурою і культурою неєврейською (більшості) або гегемонії однієї із сторін або ж поділу їх на різні сфери («єврей удома; поляк, німець, українець – на людях, чи ж навпаки»). Головний виклик, що постав перед євреєм у діаспорі – це те, як можна обернути свій номадизм, свій протест проти «стирання» «іншості», своє заперечення «природного» зв'язку між мовою, народом і землею, свою пристрасть до тексту як привілейованого простору та інші когнітивні й ціннісно-нормативні установки – як обернути все це в зацікавлену нормативну критику культури більшості, з одного боку, а з іншого – в неупереджене і навіть радикальне відношення до різноманітних виявів єврейської культури, що, власне, не суперечить насолоді духовним скарбом, успадкованим від попередніх поколінь та не відстороненої відповідальності за його долю. (Докл. див.: Членов М. А. Єврейство в системі цивілізацій // Діаспори. – М., 1999. – № 1. – С. 52).
46. Вальо М. Вказ. ст. – С. 254.
47. Там само. – С. 255. Зрозуміло, що релігійні догмати чинили стабільно великий вплив на життя євреїв. За умов відсутності національної державності юдаїзм

зумів не тільки зберегтися, а й відіграти етноконсолідавальну роль, ставши свого роду «віртуальною» державністю. Разом з тим релігія затверджує та підтримує принцип обраності й відособлення єврейства стосовно зовнішнього світу і закладає основи економічної рівності та соціальної справедливості всередині суспільства. Дослідження В. Смакоти унаочнюють принцип того, що релігійна ідея переваги веде до формування в економічному житті так званої етики «подвійних стандартів», що дозволяє застосувати різні моральні настанови у відносинах з одновірцями та людьми інших віросповідань. (Смакота В. В. Етос економічної поведінки в православ'ї та юдаїзмі... – С. 12). Такий соціологічний підхід до певної міри окреслює етнорелігійні й етнопсихологічні чинники заснування і діяльності Оренштайнового підприємства.

48. Див.: Парижский С. Еврейский интеллигент и культура большинства. – С. 14. Певна інтеграція в культуру, як стверджує Е. Шилз (E. Shils), процес набагато довший і складний, аніж здається на перший погляд. Цілковите володіння мовою і культурними кодами ще не призводить автоматично до екзистенційного ототожнення з «харизматичним» ядром панівної культури (більшості).
49. Цит. за: Вальо М. Оренштайн Яків... – С. 255.
50. Популярний орган галицьких українців – львівський часопис «Діло» – 19 червня 1909 р. справедливо зазначав, що «думка заснувати популярне видавництво подібного до німецької Reklam-и або польської Mrówk-и виникла нещодавно в гуртку коломийської української інтелігенції і цим заходом галицької накладні коломийського книгаря та видавця Я. Оренштайна, з'являється реалізована перед українською суспільністю у формі «Загальної бібліотеки» (...) Намір був випустити найбільш цінні твори української літератури та переклади, популярно-наукові праці та розвідки із різних ділянок науки, так відібрані, щоб широкі кола нашого суспільства: старша інтелігенція та шкільна молодь, простолюдини і дітвора, змогли знайти у видавництві книжечки відповідні для себе». (Цит. за: Монолатий І. Яков Оренштайн как украиновед. Неопубликованный доклад на Девятой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. Королев–Москва, февраль 2002 г. – М., 2002. – С. 6).
51. Див.: Парижский С. Еврейский интеллигент и культура большинства. – С. 12, прим. 10.
52. Невипадково всі приклади інтелектуалів (Маркс, Фройд, Кафка, Шенберг, Беньямін, Адорно, Вітгенштайн, Люксембург, Арендт, Целан та ін.) відносяться до категорії «неєврейських євреїв», за висловом І. Дойчера (I. Deutscher), який мав на увазі, що ступінь їхнього входження до європейської культури обернено пропорційний до їхньої належності щодо єврейського «когнітивного універсуму», ступеню їхнього володіння європейськими мовами, текстами і практиками (Див.: Deutscher I. The Non-Jewish Jew and Other Essays. – New-York, 1968).

53. Цит. за: Монолатий І. Яков Оренштайн как украиновед. – С. 7. Про видання Оренштайна: Дорошенко В., Зленко П. Видавництва // Енциклопедія українознавства в двох томах. / Під гол. ред. В. Кубійовича, З. Кузелі. – Зшиток 13. – Мюнхен; Нью Йорк, 1949. – С. 974; Сірій Ю., Кузеля З. Книгарство і кольпортаж // Там само. – С. 1004; Савчук М. Видавництва // Енциклопедія Коломийщини. – Зшиток 3, літера В. – Коломия, 2000. – С. 103–104; Його ж. Видання // Там само. – С. 105–113; Васильчук М. Видання перекладні // Там само. – С. 113–116; Монолатій І. Зародження видавничої справи у Коломії // Іван Монолатій. Коломиезнавство. – С. 101, 102.
54. Вальо М. Вказ. ст. – С. 255. Цікаво, що у червні 1916 р. у книгарнях видавництва та палітурнях залишилося 3800 примірників «Вправ латинських» Мостовича, 4500 «Цезаря» Макарушки, 4000 «Історії...» Барвінського, 2000 «Історії...» Копистянського, 2000 «Суети» Карпенка-Карого (у палітурні Рота); 300 примірників «Петрії і Довбушуки» Франка, 400 «Історії літератури» (2 частина) Лепкого, 1100 «Землі» (1-2 томи) Кобилянської, 1000 «Цезаря і Клеопатри» Шоу, 500 «В ім'я приятні» Ядвіга, 1500 «Залісе» Маковоя, 200 «Вправ латинських» Мостовича, 500+400 «Споминів» (1-2 томи) Барвінського, 2000 «Атласу» Кордуби, 1000 «Історії...» Копистянського, 400 «Цезаря» Макарушки (в головному магазині, вул. Архикнязя Рудольфа, 9 (тепер – вул. Гетьмана Івана Мазепи). Зазначалося, що в палітурні Рота залишилося 4000 томів «Загальної бібліотеки» загальною вартістю 800 рб. (ДАІФО, ф. 607 [Коломийська повітова оціночна комісія, м. Коломия], оп. 1, спр. 28 [Прохання Якова Оренштайна про відшкодування збитків, заподіяних російськими військами та додаток до нього], арк. 3, 3 (зв) – 10 (зв).
55. Там само. – Арк. 3, 3 (зв).
56. Там само.
57. Відомості про соціальний склад єврейського населення Галичини напередодні Першої світової війни знаходимо у статті М. Глушкевича: «30% галицьких євреїв займаються торгівлею, 25 % – працюють в промисловості, приблизно 18% – займаються землеробством і лісівництвом. (...) У 1910 р. в Галичині складали 58 % адвокатів і 33 % лікарів». (Хитерер В. К истории еврейского населения Галиции и Буковины накануне и в годы Первой мировой войны // Євреї в Україні: історія, культура, традиції. – К., 1997. – С. 78-79). В 1887–1910 рр. відбувалася масова еміграція євреїв з Галичини, внаслідок чого виїхало 236 000 осіб. Напередодні війни в Галичині проживав приблизно мільйон євреїв, що становило 10–12 % усієї чисельності населення регіону. (Див.: Галиция // Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим, 1982. – Т. 2. – С. 24).
58. В доповіді російського Центрального комітету Партії Народної Свободи про єврейське питання в Галичині (6–8 червня 1915 р.) зазначалося, що «(...) єврейське

населення Австрії, у тому числі галицьке, відноситься непривітно до Росії – це безсумнівно (...) Пояснюється це не лише виконанням свого громадянського обов'язку, але й побоюванням євреїв перейти зі становища повноправних громадян, якими вони були під владою Австрії, в становище російських підданих, зрівняних у «правах» з російськими євреями (...)» (Цит. за: Из «Черной книги» российского еврейства. Материалы для истории войны 1914–1915 гг. // Еврейская старина. – Пг., 1918. – Т. 10. – С. 211).

59. Цит. за: Хитерер В. К истории еврейского населения Галиции и Буковины накануне и в годы Первой мировой войны. – С. 80.
60. На території Галичини російська влада вставила тимчасове генерал-губернаторство на чолі з генерал-губернатором графом А. Бобринським. Згідно з наказом російської влади всіх євреїв було звільнено з державних та приватних установ регіону.
61. Цит. за: Хитерер В. Указ. ст. – С. 83.
62. Там само.
63. Там само. – С. 86.
64. Там само. Євреїв Галичини висилали із зони воєнних дій до Полтавської, Могилівської, Чернігівської і Таврійської губерній в Україні або до Пензенської чи Єнісейської – в Росії.
65. Слід підкреслити, що в кінці XIX – на початку XX ст. Галичина була важливим геополітичним центром, у якому перехрещувалися австрійські, польські, російські й українські інтереси. Співвідношення політичних сил у Європі наприкінці 70-х рр. XIX ст. сприяло посиленню напруженості у відносинах між трьома найбільшими тогочасними імперіями – Росією, Німеччиною та Австро-Угорщиною. Російсько-турецька війна торкнулася інтересів усіх великих держав, порушивши загальноєвропейську стабільність. Росія й Австро-Угорщина, особливо незадоволені зміною ситуації на Балканах, кожна зокрема намагалися всіма засобами взяти реванш. До цих суперечностей приєдналася Німеччина, яка почала домагатися переділу колоній і сфер впливу. В процесі зміни співвідношення сил складалося два воєнних блоки – Троїстий союз та франко-російський союз, перетворений згодом на Антанту. Згідно з новими вимогами часу постало питання про налагодження роботи військової розвідки, покликаної збирати інформацію, що могла б пошкодити інтересам ймовірного противника. Нарощуючи свій військовий потенціал, кожна з імперій заохочувала діяльність розвідки і контррозвідки. (Овсієнко О. Ф. Австрійсько-німецька розвідка в Україні напередодні Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. IV. – К., 2002. – С. 70–83; Боляновський А. Діяльність австрійської контррозвідки в Галичині проти російської розвідки (1887–1913) // Україна в минулому. – Вип. IX. – К.;

- Львів, 1996. – С. 118-139; Сергеев Е. Ю. «Внешняя угроза с Запада» в оценках военно-политической элиты Российской империи накануне Первой мировой войны // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія. – Вип. 4. – К., 2000. – С. 386, 393–394). Надзвичайно промовистий факт – таємні документи польської державної поліції у 1920-х рр. неодноразово повідомляли про шпигунську діяльність Оренштайна на користь Росії під час Першої світової війни. Покликаючись на відсутні сьогодні матеріали польського військового гарнізону (№ 1030 від 17.07.1922) та повітової команди державної поліції (№ 290 від 2.03.1920) у Коломиї, стверджувалося, що «Оренштайн був також австрійським шпигуном при Kundschaft Stelle [з нім. досл. – «Розвідувальна служба»], однак, зраджував Австрію на користь Росії в часах [російської] інвазії». (Див.: Орештайн Яків. Звіт про його антидержавну діяльність. Відпис від 19 серпня 1924 р. // ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 4; Теж саме. Відпис від 29 лютого 1924 р.// Там само. – Арк. 9; Орештайн Яків. Звіт про його антидержавну діяльність. Відпис від 29 лютого 1924 р. // ДАІФО, ф. 8-сч, оп. 1, спр. 8-с, арк. 13, 13 (зв), 14). Слід зазначити, що в документальних матеріалах російської контррозвідки 1916–1917 рр. жодної інформації щодо шпигунської діяльності Оренштайна ми не виявили. (Докл. див.: ДАІФО, ф. 603 [Коломийська міська воєнна міліція, м. Коломия], оп. 1, спр. 70 [Циркулярні розпорядження начальника контррозвідувального відділення 7-ї армії і начальника жандармського поліцейного управління про розшук осіб, як запідозрені в розвідувальній діяльності, розбої, грабунках], арк. 1–27; Там само, спр. 20 [Листування з начальником контррозвідувального відділення про видачу дозволів окремим особам на проживання у м. Коломиї], арк. 1–4; Там само, спр. 10 [Листування з Чернівецьким губернатором про розшук осіб, які запідозрені у розвідувальній діяльності], арк. 1–68; Там само, спр. 1 [Циркуляр Чернівецького губернатора про розшук осіб, які запідозрені у розвідувальній діяльності], арк. 1–5).
66. Перша світова війна, як стверджує М. Вальо, завдала Оренштайнові як моральних, так і матеріальних збитків: «Залишивши окуповану російськими військами Коломию, він позбувся усього свого нерухомого майна, зокрема придбані тут друкарні і книгарні». (Вальо М. Вказ. ст. – С. 256). Слід зазначити, що справді у переліку комерційних і торговельних закладів Коломиї 1916–1917 рр., складеному російською окупаційною владою, будь-які відомості про видавництво, книгарні та друкарню Оренштайна відсутні. (ДАІФО, ф. 603, оп. 1, спр. 25 [Список торговельних закладів у м. Коломиї], арк. 1–15).
67. Прохання Якова Оренштайна й Ізмаїла Ціманда до начальника Коломийського повіту про організацію єврейської общини м. Коломиї і дозвіл провести вибори до комітету від 26 квітня 1917 р. // ДАІФО, ф. 605 [Начальник Коломийського

- повіту, м. Коломия], оп. 1, спр. 263 [Відомості про організацію ізраїльської общини в м. Коломиї], арк. 1.
68. Там само.
69. Станом на 14 грудня 1916 р. коломийську владу представляли бурмістр Букоємський, віце-бурмістри – Вербер і Якубовський, члени магістрату – Йосиф Капко, Шиндлер, Стоєвський, Турянський, Зіма. (ДАІФО, ф. 605, оп. 1, спр. 60, арк. 60).
70. У 1900 р. 1 рубль російський срібний = 3,81 корони. 10 рублів російських золотих = 16 золотих рейнських і 50 крейцарів = 38,00 корон. У 1912 р. в Санкт-Петербурзі до грошового обігу уведено 1 російський рубль (срібло 20,0 г=900-й проби).
71. Для порівняння: Річний оборот Українського народного кооперативного банку (Українбанк) з 20 жовтня 1917 р. по 20 жовтня 1918 р. становив по центральній конторі у Києві 552 776 098 крб. Майновий капітал найбільшого селянського об'єднання споживчої кооперації – Дніпросоюзу на початок 1920 р. становив 6 875 399 руб. Середній оборот одного селянського споживчого товариства у 1918 р. дорівнював 7009 довоєнних рублів. (Див.: Кудлай І. А. Українська селянська коперация і більшовизм (1918 – початок 1921 рр.) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія. – Вип. 6. – К., 2002. – С. 182, 192).
72. Оренштайн має на увазі російські військові формування Південно-Західного фронту. Командувач 8-ї армії – генерал А. А. Брусилов (1853–1926), з травня 1916 р. – головнокомандувач Південно-Західного фронту, у травні – липні 1917 р. – Верховний головнокомандувач російської армії.
73. Слід зауважити, що 25 жовтня 1916 р. начальник Коломийського повіту повідомляв чернівецького генерал-губернатора, що штабом 8-ї російської армії коломийському магістрату дозволено відчинити крамниці, власники яких утекли до Австрії. Проші, отримані від продажу товарів, повинні були «поки-що залишатися в магістраті» (ДАІФО, ф. 605 [Листування з чернівецьким губернатором і бурмістром міста Коломиї про охорону покинутих власниками маєтків; списки маєтків], оп. 1, спр. 60, арк. 38). Зазначалося, що на згаданий період реквізовано крамниці аптекаря Фельдмана, продавця посуду Абрагама Геллера, продавця скляних виробів Самуеля Гірша, канцелярських товарів – Зіненсіба. (Там само); 7 грудня 1916 р. бурмістр Коломиї Букоємський повідомляв російську окупаційну владу, що «реквізиції були проведені російськими військами як військовими, так і цивільними у присутності чиновника магістрату. (...) Копії актів реквізицій магістрат не отримав». (Там само, спр. 72, арк. 23–24).
74. Лист Якова Оренштайна до Тимчасової російської управи у Петрограді від 12 липня 1917 р. // ДАІФО, ф. 607, оп. 1, спр. 28, арк. 1-1 (зв), 2 (зв). Надзвичайно

цікаво, що в переліку коломийських власників маєтків Оренштайн перебував на тринадцятому місці і сплатив окупаційній владі 200 австрійських корон [1 корона (1 корона=5,00 г срібла 835-ї проби) як грошова одиниця введена 1892 р. В 1892–1917 рр. в обіг введено банкноти вартістю 1000, 500, 100, 50, 20, 10, 5, 2, 1 і S корони. Банкноти вільно розмінювалися на золоті чи срібні монети. З початком Першої світової війни в 1914–1918 рр. вартість банкнот різко впала, а наприкінці війни вони зовсім знецінилися] контрибуції в Чернівці. (Лист коломийського бурмістра Букоємського до начальника коломийського повіту про внесення оплати власниками маєтків для забезпечення безпеки і проти розкрадання майна від 15 жовтня 1916 р. // ДАІФО, ф. 605, оп. 1, спр. 60, арк. 34).

75. Там само. – Арк. 2 (зв) – 11 (зв).

76. Там само.

77. Капко, Йосиф – коломийський нотаріус. В 1906, 1910, 1919, 1925 рр. вчиняв нотаріальні дії. (Музей історії міста Коломиї, відділ фондів (далі – МІК, ВФ), інв. № Др.–5001, 11869, 11870, 12187).

78. ДАІФО, ф. 607, оп. 1, спр. 28, арк. 12.

79. Помешкання Оренштайна у квітні 1917 р. нараховувало «меблі, що складаються з 2 зеркал, 2 шаф, 1 ліжка, 1 креденсу, 1 дивана, 1 тримутки, 2 столів, 1 лямпи і 1 креденсу кухонного, вартости 1000 рб. Що до мальовня комнат, підліг, печей, дверей і вікон вони є дуже понищені». (Там само. – Арк. 16).

80. Там само. – Арк. 13-16, 16 (зв).

81. Там само.

82. ДАІФО, ф. 603, оп. 1, спр. 28, арк. 17.

83. Там само. – Арк. 18.

84. Виходячи з вищенаведеного аналізу документальних свідчень Оренштайна, видається можливим встановити таку умовну хронологію його фахової діяльності та перебігу особистого життя у період Першої світової війни: а) російський полон (30 червня 1916 – зима 1917 рр.); б) повернення до Коломиї (між 24 лютим – 14 березня 1917 р.); в) відновлення громадської праці (від 26 квітня 1917 р.) у Коломиї. У грудні 1924 р. Оренштайн повідомляв польські органи влади, що «напередодні війни був власником книгарні (антикварні) і друкарні у Коломиї і в тому характері видавав у малих розмірах наукові книжки і українську літературу. Коли вибухнула світова війна, а Москалі вступили до Коломиї, був я вивезений до Росії як цивільний в'язень, а книгарня моя у Коломиї – знищена». (ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 21). Це особливо важливо, адже М. Вальо вважає, що «у цей час [1917 р.] він проживав у Відні» (Вальо М. Вказ. ст. – С. 257). Переїзд до австрійської столиці і подальше налагодження стосунків з урядом УНР у Києві відбулося не раніше середини липня – початку серпня 1917 р.

- Можливо, що й Оренштайн після повернення з Росії замешкав у Відні, діючи у Коломиї за посередництвом своїх довірених осіб (зокрема Й. Капка).
85. В листопаді 1917 р. Українська Центральна Рада проголосила утворення Української Народної Республіки (УНР) в складі федеративної Російської республіки, а в січні 1918 р. – самостійної Української держави. УНР діяла до квітня 1918 р.
 86. Винниченко, Володимир (1880–1951), письменник, державний діяч, один з провідних діячів українського національного руху. Від червня 1917 р. – Голова Генерального Секретаріату і Генеральний Секретар внутрішніх справ УНР. З 18 вересня 1918 р. – Голова опозиційного Українського Національного Союзу. У листопаді 1918 – січні 1919 рр. – голова Директорії УНР.
 87. Петлюра, Симон (1879–1926), політичний і державний діяч. З 12 липня до грудня 1917 р. – Генеральний Секретар військових справ УНР. У січні – лютому 1918 р. – Отаман Гайдамацького Коша Слобідської України, з 9 травня 1919 р. – Голова Директорії УНР, Головний Отаман Республіканських військ УНР. У Коломиї, зокрема, Петлюра перебував не пізніше середини грудня 1918 р.
 88. Йдеться про те, що унаслідок наближення більшовицьких військ 2 лютого 1919 р. Директорія залишила Київ і переїхала до Вінниці. У середині лютого 1919 р. у відставку подав В. Винниченко. Знищення Оренштайнової книгарні у Києві сталося не раніше середини – 2-ї половини лютого 1919 р.
 89. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 21.
 90. Слід зазначити, що 18 жовтня 1917 р. О. Барвінський узяв участь у нарадах Української Конституанти, яка проголосила державність на західноукраїнських землях. Він і представники керованої ним християнсько-суспільної партії були включені до складу Української Національної Ради (УНРади). У створеному 9 листопада 1918 р. Державному Секретаріаті ЗУНР О. Барвінський був призначений Секретарем віросповідань і керівником Секретаріату освіти.
 91. Вальо М. Вказ. ст. – С. 257. Вже значно пізніше діячі українського національного відродження підкреслювали: «Не можна стати нацією, а тим більше нацією державною, при самій духовій силі, хоча б і найбільшій. Тяжко стати нацією, особливо в часи нинішні – при найбільшій силі фізичній та войовничій, вибойній завзятості. І цілковито неможливо стати нацією державною тому народові, що не має сили матеріальної». (Цит. за: Королів-Старий В. Мертві вперед!.. // Рідна мова. – Жовква, 1938. – Ч. 1 (61). – С. 11).
 92. Вражаючими були успіхи Гетьманату в культурно-національному будівництві. Відкрито Українську Академію Наук у Києві, українські університети у Києві та Кам'янці-Подільському, хілка десятків українських гімназій, Національну бібліотеку, Державний архів, Галерею мистецтв, Історичний музей. Засновано

- Державний драматичний театр, Національну оперу, Державну капелу, Симфонічний оркестр. Неаябнякого розмаху набула видавнича справа.
93. Протоколи коломийського повітового староства у 1920 р. зазначали: «У Києві, як тут відомо, приймали Оренштайна і вітали як амбасадора українського» (ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 4).
94. Посвідчення [консульського відділу департаменту чужоземних зносин МЗС Української Держави], видане Я. Оренштайну від 28 листопада 1918 р. // ДАІФО, ф. 8-сч, оп. 1, спр. 8-с, арк. 7. Украй важливо, що згаданий документ містить детальний опис його власника: «ріст – середній; форма обличчя – овальна; волосся – сиве; особливі прикмети – не вказані». (Там само). Цікаво, що у посвідченні міститься світлина видавця, цілком інша, ніж загальноприйнята в енциклопедичних виданнях (УЗЕ, ЕУ).
95. З іншого боку це підтверджує зміст листа Оренштайна до О. Барвінського, про який пише М. Вальо (Вказ. ст. – С. 257). Так, у запропонованій видавцем програмі українських видань зазначалися повне зібрання творів Т. Шевченка, романи П. Мирного, О. Кобилянської, І. Франка, драми В. Пачовського та ін.
96. Протокол допиту Я. Оренштайна від 28 червня 1924 р. // ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 5. Видавець під окресленням «українського уряду», очевидно, мав на увазі Українську Центральну Раду, діячі якої ставили соціалізм над національно-державними інтересами, а також відому своїми «соціалістичними» експериментами, несприйняттям приватної власності. (Докл. див.: Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія в Україні. 1917-1920. – Мюнхен; Париж; Єрусалим, 1967. – С. 41–48).
97. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 5. Не встановлено, на жаль, де саме перебував Оренштайн у цей час – в Галичині чи Києві. Пізніше видавець уточнював, що надрукував за кордоном (до 1924 р.) деякі випуски із своєї «Загальної бібліотеки» (ч. 146, 171–207) та музичного видавництва «Україна» (ч. 52-77). (ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 25).
98. Мається на увазі С. Петлюра – Головний Отаман Республіканських військ УНР.
99. Телеграма Українського посольства у Берліні до Я. Оренштайна від 18 травня 1920 р. // ДАІФО, ф. 8-сч, оп. 1, спр. 8-с, арк. 1.
100. Тут – про уряд Директорії, евакуйований (від 2 лютого 1919 р.) до Вінниці і Кам'янка-Подільського. Весною 1919 р. Директорія утримувала невелику смугу території навколо Кам'янка-Подільського.
101. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 5. Зокрема відомий політичний діяч доби – Дмитро Донцов записав свої враження від післявоєнного Відня у «Щоденнику»: «(...) Світ стає заординарний. Товариство – гешефтьярі, християн мало. До цієї публіки пристосовуються тепер і мистецтво, і театр, і преса, і все життя. Згадую часи коротко перед війною в цім самім місті. Повітря було й тоді, як перед

- бурею. Але було якесь змагання наперед, змагання до чогось, бажання крикнути. Зробити щось, розвіяти навислу хмару; хотілося, щоб швидче ударив грім, щоб прочистив млюсне, задушне повітря. Світ був тоді гарний і ним не правив ше плебс». (Цит. за: Баган О. Поміж містикою і політикою (Дмитро Донцов на тлі української політичної історії 1-ої половини ХХ ст.) // Дмитро Доїцов. Твори. – Том 1: Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів, 2001. – С. 43).
102. На початку 1918 р. населення ЗУНР становило 6,2 млн. осіб; наступні півроку – приблизно 5 млн., з них – 71% українці, 14% поляки, 13% євреї, 2% – інші, головню німці; 62 % вважали себе греко-католиками, 18% – римо-католиками, 13% – юдеями, 6% – православними. Більшість населення проживала в селах і займалася сільським господарством. (Див.: Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С. 75).
103. Погребинська І., Гон. М. Євреї в Західноукраїнській Народній Республіці (до проблеми українсько-єврейських відносин). – К., 1997. – С. 5, 6; Вежбенец В. Євреї та польсько-український конфлікт у Східній Галичині після Першої світової війни // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. / Матеріали міжн. наук. конф. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 141.
104. Берко П. Євреї у час будівництва української державности (1917–1921 рр.) // Науковий збірник Українського вільного університету. – Мюнхен, 1992. – Т. 15. – С. 79, 80. Фахівець з цієї проблематики М. Гон зазначає декілька нюансів щодо усталеної в історіографії оцінки позиції євреїв під час існування ЗУНР: 1) Євреї виявилися неготовими до зміни характеру польсько-українського конфлікту й мілітарного протиборства; 2) жодна з діючих у краї єврейських національних партій не противилася українській державності на користь польської; 3) Бунд та «Поалей-Ціон» дуже поступалися впливам Єврейської соціал-демократичної партії (ЄСДП). (Див.: Гон М. Діалектика державности в українсько-єврейських взаєминах у Галичині 1918–1939 рр. // Україна Модерна. – Ч. 7. – Рік 2002. – К.; Львів, 2002. – С. 103, 104).
105. Західно-Українська Народна Республіка. 1918 – 1923: Історія. / Керівник авторського колективу й відповідальний редактор Олександр Карпенко. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 252, 254.
106. Див.: Стахів М. Західня Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772–1918). – Скрантон, 1958. – Т. 2. – С. 199–200; Його ж. Західня Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923 рр. – Скрантон, 1959. – Т. 4. – С. 55, 121, 144.
107. У зверненні до єврейського народу ЄНРада Буковини 14 жовтня 1918 р. заявила: «В усьому світі, і передусім у Східній Європі, постає новий лад. Усі народи вимагають самовизначення і запевнення вільного національного розвитку. У час, коли всі народи будують свій власний дім, не можна народові єврейському

залишатись бездіяльно» (Цит. за: Погребинська І., Гон М. Вказ. пр. – С. 37). Спроба створення ЄНРади Східної Галичини відбулася 15 жовтня 1918 р. за ініціативою Екзекутиви сіоністичної партії та посла до австрійського парламенту Райзеса.

108. Телеграма Львівського єврейського комітету Президенту США Вудро Вільсону з протестом проти насильницької мобілізації євреїв до польського війська. 14 листопада 1918 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали. – Том 1. / Керівник роботи і відповідальний редактор, професор Олександр Карпенко. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 432, док. № 228.
109. Докл. див.: Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). – Том 1. – К.; Івано-Франківськ, 2002. – С. 107.
110. Прибична рада міста Коломиї (ПРК) складалася з 11-ти постійно діючих комісій (правничої, господарської, контрольної, ревізійної, шляхової, санітарної, газової, апровізаційної, бюджетної, виконавчої і суспільної опіки) й 58 дійсних членів. Інтереси єврейського населення заступали Ляйб Бігер, д-р Гельбарт, Зайнфельд, Клярманн, Кребс, Мойсей Ляхс, Пінкас Мунчек, д-р Розенгек, Барух Файерштайн, д-р Якоб Шнельбах, д-р Лейзор Шорр. (Монолатій І. Державність, воля, Україна. Суспільно-політичний рух і активність населення Коломиї у період Західноукраїнської Народної Республіки. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 24). Наказ про дотримання громадського ладу і спокою комендант Коломийського окружного військового комітету довів до відома населення Косівського, Печеніжинського, Снятинського, Городенківського і Коломийського округів 8 грудня 1918 р. Українська повітова влада окремо застерігала проти проявів антисемітизму: «Не пошаджу нікого, так як я не знаю ні Пана, ні Жебрака, ні Українця, ні Жида – всі рівні перед правом, яке виборола нам отся світова кривава війна. Не пошаджу тим більше, бо знаю, що Індивідуа, які підбувають темні маси проти Жидів і против публичної безпеки є противником нашої народньої української справи – Індивідуа, які хотілиби викликати у нас безвладдя, заколот, анархію і в сей спосіб перед світом нашу владу скомпромітувати». (Цит. за: Монолатій І. Державність, воля, Україна. – С. 24–25).
111. Монолатій І. Вказ. пр. – С. 42.
112. Там само. З приводу таких декларацій М. Гон зазначає, що нейтралітет більшості єврейської громадськості Галичини 1918–1923 рр. сформував те суспільно-політичне тло, на якому згодом будувалися стосунки двох націй – української та єврейської. (Гон. М. Вказ. ст. – С. 104).
113. Слід підкреслити, що культурно-історичний розвиток особистості супроводжується виникненням проблем, які відіграють вирішальну роль у

формуванні світоглядних установок, ідеалів, ціннісних орієнтацій. Ці проблеми визначають мотиви поведінки як окремих людей, так і різних соціальних груп, а тому вимагають спрямування серйозних зусиль на їхнє розв'язання чи принаймні суспільне усвідомлення.

114. Утворена у листопаді 1918 р. друкарня КОВК під управою спочатку Осипа Кузьми, а пізніше – Антона Гринцишина, стала державною інституцією такого типу, яка друкувала офіційні звернення органів влади ЗУНР, пресові видання, науково-довідкову та художню літературу. Цікаво, що сам видавець рішуче відкидав факт співпраці з новоутвореною українською владою у 1918–1919 рр.: «Під час урядів українських у східній Малопольщі [для позначення етнічної української Східної Галичини польські власті використовували термін «*Malopolska Wschodnia*» (Східна Малопольща), який був історичною назвою польської Західної Галичини] в 1918 – 1919 рр. не займався жодною політикою [підкреслено Оренштайном – Авт.]; один раз приїхав з Києва до Коломиї у приватній справі, бо донесено мені, що у Коломиї Українці зайняли мою друкарню, через що, після їх відходу, мусив процесувати з бувшим українським міністром Більніським, як свідчать акти Окружного суду в Коломиї, ч. I 257/2». (ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 21). На допиті у Коломийському старостві 28 червня 1920 р. Оренштайн стверджував, що «в часі між 1 листопада 1918 р. і 24 травня 1919 р. був [я] кілька тижнів у своєї родини в Коломиї (родина моя складається із дружини та трьох дітей, віком 14–19 років). З Коломиї виїхав напередодні румунської окупації приблизно 20 травня 1919 р. через Станіславів, Угорщину до Берліна з метою конституювання моєї видавничої діяльності». (Там само, арк. 5). На жаль, на сьогодні ще не виявлено безпосередніх документальних свідчень учасників і діячів ЗУНР щодо реальної співпраці Оренштайна з українською владою Галичини.
115. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 4, 9.
116. Примак, Теодор (1880 – р. с. н.), поручник австро-угорської армії, сотник УГА, викладач КУГ. У листопаді 1918 – травні 1919 рр. – комендант КОВК.
117. Бемко, Володимир (1889, с. Козова на Бережанщині – ?). У Коломиї – ініціатор Коломийського окружного військового таємного військового комітету, організатор Листопадового зриву. В історичному коломиєзнавстві обидва діячі вважаються головними творцями ЗУНР на Покутті.
118. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 4, 9.
119. Із загальної кількості військовополонених, які перебували на Покутті, 118 поляків Східної і Західної Галичини становили найбільшу групу інтернованих. Історія табору на Козачеві і сьогодні має чимало перекручень, зловживань і міфів про пам'ять загиблих і померлих жертв українсько-польського протистояння 1918–1919 рр.

120. Автори мають на увазі *черевний тиф* – гостре антропонозне захворювання з фекально-оральним механізмом передачі, яке спричиняється *Salmonella typhi* і характеризується ураженням лімфатичного апарату тонкої кишки і бактеріємією з розвитком таких основних клінічних симптомів, як пропасниця, інтоксикація, порушення функцій кишок, гепатоспленомегалія, характерне висипання (лат. – *typhus abdominalis*, англ. – *typhoid fever*). Розрізняють паратифи А і В. (Див.: Возіанова Ж. І. Інфекційні і паразитарні хвороби: У трьох томах. – Т. 1. – К., 2001. – С. 322, 358).
121. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 4, 9. Такі звинувачення – безпідставні. Встановлено, що поведінка з полоненими й інтернованими була гуманною: згідно з розпорядженням КОВК усі полонені польські офіцери отримували місячну платню, їм гарантували медичне забезпечення, право на літературу і пресу. Львівський процес 7 лютого 1921 р. проти д-ра Петра Петрушевича довів незаконність обвинувачення, його політичний підтекст та намагання польської окупаційної влади оголосити українців винними у цих подіях. (Докл. див.: Монолатій І. Державність, воля, Україна. – С. 40–41, 84). Усі полонені польські вояки померли в Українській епідемічній лічниці КОВК унаслідок ураження тифом. (Див.: *Monofaty i Bezimienne mogi³y polskie na cmentarze ko³omyjskiem // Semper Fidelis. – Wrocław, 1995. – Nr. 5 (28). – S. 26; У серці і пам'яті земляків: Книга пам'яті. Частина 2: Росіяни, поляки, чехи, білоруси. / Упор. І. Монолатій. // Збірник Праць Регіонального науково-дослідного центру національних меншин Музею історії міста Коломиї. Щорічник. – Том 1. – К.; Коломия, 2001. – С. 135, 141–153; МІК, ВФ, інв. №Р–1416, арк. 1-69).*
122. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія. – С. 255. Монолатій І. Покутские евреи в этнополитических доктринах Западноукраинской Народной Республики (К полемике: Были ли евреи предателями Украинской революции?) // Материалы Седьмой Ежегодной Междисциплинарной конференции по иудаике. – Часть 1. – М., 2000. – С. 366–370.
123. У 1918–1920 рр. державно-правовий статус Східної Галичини залишався невирішеною загальноєвропейською проблемою. За міжнародними договорами Східна Галичина не входила в етнічні й політичні кордони Польської держави. Польща отримала статус тимчасового військового окупанта краю, на територію якого поширювався суверенітет країн Антанти. (Див.: Галицька–Дідух Т.В. Східна Галичина і Ризька мирна конференція (1920–1921 рр.). Автореф. дис. ... канд. історичних наук. / 07.00.01. – Львів, 2001. – С. 12). Західноукраїнську державність польський політичний провід розцінював як заперечення цілісності польської держави. У боротьбу проти ЗУНР вступили всі політичні сили, всі прошарки польського суспільства. Рішенням польського уряду від 7 червня 1920 р. українські землі Галичини були оголошені польською територією, на яких

поширювалась дія польських законів. 30 січня 1920 р. уряд скасував Галицький крайовий сейм і крайовий виділ; 3 грудня 1920 р. польський сейм ліквідував територіальну окремішність Галичини, а з 1 вересня 1921 р. запровадив єдиний адміністративно-територіальний поділ на воєводства, повіти і гміни.

124. Уряд ЗУНР у своєму виданні «Кривава книга», що вийшла в 1921 р. у Відні, зазначав: «Українців трактує польське правительство як вороже населення зайованої території. Вони є позбавлені всіх громадянських прав, натомість мусить поносити всі тягарі, які держава накладає на своїх громадян, включно до державних позичок і воєнних чинитьб. Загал жидівського населення трактується так само ворожо і протизаконно, як українців». (Цит. за: Кутузяк М. Вказ. пр. – С. 202).
125. Цит. за: Качараба Ст. Еміграція євреїв із Західної України в Палестину у 1919–1939 рр. // Україна Модерна. – Ч. 7. – Рік 2002. – С. 119. Вищезазначене дослідження показує, що у міжвоєнний період Польща була одним з найбільших єврейських осередків у світі. Згідно з переписом 1921 р. тут проживало 2845 тис. євреїв, які становили понад 10% усього населення країни. У п'яти західноукраїнських воєводствах станом на вказаний рік їх нараховувалося 862 074 особи (11% всього населення), з яких 83% проживали в містах і містечках. (Качараба Ст. Вказ. ст. – С. 119).
126. Очевидець тих кривавих подій – єврейський офіцер-міліціонер Апельбаум з боєм описував: «Два дні горіли жидівські доми на радість антисемітській Польщі. А при тім діялися такі страшні речі, яких світ і корона польська вже давно не бачили (...) Від двадцяти до тридцяти вояків нападали на жидівські доми, розбивали двері, вдиралися до середини та починали свою «роботу». Одні мордували людей, били, а молодих жінок і дівчат насилували, другі грабували і забирали все, що тільки можна було взяти. А те, що не могли брати, то нищили і викидали на вулицю. Жінок розбирали догола, щоб переконатися, чи не мають грошей при собі. Хворих жінок витягали за волосся з ліжок, а немовлят викидали з коликос, при чім лаялись найпаскуднішими словами (...) Хто тільки показався на вулиці, відразу був застрілений. А крім того ціла жидівська діяльність була обставлена кордоном війська; щоб ніхто не міг втекти (...) В той саме час, як одні вояки грабили хату, то другі знову нападали на жидівські склепи. За дві години всі склепи вже були порожні. Товари, які були в крамницях, забрано, а решту речей, що були всередині, поламано і понищено (...)». (Цит. за: Литвин М., Науменко К. Вказ. пр. – С. 109–110).
127. Йдеться про наслідки великого польського наступу проти УГА, який розпочався 14 травня 1919 р. Кількаразова перевага польської армії створила безвихідну ситуацію на Прикарпатті. До Галичини з Одеси через Румунію прибула IV Польська стрілецька дивізія під командуванням генерала Лукіяна Желіговського,

- яка нараховувала 643 старшини та 3386 підстаршин і стрільців, разом понад 4 тис. осіб. Становище ЗОУНР ще більше ускладнилося, коли 24 травня румунське військо вдарило по тилах і захопило Покуття. (Див.: Чорний Л.П. Проблема Східної Галичини на Паризькій мирній конференції: Робота на здобуття кваліфікації магістра історії. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 40).
128. Судячи з інших архівних матеріалів, Оренштайн володів кількома посвідченнями особи. На сьогодні відомі лише вищезгадані і процитовані документи. (ДАІФО, ф. 8-сч, оп. 1, спр. 8-с, арк. 1, 7).
129. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 5. З особистих зізнань видавця довідуємося, що «через них [більшовиків] цілковито знищений, перенісся до Берліна, де заснував на високому рівні українську накладню і видавав твори української [літератури], лише наукові, як свідчить мій каталог. З того часу перебуваю постійно у Берліні. З політикою не мав і не маю нічого спільного, бо завжди мав на оці тільки мій економічний інтерес». (Там само, арк. 21).
130. В документах уряду ЗУНР галицькі євреї розглядалися як рівноправний з українцями політичний чинник майбутньої Української держави. Своєрідним жестом у цьому плані було призначення 8 жовтня 1922 р. урядом ЗУНР Ізраєля Вальдмана уповноваженим для справ єврейського населення Східної Галичини. (Кугутяк М. Вказ. пр. – С. 236).
131. Петрушевич, Євген (1863–1940) – видатний політичний і державний діяч Галичини. Голова Української парламентарної репрезентації в австрійському парламенті (1917–1918); Президент Західноукраїнської національної Ради (від 4.01.1919), член Директорії УНР (від 22.01.1919); Диктатор ЗОУНР (з 09.06.1919), Голова еміграційного уряду ЗУНР. Цікаво, що саме в цей період – протягом усього 1922 р. емісари Є. Петрушевича у Відні, Празі та Берліні проводили переговори з радянськими дипломатами про політичну підтримку і матеріальну допомогу урядові ЗУНР. (Докл. див.: Зайцев О. Українська народна трудова партія (1919–1925) // Україна Модерна. – Ч. 7. – Рік 2002. – С. 76–77).
132. У Берліні Оренштайн мешкав на Kurfürstenstr. 83, яка розмішувалася в західній її частині (Berlin, W–62). (ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, спр. 25, 35).
133. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 4. З листа невідомої посадової особи окружної команди державної поліції в Станиславові відомо, що «(...) підписаний випадково читав видані Оренштайном у Берліні в 1920 р. брошури, третина з яких містила злочинні заклики проти Польської держави і підбурювала українське і жидівське населення проти [неї]» (ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 9 (зв)). Із свідчень самого Оренштайна у 1924 р. випливає, що, перебуваючи у Берліні, він «залишився у контактах з керівними політиками уряду [Симона] Петлюри». (Там само, арк. 21 (зв)). Це вказує на певні комерційні й політичні стосунки видавця з українськими еміграційними колами.

134. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 4.
135. Цит. за: Вальо М. Вказ. ст. – С. 257.
136. Там само. Повна назва видавництва – «Українська накладня т.з.о.п., Берлін/ Ukrainischer Verlag GMBH, Berlin». Реквізити: Fernsprecher, Amt Lützwow Nummer 7163; Giro-konto: Dresdner Bank, Depositen-Kasse A. und Deutscher Bank, Depositenkasse A. (ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 35).
137. Слід врахувати, що весь комплекс джерел, пов'язаних з таємним наглядом за Оренштайном, ще не залучений до наукового обігу. З інформації польської політичної поліції відомо, що до Львова Оренштайн виїхав 2 вересня 1924 р. о 23:00 год. поспішним потягом. Услід за ним з наміром з'ясувати подальшу долю друкарні Оренштайна у Коломиї 3 вересня того ж року об 11-й год. до Львова виїхав видавець А. Кисілевський. Польська поліція в особі окружного коменданта д-ра Гендріховського повідомляла президію Станиславівського воєводства про необхідність встановлення спостереження над обома діячами. (Експозитура політичної поліції в Коломиї до окружної команди політичної поліції у Станиславові: Яків Оренштайн – спостереження. Відпис телефонограми. (не пізніше 10 вересня 1924 р.) // ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 14).
138. Йдеться про Кисілевського Аскольда? (1880? – р. с. н.) – коломийського друкаря-концесіонера і видавця. Власник друкарні «з повною концесією», яка містилася по вул. Архикнязя Рудольфа (1913), Валувій (1920-ті рр). (Skorowidz przemysłowo-handlowy Królestwa Galicji na rok 1913. – Lwów, 1912. – S. 799). Таємні агенти поліції зазначають надзвичайно рідкісні щодо опису цієї особи риси: «(...) низького зросту, шкіра засмагла, обличчя округле, вуса англійські, вбрання попелясте, вбраний у гумовий плащ, років приблизно 44». (ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 14).
139. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 18.
140. На жаль, особа досі не встановлена. – Авт.
141. Так само.
142. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 18.
143. Там само.
144. Для виваженого аналізу нашої теми необхідно врахувати й той факт, що у 1921 р. на Західній Україні тільки 5,7% єврейського загалу було зайнято в сільському господарстві, тоді як у промисловому виробництві, сфері торгівлі і комунікації – 80,7%. Разом з тим, серед єврейського населення тільки 33,9% були зайняті у виробничій сфері. (Качараба С. Вказ. ст. – С. 119).
145. Томашівський, Степан (1875–1930) – відомий український історик консервативного напрямку, голова української дипломатичної місії в Лондоні (1920). В 1921–1925 рр. проживав у Берліні. Редактор «Записок НТШ»,

- співробітник ЛНВ, редактор «Літопису політики, письменства і мистецтва» (Берлін, 1924).
146. Лепкий, Богдан (1872–1941) – відомий український поет, прозаїк, перекладач, літературознавець, видавець. Під час Першої світової війни і в 1918–1925 рр. мешкав у Берліні, де став співробітником видавництва «Українське слово».
147. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 18.
148. Криза в Європі охоплювала не тільки соціально-політичну сферу, але й культурну. Масове суспільство породжувало й масову культуру. Авангардизм, розвинувши декадентські, штучні тенденції в модернізмі, раптово вихлюпнув у поле людської свідомості та емоційності концептуальну деструкцію, антиестетику і вульгарність. (Докл. див.: Хороб Ст. Українська модерна драма кінця ХІХ – початку ХХ століття (Неоромантизм, символізм, експресіонізм). – Івано-Франківськ, 2002. – С. 3-10).
149. ДАІФО, ф. 2-сч, оп.1, спр. 245, арк. 23. Невідомо, чи справді дійшло до реалізації цього задуму. Однак слід пам'ятати, що значну підтримку зовнішньополітичним виступам Є. Петрушевича продовжувала надавати українська еміграція в США. Під її впливом канадський делегат у Лізі націй Ш. Дегерті в середині 1921 р. запропонував Лізі націй і Раді послів Антанти приступити до остаточного вирішення проблеми Галичини. (Докл. див. Кутутяк М. Вказ. пр. – С. 187, 188). Можливо, що розширення засягів підприємства Оренштайна мало б виконувати і політичну мету – налагодження тривалих контактів еміграційних кіл ЗУНР в Європі з українськими осередками Північної Америки.
150. Йдеться про Східну Галичину. – Авт.
151. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 23, 23 (зв).
152. Там само. – Арк. 21 (зв) – 22. Звертаючись до виваженості станиславівського воеводи, Оренштайн зазначав: «(...) Чи ж мені не вільно шукати для мого товару ринку збуту, в якому мені більшовики відмовили, а Польща, моя вітчизна (підкресл. моє – *І. М.*) трактує мене як злочинця (...) для чого, і яким правом і на якій підставі я повинен бути затравленим як якийсь дикий звір, в Польщі, в Німеччині, і, навіть у Канаді і США?» (Там само. – Арк. 23 (зв). Наголошування на традиціях свого суспільства увиразнювало визначений тип Оренштайнової багатокультурності. «(...) ще раз підкреслюю: я не політик, але лишень промисловець (виділив Оренштайн – *І. М.*). Якщо тільки як польський громадянин мойсеєвого віровизнання обрав собі видавництво наукових творів українською мовою як джерело заробітку, то робив це тільки для того, бо сподівався звідти поважних прибутків, а при тому виконував теж етичну функцію культури. Це і є метою і стимулом моєї довголітньої, явної, поштивої і ретельної праці» (підкресл. моє – *Авт.*). (Там само). Виходячи з соціологічних побудов Р. Мертона (R.Merton), можна уявити деяку стратегію побудови відносин

Оренштайна із суспільством, яке він вважав «своїм» (передусім польське), але яке відмовлялося приймати його за «свого». Така стратегія передбачає такі особливості: 1) конформізм (ототожнення з суспільством більшості, соціальне відчуження розглядається як тимчасові труднощі, перспективи асиміляції); 2) ритуалізм (механічне слідування нормам довколишнього середовища, без ототожнення з ним); 3) ескапізм (повернення до приватної сфери, цинізм у ставленні до суспільства більшості); 4) протест (спроба змінити чинний порядок речей на користь альтернативних норм, змінити «правила гри»).

153. Слід підкреслити, що видавець планував приїхати до Коломиї ще в 1923 р., однак важка хвороба «ударемнила тоді виїзд». (ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 21(зв). Подорож 1924 р. була другим приїздом видавця до Коломиї (Там само. – Арк. 21). Пригадаймо, що перший відбувся у червні 1920 р. за посередництвом тодішнього польського посла у Берліні Шебеки (Там само. – Арк. 5, 7). Приїздові видавця до Польщі передувало тривале розслідування органів державної безпеки і місцевої влади. 19 липня 1924 р. генеральний консул Польщі у Берліні Добржинський звернувся до коломийського староства з проханням з'ясувати (відповідно до обіжника МЗС № 106 від 20.09.1923 р.) політичну діяльність Оренштайна, головним чином в період 1918–1920 рр. – «чи він є громадянином Польщі, і чи не приймав участі у шпигунстві, розбою, терористичних акціях, чи інших діяннях на шкоду польської держави» (ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 3; Там само, ф. 8-сч, оп. 1, спр. 8-с, арк. 12). Зовнішньополітичне відомство запитувало «чи належить йому візувати паспорт до Польщі, у випадку якщо Оренштайн є польським громадянином?» (Там само. – Арк. 14). Зі свого боку коломийський староста [д-р Чеслав] Павліковський [керівник староства і радник Станиславівського воєводства] лишень 21 серпня 1924 р. таємно надіслав офіційний запит стосовно особи Оренштайна до голови ізраїльської гміни Коломиї з вимогою «надати нотаріально засвідчену копію свідоцтва народження (...)» (Там само, арк. 18). З документів президіального відділу Станиславівського воєводського управління впливає зокрема й те, що саме коломийська влада категорично виступала проти повернення видавця до краю і вважала «надання йому візи для приїзду до Польщі як небажане» (Там само, арк. 20). Аналізуючи діяльність Оренштайна в 1918–1923 рр., польські органи держбезпеки звертали увагу на той факт, що «з огляду на поширений в краї комуністичний рух, як також повернення ворожих елементів з-за кордону, які під різними приводами домагаються повернення, а частина – старається про дозвіл на повернення, належало би за тим відмовити Оренштайнові повернення до краю. (...) він як крайній ворог польської держави і польського народу, у кожному разі перебуває у тісному контакті з відомими ворожими елементами за кордоном, і якщо б було

дозволено йому на повернення до краю, тим самим дано б на вільну руку до широкої ворожої діяльності не тільки усередині краю, але й за його межами». (Там само, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 9). Проте вже 26 серпня 1924 р. староста Павліковський із жалем повідомляв воеводство, що з приїздом до Польщі Оренштайна «справа перешкоди щодо його в'їзду стала безпредметною» (Там само. – Арк. 6). З донесень окружної команди державної поліції у Станиславові відомо, що Оренштайн прибув на територію Польщі 19 серпня 1924 р. на підставі закордонного паспорта і візи, виданих консульським відділом посольства Другої Речі Посполитої у Берліні 2 серпня того ж року, № 179333. Під час візової реєстрації у Варшаві довголітній адвокат видавця д-р Лейзор Шорр повідомив керівника служби Краснодубського, що «Яків Оренштайн приїхав до Польщі у справах дипломатичних, які, після прибуття з Берліну, доручило йому Міністерство внутрішніх справ». (Окружна команда державної поліції у Станиславові до президії воеводства у Станиславові: Яків Оренштайн – приїзд до Коломиї, спостереження. Машинописна копія від 26 серпня 1924 р. // ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 8). До Коломиї Оренштайн приїхав, як свідчила місцева експозитура політичної поліції, 24 серпня о 13:17 поспішним потягом з Варшави. Фрагмент таємного звіту старости Павліковського, складений двома днями пізніше, засвідчує, що до Коломиї видавець дійсно прибув 24 серпня, однак спочатку відвідав Станиславів. До коломийського староства він, як показують архівні документи, зголосився наступного ж дня, 25 серпня. У розмові з керівником місцевого органу виконавчої влади Оренштайн повідомив, що у Варшаві зустрічався з референтом МЗС П. Лосем і начальником відділу МВС – П. Рутковським. Як зазначав Павліковський, «Оренштайн скаржився, що у Коломиї невідомі йому особи поширювали погослки про його вороже відношення до польської держави» і що саме для цього він «має намір розпочати кроки щодо своєї реабілітації». (Староство у Коломиї до президії воеводства у Станиславові: Яків Оренштайн – політична діяльність. Машинописна копія від 25 серпня 1924 р. // Там само. – Арк. 6).

154. Про дружину Оренштайна та її подальшу долю на сьогодні будь-які відомості відсутні. – Авт.
155. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 9; Там само, ф. 8-сч, оп. 1, спр. 8-с, арк. 13, 13 (зв). Аналізуючи перебування Оренштайна у Коломиї протягом зазначеного періоду, належить врахувати, що він намагався налагодити діяльність власної друкарні, роботу якої провадив друкар А. Кисілевський. Саме поліграфічне підприємство стало предметом судового спору, а книгарня – зачинена з причини браку офіційного дозволу влади на її функціонування. (Там само, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 6). З цього приводу повідомлялося зокрема, що «Оренштайн

користується у Коломії досить сумнівним авторитетом, і, загалом вважається особою, яка не заслуговує на довіру». (Там само.). Цілком можливо, що саме за посередництвом окупаційної влади проти Оренштайна планувалося влаштувати показовий судовий процес у Коломії в недалекому майбутньому. Свідчити проти видавця наважилися коломийці Станіслав Стефанський, Францішек Бугайський і Станіслав Шеллер, які, однак, «просили про певну дискрецію» (Там само. – Арк. 9 (зв). За таких обставин вносили пропозиція щодо оперативного затримання єврейського діяча. З рапорту коломийського дільничого Пйотра Гольки відомо, що «Яків Оренштайн прибув з Польщі до Німеччини як таємний агент з метою отримання інформації про внутрішньо- і зовнішньополітичну діяльність польської держави» (Там само. – Арк. 22 (зв). У цьому ж документі зазначалося, що «під політичним оглядом Оренштайнові приписано шпигунство – за часів українських [1918–1919 рр.] він видавав українські книжки для організаційних цілей й брав участь у агітаціях з комендантом [Теодором] Примаком; пізніше, після відступу українських військ, збирав усілякі інформації для агітації аж до 1920 р., коли під час наступу більшовицьких військ, виїхав до Німеччини» (Там само. – Арк. 35, 35 (зв). У вересні видавець просив коломийського надкомісара державної поліції Юліяна Урбановського заслухати свідчення о. каноніка Олександра Русина, адвокатів, д-ра Аллерганда і д-ра Лейзора Шорра, Еліаша Ціманда, Едварда Фрухтера, директора гімназії Прокопа Мостовича і директора українського кооперативу Захара Скварка щодо його політичної реабілітації й остаточного заперечення «формальної легенди політичної діяльності». (Лист Я.Оренштайна до повітової команди державної поліції у Коломії від 16 вересня 1924 р. // ДАІФО, ф. 8-сч, оп. 1, спр. 8-с, арк. 24, 24 (зв).

156. Голька, Пйотр (19.02.1887, с. Опатув, повіт Кемпно Познанського воєводства – р. с. н.) – «провізоричний постерунковий». Закінчив шість класів народної школи. Володів польською (слабо) і німецькою мовами. За фахом – будівельник. Проходив військову службу в період від 15.10.1907 до 01.10.1909 рр. і від 16.08.1914 до 30.12.1918 рр. при 24-му німецькому полку піхоти як капрал на російському і сербському фронтах. Від 15 травня 1920 р. – в польській державній поліції, з 1 серпня 1920 р. – у коломийській команді державної поліції, 18 жовтня 1920 р. – перенесено по службі до с. Товмачика, тепер Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. Курси підвищення кваліфікації відбув 27 липня 1920 р. в окружній школі політичної поліції у Коломії з «добрим поступом». 7 червня 1921 р. подав прохання про перенесення до познанської окружної команди державної поліції. В період від 15.10.1909 до 01.08.1914 рр. і від 20.02.1919 до 07.05.1920 рр. працював робітником на будівництві у Берліні. Стосовно приватного життя відомо про дружину – Ядвігу Гольку (з дому Свірат), дітей – Яна (нар. 04.01.1912 р.), Ірену Леокадію (нар. 01.11.1919 р.). (ДАІФО, ф. 68

- [Станиславівське воєводське управління державної поліції, м. Станиславів], оп. 1, спр. 833 [Постерунковий Голька Пйотр], арк. 1–41).
157. З кваліфікаційного листа польської державної поліції в 1920–1921 рр. зокрема знаємо й те, що П. Голька був «людиною поважною, нещирою, досить пильною, але й достатньо податливою». Зазначалося, що «характер у нього послухний. але він важкий до розмови, мало товариський, стосовно влади і населення – відношення задовільне». Висновок польського чиновника очевидний – «добрий поліціант». (ДАІФО, ф. 68, оп. 1, спр. 833, арк. 1, 1 (зв), 3, 7). Зустріч і конфлікт П. Гольки з Оренштайном міг відбутися саме під час перебування у німецькій столиці.
158. Староство у Коломиї до президії Станиславівського воєводства: Яків Оренштайн – діяльність політична. Від 15 вересня 1924 р. // ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, 15.
159. Мостович, Прокіп – директор КУГ у 1915–1927 рр.
160. Левицький, Богдан (1883, с. Нижнів, тепер Тлумачького р-ну Івано-Франківської обл. – 1948). У 1919 р. повернувся до Коломиї. Викладач німецької й української мов у КУГ, вчительському жіночому семінарі УПТ «Рідна школа».
161. Роздольський, Михайло – викладач латинської та німецької мов у КУГ від 1907 р.
162. Скварко, Захар – від 1 листопада 1918 р. бурмістр Коломиї, голова повітової УНРади, член Постійного окружного організаційного комітету (ПООК) (від 14 листопада 1918 р.). У 1919 р. – директор українського кооперативу «Покутський союз».
163. Думін, Ромуальд – в 1924–1925 рр. суддя коломийського окружного суду.
164. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 6. Староста Павліковський стосовно власності Оренштайна підкреслював, що «документи щодо справи книгарні і випозичальні книжок знаходяться у воєводстві». (Там само.). Згадані підприємства, ймовірно, містилися в будинку по сучасній вул. Гетьмана Івана Мазепи, 10.
165. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 15. В таємному рапорті коломийського староства зазначалося, що Оренштайн перебуватиме у Львові 3–4 тижні. В цьому місті видавець зустрівся і з директором поліції д-ром Райнлендером. (Там само.). Про зміст цієї зустрічі інформації немає. – Авт.
166. Смаль-Стоцький, Степан (1859–1938) – український науковець-мовознавець, громадський і політичний діяч. Голова місії ЗУНР в Чехословацькій Республіці (від грудня 1918 р.), Голова Українського клубу в Празі (від 19 серпня 1919 р.). Про темперамент Ст. Смаль-Стоцького як політичного діяча свідчить опосередкований уривок його листа до коломийського видавця і педагога Дмитра Николишина (1884–1950?): «(...) Страх треба би було їм дзеркало перед очі

- поставити, щоби в нім побачили себе всі ті наші герої світової війни і всяких революцій, усі ті Петрушки і Кості, і Селезінки, і Трилі, і Грушевські, і Шаповали, і Петлюри, і Микитеї, і Назаруки, геть усі недотепи, дурисьвіти, блазні і т. д., що занастили наш край. Яке то пекло дало-б ся тепер змалювати». (Лист Ст. Смаль-Стоцького до Дм. Николишина від 9 лютого 1926 р. // МІК, ВФ, інв. № 4553, арк. 2 (зв).
167. Знайомство Оренштайна з відомим діячем української еміграції могло відбутися вже у 2-й половині 1919 р. Однак, як повідомляв сам видавець, у 1923 р. він з допомогою проф. Ст. Смаль-Стоцького без зайвих перешкод отримав закордонний паспорт і візу в Берліні для подорожі в Галичину. Проте лишень хвороба унеможливила поїздки. (ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 21 (зв). Польська сторона також цікавилася взаєминами цих двох діячів. Коломийський староста Павліковський зазначав, що він особисто виступав проти участі Оренштайна в акції професора, як такого, «чия участь не принесе користі польській державі». (Там само. – Арк. 6).
168. Слід пам'ятати, що в цей час у Галичині діяв Український таємний університет (УТУ), який переслідувала польська влада. Так у 1921–1922 рр. тут функціонували три факультети – філософський, правничий і медичний, на яких навчалось 1258 студентів. В УТУ діяло 54 кафедри. Впродовж першого академічного року польська поліція арештувала понад 100 студентів. У жовтні 1921 р. було заарештовано ректора УТУ проф. Василя Щурата, тодішнього голову НТШ. (Кугутяк М. Вказ. пр. – С. 234). Визначаючи університетську справу «найголовнішим питанням практичної політики українського громадянства в Польщі, зокрема галицького», редакція берлінського часопису «Літопис політики, письменства і мистецтва» запропонувала розпочати всебічну дискусію щодо становлення, розвитку й основних вимог до цієї поважної інституції шляхом анкетування авторитетних громадян. (Докл. див.: Кулеша Н. «Літопис політики, письменства і мистецтва» (1923-1924) – український суспільно-політичний часопис у Берліні // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 135).
169. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 21 (зв).
170. Генеральне консульство Польщі у Берліні до коломийського староста. Обіжник від 18 грудня 1924 р. // ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 26.
171. Староство в Коломиї до Станиславівського воєводства: Яків Оренштайн – скарга. Машинописна копія від 31 березня 1925 р. // Там само. – Арк. 29. Староста Павліковський таємно повідомляв воєводство про чергові намагання видавця зняти з себе звинувачення в антидержавній діяльності та прохання про «політичну реабілітацію». У цьому випадку коломийська влада, покликаючись на попереднє слідство 1923-1923 рр., вказувала, що справа Оренштайна є лишень приватним

- конфліктом видавця, а тому воєводство не вбачає необхідності далі її провадити. Додатково йшлося про судовий процес між Оренштайном і Мендлем Фрідманом у коломийському повітовому суді стосовно власності видавця. (Начальник політичного відділу МВС Польщі до воєводи у Станиславіві. Від 12 травня 1925 р. // Там само. – Арк. 32).
172. Докл. див.: Гон М. Вказ. ст. – С. 105. Дослідник називає визначальною тенденцією цього періоду герметизацію обох національних таборів (українського й єврейського) у лоні власних національних інтересів.
173. Йдеться про судовий процес над євреєм, звинуваченим у замаху на президента Польщі С. Войцеховського, який був здійснений 5 вересня 1924 р. у Львові. На місці терористичного акту затримали 24-літнього єврея Станіслава Штайгера – студента-правника, який ніякою політичною активністю не відзначався, хоча співчував сіоністичному рухові. Насправді замах здійснила Українська військова організація (УВО). (Див.: Євреї в Україні: Навчально-методичні матеріали (додаток до курсів «Історія України» і «Всесвітня історія»). / І. Б. Кабанчик. – Львів, 2001. – С. 75). 15 вересня 1924 р. почалося засідання військово-польового суду, який не брав до уваги заяви УВО, а керувався сумнівними свідченнями випадкових свідків.
174. Гон М. Вказ. ст. – С. 105. На думку українських політиків, так звана «штайгеріяда» була тим рубіноком, коли відбувся перехід євреїв Галичини на позицію беззастережного угодовства до нової влади. Львівська газета «Діло» у листопаді 1925 р. підкреслювала слова сенатора Рінгеля: «(...) Не хотів би я генералізувати того всього, щоби ту тактику приписувати українському громадянству, або хоч би у значній його частині, але можливе що Ольшанський і Новак є в контексті і співдіють з гакенкрайцлерами [з нім. *Nakenkreuzler* – німецький фашист] в Берліні, спричинив, що в тій отруйній кузні пруських юнкрів молодим, недосвідним студентам зуміли піддати такі пляни, невідомі молодій слов'янській душі і чужі їй. То могло повстати тільки в Берліні, то є «Made in Berlin». Гакенкрайцлерам йшло про те, щоби представляти того обвинуваченого Жида – як переворотника, а опісля коли виявиться, що той Жид невинний – то вони хотіли би доказати, що польські суди є несправедливі і засуджують невинних». (Цит. за: Сіоністичні прокуратори // Діло. – Львів, 1925. – 5 лист., № 248 (10631). – С. 2). Український політик Роман Перфецький 1 листопада 1925 р. у Берліні заявив, що «в засуд Штайгера супроти стану процесу не вірю». (Див.: Містифікація. На маргінесі Штайгеріяди. Спростування д-ра Перфецького // Там само. – С. 4).
175. З цього приводу відомий єврейський політичний діяч І. Вальдман зустрівся у Берліні з Євгеном Коновальцем, а член УВО С. Ольшанський у поліції Німеччини

- дав письмове зізнання в тому, що саме він вчинив замах. 28 листопада 1925 р. це зізнання друкується в газетах. У грудні 1925 р. Штайгер був звільнений.
176. Уряд диктатора ЗУНР надавав організаційну та фінансову підтримку УВО. На засіданнях уряду 1 жовтня і 2 листопада 1920 р. було ухвалено рішення «вислати 100 000 корон на руки Боевого Комітету на підможенне військової та політичної організації в краю». (Кугутяк М. Вказ. пр. – С. 209). Стосунки між урядом ЗУНР і проводом УВО загострилися влітку 1920 р., коли у Відні прихильники Є. Коновальця утворили гурток «Молода Галичина», який виступив проти концепції державної самостійності Галичини та надмірного оптимізму уряду ЗУНР стосовно допомоги країн Антанти у вирішенні галицької проблеми. (Там само. – С. 210).
177. Комендант державної поліції у Станиславові до окружного уряду політичної поліції у Львові: Процес Штайгера – інформації. Відпис від 7 листопада 1925 р. // ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 36, 36 (зв). З документів поліції дізнаємося, що Оренштайн переконавав шефа берлінської політичної поліції д-ра Мюллера в непричетності С. Штайгера до замаху і вказував на свідчення С. Ольшанського. Одночасно видавець перебував у тісному контакті з захисником Штайгера – адвокатом д-ром Ландау з Перемишля (Там само. – Арк. 36). 25 листопада 1925 р. станиславівський комендант повідомив Львів, що з-поміж свідків захист виокремив Пастернаківну і Ледльову, які, як виявилось, були давно знайомі і фігурували в інших судових актах у Станиславові. (Комендант державної поліції у Станиславові до окружного уряду політичної поліції у Львові: Процес Штайгера – інформації. Машинописна копія від 25 листопада 1925 р. // ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 37). Про подальше ангажування Оренштайна в названий процес – інформації немає.
178. Цит. за: Королів-Старий В. Мертві вперед!.. // Рідна мова. – 1938. – Ч. 1 (61). – С. 14.

Дискурс міжетнічної інтеграції: аккультурація периферійної етнопонаціональної спільноти

1. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. I. До початку XI віка. – Видання третє, доповнене. – К., 1913. – С. 140–149; Stökl G. Osteuropa und die Deutschen. Geschichte und Gegenwart einer spannungsreichen Nachbarschaft. – Oldenburg-Hamburg, 1967. – S. 93, 99–100; Major O. Germanische Interferenzen in den ukrainischen Mundarten // Studien zu Deutsch-Ukrainischen Beziehungen. – Nr. 3. – München, 1999. – S. 59.
2. Рудницький С. Огляд національної території України // Степан Рудницький. Чому ми хочемо самостійної України? 36. пр. / Упор., передм. О.І. Шабля. – Львів, 1994. – С. 222.
3. Galizien (Königreich Galizien u. Lodomerien), In: Allgemeine Realencyklopädie, oder Conversationslexikon für alle Stände. / Dritte, gänzlich umgearbeitete und sehr vermehrte Auflage. In zwölf Bänden. Bd. 6 [Franz-Grot]. – Regensburg, 1869. – S. 242, 243.

4. Домбровський О. Антиподи ранньоісторичних процесів Євразії // Студії з ранньої історії України. Збірник праць. – Львів-Нью Йорк, 1998. – С. 87, 88; Дейвіс Н. Європа: Історія. / Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. – К., 2000. – С. 71.
5. Конопля В.М., Кочкін І.Т. Планіграфія й житлобудування трипільських поселень Північно-Східного Передкарпаття // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історичні науки. – Вип. I. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 44; Вони ж. Мідні трипільські сокири Верхнього і Середнього Подністров'я // Там само. – Вип. II. – 1999. – С. 3, 5, 7; Ткачук Т.М. Керамічний комплекс з Незвиська III і його значення для генезису трипільської культури на території Галичини, Буковини і Поділля // Там само. – С. 11–12.
6. Пастернак Я. До проблеми поширення й хронології лінійно-стрічкової кераміки в Європі. – Авгсбург, 1948. – С. 3.
7. Там само. – С. 7, 10.
8. Пелецишин М. Міграційний фактор в етнокультурній історії Північного Прикарпаття і Західної Волині у V-I тис. до н. е. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 33. – Львів, 1996. – С. 11.
9. Пелецишин М.А. Зв'язки давнього населення України і Європи (V-II тис. до н. е.). – Львів, 1996. – С. 6-8.
10. Історія Прикарпаття // Мій рідний край – Прикарпаття. / Відп. ред. В.І. Кононенко. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 38–39.
11. Баран С. Давній Галич у світлі археологічних досліджень // Археологія. Науковий журнал. – К., 1999. – № 2. – С. 81.
12. Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях. / За ред. М. Антоновича. – Нью Йорк-Торонто-Париж-Мюнхен, 1976. – С. 73.
13. Бичко І.В. Німеччина // Українська культура: Історія і сучасність. Навч. посібник. / За ред. С.О. Черепанової. – Львів, 1994. – С. 326.
14. Великий приплив германізмів з долішньої і горішньої німецької мови частково безпосередньо, а значною мірою через польське посередництво припадає на XIV–XV ст. в зв'язку з масовим поселенням німецьких ремісників у Речі Посполитій і в містах Галичини. Германізми того часу охоплюють переважно ремісничу й торговельну термінологію, сферу цехового і міського самоврядування, також деякі загальні й абстрактні поняття (слюсар, друк, цаль, ринок, рахунок, вухналь, ратуша, дякувати, рятувати, смак). (Ю[рїй] Ш[евельов]. Германізми // Енциклопедія Українознавства. – Т. 1. – Перевидання в Україні. – К., 1993. – С. 365; Major O. Germanische Interferenzen in den ukrainischen Mundarten // Studien zu Deutsch-Ukrainischen Beziehungen. – Nr. 3. – München, 1999. – S. 59.

15. Див.: Грабовецький В. Столиця Ростиславичів і Романовичів у міжнародних відносинах XII–XIII століть (до 1100-річчя заснування Галича) // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історичні науки. – Вип. I. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 3–13; Котляр М. Дипломатія галицьких і волинських князівств XII–XIII ст. // Київська Старовина. Науковий історико-філологічний журнал. – К., 2000. – № 4 (334). – С. 3–14; Пшик В. Про перебування візантійського імператора Олексія III Ангела на галицько-волинських землях // Науковий збірник Українського Вільного Університету. – Т. 18. – Мюнхен-Львів, 1996. – С. 116, 129.
16. Купчинський О. Із спостережень над розвитком документа та діяльності князівської канцелярії Галицько-Волинських земель XIII – першої половини XIV століть // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1996. Т. ССXXXI. – С. 59. Водночас ця обставина доводить необхідність ретельного пошуку і вивчення документів та актів галицько-волинських земель XIII – першої половини XIV ст. Дослідження дипломатичних стосунків України та її складових частин з Візантією, країнами Центральної, Південної та Західної Європи серйозно утруднене тією обставиною, що автентичні тексти міждержавних політичних угод IX–XIII ст. не збереглися до нашого часу. Відсутність дипломатичних актів України є головною складністю джерелознавчого характеру при вивченні її зовнішньої політики.
17. Там само. – С. 98.
18. Див.: Українська та зарубіжна культура: Навч. посіб. / М.М. Закович, І.А. Зязюн, О.М. Семашко та ін.; За ред. М.М. Заковича. – К., 2000. – С. 436; Werdt Ch. von. Halyc-Wolhynien-Rotreußen-Galizien: Im Überlappungsgebiet der Kulturen und Völker, In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1997. – Bd. 45, Hf. 2. – S. 269–272.
19. М[аркіян]. Т[ерлецький]. Нарис історії України. Лекція 2: Галицько-Волинська Держава // Вступний курс українознавства (Український Народний Університет). Рік I. – Зошит 2. – Мюнхен, 1953. – С. 18, 25; Mirschuk I. Geschichte der Ukrainischen Kultur, In: Veröffentlichungen des Osteuropa-Institutes München. (Hrsg): Hans Koch. – Bd. XII. – München, 1957. – S. 32–33.
20. Напр.: Державний і політичний провід Галицько-Волинської держави, а пізніше королівства досить широко протегував німецькому населенню міст краю. Про це свідчать історії володарювання галицьких і волинських князів: Романа (1199–1205), Данила (1205–1264) та Василька (1205–1269), Лева I (1264–1301?), Андрія і Лева II (1308–1323), Юрія II Болеслава (1325–1340), Любарта Дмитра (1340–1385), Владислава (1372–1378). Закріплюючи свої позиції, Данило Галицький увінчується королівською короною, причому обирає місцем коронації Дорогичин на Підляшші. Цим він підкреслював свої права на місто, біля якого князь ще 1238 р. переміг німецьких лицарів Добжинського ордену і взяв у полон їхнього

- магістра. Сини Юрія – Андрій і Лев (1315–1323) надали певні привілеї торнським і краківським купцям, а в закордонній політиці опиралися на союз із Німецьким орденом, важливий і для торгових зв'язків, і для забезпечення проти зростаючої сили Литви. Традиційну політику своїх попередників вів Юрій Болеслав Тройденевич (1323–1340), підтримуючи Німецький орден і сильно підкреслюючи свої володарські права у внутрішньому правлінні; особливо протегуючи містам і чужинцям, спираючись на німецьких городян у боротьбі проти боярської верхівки, навіть підтримав пропаганду Католицької Церкви. (Див.: Галицько-Волинський літопис. / Пер. Л. Махновця, упор. Р. Федорів. – Львів, 1994. – С. 96-97; Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. – Т. 1. – До середини XVII століття. – 2-ге вид. – К., 1993. – С. 197, 201, 202–203, 210–214; Die Romanovici von Halic-Wladimir, In: Rhode G. Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung. – Bd. I. – Köln-Graz, 1955. – Genealogische Tafel 4).
21. Нпр.: Січинський В. Назва України. – Авгсбург, 1948. – С. 20, 23, 24.
 22. Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. – К., 1996. – С. 155-172; Зимомря М. Німеччина та Україна: У нарисах взаємодії культур. – Париж-Львів-Цвікау, 1999. – 156 с.
 23. Halibej M. Das Bürgertum von Lemberg // Das ukrainische Lwiw-Lemberg. – München, 1954. – S. 27, 28.
 24. Ісаєвич Я. Мандри Мартина Груневега – маловідомий німецький опис України на переломі XVI-XVII ст. // Німецькі колонії в Галичині: Історія – Архітектура-Культура. / Впор., ред. Г. Петришин. – Львів, 1996. – С. 36; Його ж. Найстаріший історичний опис Львова // Ярослав Ісаєвич. Україна давня і нова: Народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 144.
 25. Яковенко Н. Нарис історії України. З найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С. 84.
 26. Müller S. Galizien und sein Deutschtum. Eine Dokumentation aus Sepp Müllers Nachlaß erzählt durch Unterlagen des Hilfskomitees der Galiziendeutschen 1948–1951. – Bd. I. – Stuttgart, 1999. – S. 1.8.
 27. Лінч Дж. Г. Середньовічна церква. Коротка історія. / Пер. з англ. В.Шовкуна. – К., 1994. – С.434-446; Дейвіс Н. Європа: Історія. – К., 2000. – С. 485, 487.
 28. Колонією називалося поселення з населенням щонайменше 20 родин, які створили автономну адміністративну одиницю (гміну). Див.: Kolonie, In: Knaurs Lexikon A-Z. München: Droemersch Verlaganstalt, 1949. K. 793.
 29. Стеблій Ф. З історії взаємин українців і німецьких поселенців у Галичині у середині XIX ст. // Німецькі колонії в Галичині. – Львів, 1996. – С. 125; Schankweiler E.–J. Wirtschaftliche und soziale Gründe für die Auswanderung der Deutschen

- aus der Pfalz Ende des 18. Jahrhunderts // *Zeitweiser der Galiziendeutschen*. – Stuttgart, 1998. – S. 36.
30. Штойко П. Географія німецьких колоній у Галичині кінця XVIII – початку XX століть // *Німецькі колонії в Галичині*. – Львів, 1996. – С. 68–69; *Das Annsiedlungswesen in der Bukowina seit der Besitzergreifung durch Österreich. Mit besonderer Berücksichtigung der Ansiedlung der Deutschen, von Raimund Friedrich Kaindl*. – Innsbruck, 1902. – S. 8–9, 20.
31. Гайнц Г–К. Закладення поселень періоду Йосифінської колонізації в Галичині та особливий приклад Кьоніґсау // *Німецькі колонії в Галичині*. – Львів, 1996. – С. 80–124.
32. Braun F. *Die Herkunft der josefinischen Siedler Galiziens // Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch.* / *Zusammengestellt von J. Krämer*. – Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. – S. 52.
33. *Ibid.* – S. 57–59.
34. Німці на Україні // *Енциклопедія Українознавства*. – Т. 5. – С. 1768; *Das Annsiedlungswesen in der Bukowina seit der Besitzergreifung durch Österreich. Mit besonderer Berücksichtigung der Ansiedlung der Deutschen, von Raimund Friedrich Kaindl*. – Innsbruck, 1902. – S. 145–148.
35. Baranski K. *Przemieneli zagonczyky, chliboroby, chasydzi... Rzecz o ziemi Stanisławowsko-Kołomyjsko-Stryjskiej*. – London, 1988. – S. 56, 58.
36. *Das Annsiedlungswesen in der Bukowina seit der Besitzergreifung durch Österreich. Mit besonderer Berücksichtigung der Ansiedlung der Deutschen, von Raimund Friedrich Kaindl*. – Innsbruck, 1902. – S. 247–271, 277–307.
37. Eichholz L. *Die Ausstrahlung des österreichischen Schulwesens nach Osten und Südosten (1774–1918) // Ostdeutsche Wissenschaft*. – Berlin, 1959. – Bd. VI. – S. 202, 203.
38. Головацький Я. Подорож по Галицькій та Угорській Русі, описана в листах до приятеля Л. [лист № 8 від 8 серпня 1839 р.] // *Подорожі в Українські Карпати*. / 36., упор. М. Вальо. – Львів, 1993. – С. 85–88.
39. Unterschütz R. *Deutsche Siedlungen im ostgalizischen Raume Kolomea // Zeitweiser der Galiziendeutschen*. – Stuttgart, 1976. – S. 37, 38.
40. Kolmer S. *Die historische Entwicklung der deutschen Sprachinsel Galizien: Mariahilf, Flehberg, Rosenheck. Vororte der Stadt Kolomea*. – Gifhorn, 1993. – S. 63.
41. *Ibid.* – S. 59, 63.
42. Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника НАН України. – Ф. 141, оп. 1, спр. 1208, арк. 21; Müller S. *Das Zusammenleben von Deutschen und Nichtdeutschen in Galizien // Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch*. – Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. – S. 253.
43. *Landes-Gesetz- und Verordnungsblatt für das Königreich Galizien und Lodomerien samt dem Großherzogtume Krakau*. – Jahrgang 1907. – Lemberg, 1907. – S. 39.

44. Krämer J. Die Mundarten der galizischen Schwabensiedlungen // *Zeitweiser der Galiziendeutschen*. – Stuttgart, 1962. – S. 65–66; Baranski K. Przemieneli zagonczyky, chliboroby, chasydzi...Rzecz o ziemi Stanisławowsko-Kołomyjsko-Stryjskiej. – London, 1988. – S. 285, 397.
45. Яворська-Сокольська З. Бекерсдорф // Підгаєцька земля. – Нью Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1980. – С. 381.
46. Грицишин І. Надіїв // *Стрищина: Історично-мемуарний збірник*. – В 3-х т. – Нью Йорк–Торонто–Париж–Сідней, 1993. – Т. III. – С. 283; Baranski K. Przemieneli zagonczyky, chliboroby, chasydzi ...Rzecz o ziemi Stanisławowsko-Kołomyjsko-Stryjskiej. – London, 1988. – S. 232.

**Культура «міжетнічного спілкування»:
газета як засіб конфесійної мобілізації**

1. *Енциклопедія Українознавства: У 2 т. / За ред. В. Кубійовича і З. Кузелі*. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. – Т. 1. – С. 162, 170; Макар Ю., Шестакова К. Етнорелігійний склад населення Буковини та Галичини у першій чверті ХХ ст. // *Буковинський історико-етнографічний вісник*. – Чернівці, 2000. – Вип. 2. – С. 78, 79.
2. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАУ, м.Львів). – Ф. 146, оп.4, од. зб. 154. – Арк. 61 зв, 62–65, 83, 84, 84 зв; *Jozefinizm: Dorzutek do dziejów Kościoła Polskiego przez X. M. Zarczyckiego*. – Grodzisk, 1865. – S. 15, 19, 41, 42; Hinschius P. Staat und Kirche. – Freiburg in Breislau, 1883. – S. 207.
3. ЦДАУ, м. Львів. – Ф.146, оп. 4, од. зб. 154. – Арк. 99, 104(зв.), 128–130, 131(зв.).
4. Див.: Müller E. Die deutschen Katholiken in Ostgalizien // *Ostgalizien. Die deutsche Minderheit bis zur Umsiedlung 1939/40. Geschichts-und Begleitbuch für Reisen in die westliche Ukraine*. – Stuttgart, 1996. – S. 73; Ruland L. Die Leichenverbrennung vom Standpunkte der christlichen Weltanschauung. – Köln, 1910. – S. 14.
5. ЦДАУ, м. Львів. – Ф. 146, оп. 4, од. зб. 152. – Арк. 1, 2, 18 (зв.), 21 (зв.), 25, 85; Арк. 25 (зв.) – 68: Actus Separatus Primus. Articulus I, 1–2, 3–6, 8–11, 14–16; Articulus III, 1, 2, 4, 6–7; Articulus IV, 1–4, 5–7; Articulus V, 1, 2, 3; Walloschke R. Die evangelischen Gemeinden in Galizien und ihre kirchliche Entwicklung von 1772 bis 1918 // *Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch / Zusammengestellt von Julius Krämer. / [Hrsg.] vom Hilfskomitee der Galiziendeutschen*. – Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. – S. 110, 111.
6. Законъ конкуренційный о ставленю церквей (костеловъ) и будынковъ парохіальныхъ, о справленю прирядовъ и знарядовъ церковныхъ, зъ 15 серпня 1866 // *Зборникъ законъвъ адміністраційныхъ / Ред. Д. Савчакъ*. – Львовъ, 1893. – С. 216, 217; Madey J. Kirche zwischen Ost und West. Beiträge zur Geschichte der Ukrainischen und Weißruthenischen Kirche. – München, 1969. – S. 114–117.

7. ЦДІАУ, М. Львів. – Ф. 146, оп. 4, од. зб. 154. – Арк. 102 (зв.), 104 (зв.), 128, 129.
8. Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskim na rok 1902. – Lwów, 1902. – S. 441.
9. Ibid. – S. 441; ЦДІАУ, м. Львів. – Ф. 427, оп. 1–4, од. зб. 2031.
10. Walloschke R. Die evangelischen Gemeinden in Galizien und ihre kirchliche Entwicklung von 1772 bis 1918 // Heimat Galizien. – S. 117.
11. М-ль. Збори (чотирнадцять) реформованого (гельвецького) Сеніорату А(угсбурзької). і Г(ельвецької). Церкви в Польщі // Віра і Наука. – 1928. – 7 верес.
12. Ladenberger E. Die kirchenpolitische Entwicklung in Polen von 1918 bis 1939 mit besonderer Berücksichtigung der Evangelischen Kirche A. und N.B. in Galizien // Heimat Galizien. – S. 119–128.
13. Дворянин Г. Сектантський і протестантський рух // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: У 3 т. – Львів; Станіславів; Коломия, 1935. – Т. 3. – С. 927, 928; Koch H. Ukraine und Protestantismus // Ostdeutsche Wissenschaft. Jahrbuch des Ostdeutschen Kulturrates. – Berlin, 1954. – Bd. I. – S. 55.
14. Романюк М. М., Галушко М. В. Українські часописи Коломії (1865–1994 рр.): Історико-бібліографічне дослідження. – Львів, 1966. – С. 108.
15. Курдик А. Друковане слово Коломії // Коломия й Коломийщина: 36. споминів і статей про недавнє минуле. – Філадельфія, 1988. – С. 318; Монолатій І. Коломия як видавничий центр західноукраїнської провінції (друга пол. XIX – перша чверть XX ст.) // Бібліотечний вісник: [Київ]. – 1996. – № 4. – С. 26.
16. Романюк М. М., Галушко М. В. Українські часописи Коломії (1865–1994 рр.). – С. 106–111; Пляголюк В. Українська преса Покуття як джерело дослідження економічного та суспільно-політичного життя краю 20–30-х XX ст.: до історіографії проблеми // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 576.
17. Боровський В. Покликані на волю (з євангельської, церковно-реформаційної праці між українцями в Західній Україні). На Покутті // Боровський В. Під покровом Всевишнього: Спомини. – Атланта, 1983. – С. 62–63; Монолатій І. Духовна Коломия: Причинки до історії християнства Коломії. – Коломия, 1998. – С. 20, 21.
18. Evanelische Gemeindeblatt [Snanislaw]. – Jhrg. XXII. – 1925. – Nr.4. – S. 44; Wagner R. Die ukrainisch-reformatorsche Bewegung in Ostgalizien // Rudolf Wagner. Vom Halbmond zürn Doppeladler: Ausgewählte Beiträge zur Geschichte der Bukowina und der Czernowitzer Universität «Francisco-Josephina». – Augsburg, 1996. – S. 115, 127.
19. Сіреджук П. Багінсберг (Baginsberg) // Енциклопедія Коломийщини / За ред. М. Васильчука, М. Савчука. – 3 ш. 2. – Коломия, 1998. – С. 14, 15; Koch H. Ukraine und Protestantismus // Ostdeutsche Wissenschaft. – Bd. I. – Berlin, 1954. – S. 56; In

Pokutien, dem Ostteil des Karpatenvorlandes // Heimat Galizien im Bild / Redigiert von Josef Lanz und Rudolf Unterschütz [Heimatbuch der Galizien-detschen. – Teil III]. – Stuttgart-Bad Cannstatt, 1983. – S. 292–308.

20. Від Головної Управи Українського Єванг. Об'єднання в Північній Америці до Укр. Єв. Християн на зах. укр. землях // Віра і Наука. – 1929. – Ч. 18–18.
21. Євангельський рух на українських землях // Віра і Наука. – 1926. – Ч. 2; Монолатій І. Німецькі поселення Коломиї // Монолатій І. Коломиезнавство: Нариси історії Коломиї у контексті взаємовідносин слов'янських народів: Навч. посібник. – Коломия, 1996. – С. 160, 161.
22. Євангельський рух на українських землях // Віра і Наука. – 1926. – Ч. 3.
23. З євангельського руху в Молодятині // Віра і Наука. – 1926. – Ч. 4.
24. Дворянин Г. Сектантський і протестантський рух // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: У 3т. – Львів; Станіславів; Коломия, 1935. – Т. 3. – С. 927.
25. Д. Б. Звідки взялась і що то є євангельська віра? // Віра і Наука. – 1928. – 22 трав.
26. Великодні свята в Коломиї // Віра і Наука. – 1926. – Ч. 6.
27. Д. Б. Звідки взялась і що то є євангельська віра? // Віра і Наука. – 1928. – 22 трав.
28. І.Ж. Львів (3 укр. євангельського руху в світі, та на укр. землях під Польщею) // Віра і Наука. – 1928. – 7 верес.
29. Степанович М. Євангелики без маски (Правдиве обличчя євангелизму між українським народом в Галичині в рр. 1925–1939). – Коломия, 1936. – С. 16–18, 41–43.
30. Віра і Наука. – 1927. – 1 лют.
31. Віра і Наука. – 1928. – 25 жовт.
32. К. А. Визначний гість в Коломиї // Віра і Наука. – 1927. – 15 трав.
33. Там само.
34. Відділ Євангелістів Християн Реформованих. Коломия // Віра і Наука. – 1928. – 22 січ.
35. Мельничук І. Милі гості (3 укр. євангельського руху в світі, та на укр. землях під Польщею) // Віра і Наука. – 1928. – 25 верес.
36. Доклад див.: Монолатій І. Етнополітичний аспект історії німецького населення Галичини і Буковини міжвоєнного періоду // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці, 2000. – Вип. 2. – С. 43.
37. Романюк М.М., Галушко М.В. Українські часописи Коломиї (1865–1994 рр.). – С. 108.
38. 3 українського євангельського руху в світі та на українських землях під Польщею // Віра і Наука. – 1929. – 20 січ.

39. Хроніка. Коломия-Багінсберг // Віра і Наука. – 1929. – 15 берез.
40. Там само.
41. Віра і Наука. – 1938. – Ч. 12.
42. Там само.

* Протестантизм – загальна назва релігійних течій, пов'язаних з Реформацією. Вперше застосована на Шпейерському райхстазі князів-лютеран 1529 р. через зазіхання католицької партії на принцип свободи віросповідання. Третій, поряд з католицизмом і православ'ям, напрям у християнстві.

* У цьому разі можна говорити про деяку умовність терміна «німці». В першоджерелах переписів вони подекуди називали себе «швабами», «австрійцями», «євангелістами авгсбурзькими» та ін. Етнонім «німець» мав класовий зміст. Ця назва радше стосувалася крамаря, ремісника або лихваря. Пізніше вона поширювалася на кожного, хто мав суто міський фах – письменників, шкільних учителів, клерків, адвокатів. Німці дуже часто усвідомлювали себе австрійцями, а не німцями, так само, як дворяни Пруссії вважали себе винятково прусами. Слід підкреслити, що у 1805–1815 рр. Німеччини не існувало взагалі, а після 1815 р. німецькі суб'єкти Габсбурзької монархії знову стали членами «Німецької конфедерації». (Докл. див.: А. Дж. П. Тейлор. Габсбурзька монархія 1809–1918. Історія Австрійської монархії та Австро-Угорщини. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. – С. 24, 26, 27).

Іван Монолатій — доктор філософії Українського Вільного Університету в Мюнхені, кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, директор Наукового центру дослідження українського національно-визвольного руху.

Автор наукових праць з історії, етнополітології, краєзнавства, в тому числі монографій і брошур: «Коломиезнавство» (1996), «Державність, воля, Україна» (1999), «Коломия в часи ЗУНР» (2000), «Німці у Галичині: координати німецько-українських взаємин» (2001), «Від контактів до співпраці: соціально-економічне становлення та культурний розвиток німців у Галичині» (2002), «Видавець Яків Оренштайн і проблеми міжнародних відносин у Галичині» (2003); колективних праць: «Нариси з історії та культури євреїв України» (2005), «Історія, географія та культура Німеччини» (2006) «Sasiady nieznaní: Wspólnoty etniczne Galicji Wschodniej w polityce Habsburgów» (2007); текстів до мистецьких альбомів серії «Українське мистецтво у старій листівці»: «Україна у поштової листівці видавництва Якова Оренштайна» (2004), «Коломия з минулого у сьогодення» (2005), «Українські Січові Стрільці — лицарі рідного краю» (2007); упорядник і редактор збірників «Коломия давня і нова: міська цивілізація в історії та культурі» (2005) і «Лицарі рідного краю: січово-стрілецька традиція в історії, культурі та мистецтві України ХХ ст.» (2007).

УДК 321.1
ББК 66.5

Наукове видання

Монолатій Іван Сергійович

**Особливості міжетнічних взаємин
у західноукраїнському регіоні в Модерну добу**

Монографія

За редакції Ярослава Довгана
Верстка Володимира Дяченка
Коректура Лідії Левицької

При оформленні обкладинки використано
роботу Мирослава Ясінського «Піраміда вічності» (2005)

Підписано до друку 11.07.2007 р.
Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Гарнітура TimesET.
Ум. друк. арк. 16,3.
Наклад 500 прим.

Монолатій І.
**Особливості міжетнічних взаємин у західноукраїнському регіоні
в Модерну добу. Монографія. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2007. — 280 с.**

ISBN 978-966-668-151-8